

عالم

شهرت سراج الدینوف

امیر عیشپر

(۱۵۰۱-۱۴۴۱/۶-۹۰۶-۸۴۴)

حیاتی و فعالیت

مؤلف: فیلالوژی فنلری دوکتوری، اکادمیسین شهرت سراج الدینوف

نشرگه تیارلاوچی: پوهنمل احسان الله قووانچ

۲۰۱۴/۱۴۰۳

کتاب بېلگېلری

کتاب آتی: امیر علیشېر

مؤلف: فیلالوژی فنلری دوکتوری، اکادمیسین شهرت سراج الدینوف

نشرگه تیارلاوچی: پوهنمل احسان الله قووانچ

محرر: دوکتور عزیزالله ارال

صفحهلرنی ترتیبگه سالووچی: محبوب الله توران

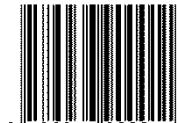
مقوّا چیزووچی: موسوی

ناشر: کتاب مدنیت مرکزی

چاپ یېری و ییلی: قدیمگی خراسان نشریاتى ، کابل - ۱۴۰۳

سان: ۱۰۰۰

ISBN 978-9936-9000-1-1

9 789936 900011

سليم الرحمن

مۆلەن:

اۋزبېكستان جەمھۇرىيىتى نىنگ يان قۇشنىسى افغانستان اۋلكەسىدە بويوك متفكر عlishبەر نوایى حیاتى و ایجادیاتىگە قىزىقوچى علم اهللى، ائىنقىسە او يېردەگى اۋزبېك زبان كىتابخوانلر اوچون «امیر عlishبەر» ناملى اثریم عرب الفباسى اساسیدەگى یازوودە نشر اېتیلیشىدن بەغایت ممنون من. اوشبو كىتاب عlishبەر نوایى حیاتى و فعالیتىنى اۋرگنىشده كىتابخوانلرگە ذرهچه فايده لى تمام بۇلسە، اۋزىمنى بختیار حس قىلە من.

میلادی ۲۰۲۳- يىل تاشكېنتدە كىرىل یازوویده نشر اېتىلگن «امیر عlishبەر» كىتابىنى افغانستان اۋزبېكلرى نىنگ عرب الفباسى اساسیدەگى یازوویگە اۋگىرىب نشرگە تیارلەگن، عlishبەر نوایى نامیدەگى تاشكېنت دولت اۋزبېك تىلى و ادبیاتى بىلىم یورتى دوكتور- محصللى احسان الله قووانچگە، كىتابگە محررلىك قىلگن مذکور بىلىم یورتى یاردمچى پروفیسورى عزیزالله ارالگە و اوشبو كىتاب چاپدن چىقىشى اوچون مالیوي یاردم كۆرستگن معنویت پرور انسان ماستر سهراب تورانگە چىن يوره كدن منتدارچىلىك بىلدىرە من.

شهرت سراج الدينوف

کتاب مندرجہ سی

سؤز باشی ۱

بیرینچی قسم: علیشپریننگ یاشلیگی

نواپی نینگ آتہ-بابالری حقیدہ ۱

میرزا بایقرا حقیدہ ۸

حسین و علیشپریننگ آتہلری حقیدہ ۱۲

بیگیت لیک دوری حقیدہ ۱۹

نواپی و ابو سعید میرزا مناسبتلری حقیدہ ۲۹

نواپی ننگہ اوپلنمہ گن؟ ۵۳

علیشپر نواپی نینگ استاذلری حقیدہ ۶۳

علیشپر نواپی نینگ دؤستلری حقیدہ ۶۹

امیر علیشپریننگ مال-ملکی حقیدہ ۸۴

بنیادکارلیک فعالیتی حقیدہ ۸۷

ایککینچی قسم: امیر علیشپر و سرای

سمرقنددن هراتگہ ۹۳

سلطان حسین بایقرا مکتوبی ۹۶

علیشېر - مېردار	۱۰۱
اميرليککه تعيينلنیش	۱۰۸
استعفاء	۱۱۲
استرآباد حاکم لیگی	۱۲۱
نوايي و مجدالدین محمد	۱۳۴
مناسبت لرده گی اوزگريش لر	۱۳۷
نوايي و نظام الملک	۱۴۳
حياتي نينگ آخرگی پيل لری	۱۴۷
حج سفری آرزوسی	۱۵۷
آخرگی التماس	۱۶۲
وفاتی	۱۶۹
خلاصه	۱۷۲

علاوه

نوايي قوردیرگن مدرسه و انشآت لر	۱۷۵
نوايي حامي لیگی گه و تکلیفی بیلن یازیلگن اثر لر	۱۸۷

ادبیات لر

قؤلیازمه منبع لر	۱۹۱
کیریل الفباسیده نشر ایتیلگن منبع لر	۱۹۸
تؤپلم لر	۲۰۰
تدقیقات لر	۲۰۱
مقاله لر	۲۰۵

سۆز باشى

عليشېر نوايي - شرق اويغانيش-رنسانسى نىنگ يىرىك وكىلى صفتىدە جەھان مدنيتى تارىخىدە، اينىقسە، توركي تىللى خلقلر مدني و معنوي حياتى نىنگ رواجىدە علجىدە اۋرىن تۈتەدىگن يارقىن شىخىس دىر.

اونىنگ ادبي ميراثى نهايتدە اولكن و سېرقىرە. شرق ادبياتى نىنگ دېبرىلى برچە ژانرلىرىدە ايجاد اېتگن، جمع شعري سطرلرى يوز مىنگدن آرتىق بوندى شاعر جەھان ادبياتىدە سناقلى دېسك، اصلا مبالغە بۆلمەيدى. انساننى هر تامانلمە يېتۈك، بركمال و بغرى كېنگ، يورتنى تىنچ و آباد كۆرىش، رعيت تىنچلىگى و فراوانلىگىنى تامينلش، تورلى خلقلرنى اۋز ارا دۈستلىك و هم جەھتلىككە، اېزگو مقصدلر يۈلىدە همكارلىككە چقىرىش - متفكر ايجادى نىنگ اساسي رولىنى تشكىل اېتەدى. بو غايەلر، اينىقسە، نوايي «خمسە» سىگە كىرىتىلگن داستانلر توركومىدە بديعي-فلسفي جەھتدن بې نھايە تائىرچن، بې تكرر شعري پردەلردە افادەلنگن بۆلگنى اوچون هم او جەھان ادبياتى نىنگ ناياب آبدەلرىدن بىرىگە آيلندى. اونىنگ قلمىگە منسوب غزللر و قصىدەلر، علمي و دىدكتىك اثرلر عصرلر آشە بوگونگى كونلردە هم اۋز اهمىتىنى يۇقاتمسدن كېلماقدە. ۴ دېۋاندن عبارت «خزائن المعانى» تۈپلىمى، فارسي دېۋانى و قصىدەلرى، دىني-معرفي منظومەلرى ھمدە تارىخي اهمىتگە اېگە خاطرە-«حالات»لرى اونىنگ بې قىياس سۆز صنعتكارى، بويوك فيلسوف و عالملىگىدن درك اېكن ليگىنى بوتون عالم تن آلدى. اونىنگ اثرلىرىدە انسان

معنوي-اخلاقي كمالاتى غايەسى يېتكىچى اۋرىنىنى اېڭللەدى. آدمىلىك، بىر كېڭلىك،
اېزگۈلىك نوايى فلسفەسى نىڭ اساسىنى تەشكىل اېتتى.

غلىشېر نوايى نىڭ توركى تىل موقىيىنى كۆترىش يۆلىدەگى كۈرەشى «محاكمة اللغتين»
اثرىدە اۋز عكسىنى تاپتى. درحقيقت، غلىشېر نوايى تىلىمىزنىڭ باى امكانىتلىرىنى
كۆرستىپ بېرەلگن و عرب ھمدە فارس تىللىرىدىن ھېچ قىسى جەتدىن كىم بۆلمەگن گۆزل تىل
اېكىلىگىنى اثباتلەپ بېرگن بويۇك تىلشەناس عالمدىر. اۋشە دورلردە فارس تىلى شىعريت
تىلى، عرب تىلى اېسە علمى تىل دەپ قبول قىلىنگن اېدى. رىسمى يازىشمەلەر ھەر ايككەلە
تىل آمىختەسىدىن عبارت اېدى. توركى تىلگە اېسە عوام تىلى صفىدە قرەش استوار اېدى.
توركى خەلقلرنىڭ كۆپ مىڭ يىللىك دولتچىلىك تەجرىبەسى تارىخى و باى معنوي-ادىبى
مىراثى مۇغول باسقىنچىلىگى عاقىتدە يۇق قىلىپ يوبارىلگنلىگى طفىلى تېمورىلەر دورىدە
توركى خەلقلرنىڭ شانلى تارىخى، تىلى و قدرىتلىرىنى تىكلەش جودە قىيىن كېچىگن. حتا
تېمورىلەر سىرايىدە توركى تىل نىڭ دولت تىلى درجەسىگە آلىپ چىقىش ايشلىرى آخىرگە
يېتكىزىلمەي قالگن. شۇندەي بىر شىراپتدە غلىشېر نوايى اۋز آلدېگە اۋزبېك تىلى مقامىنى
تىكلەش مقصدىنى قۇيدى.

نوايى نىڭ ادبىياتشەناس صفىدەگى تەدقىقاتلىرى توركى و فارسى ادبىياتنى رواجلەتتېرىشە
فوق العادە اھمىيىتىگە اېگە بۇلدى. او «مىزان الاوزان» اثرىدە عرۇس تىزىمىنى تەرتىپكە سالگن
بۇلسە، شىرق شىعريتى نىڭ معما، قصىدە كىبى ۱۵- عىرگە كېلىپ دەپىرلى اۋنوتىلەيازگن
ژانرلىرىنى تىكلەشكە غلىچەدە اعتبار بېردى.

غلىشېر نوايى فقط شاعر اېمىس اېدى. او تېمورىلەر دولتى تارىخىدە غلىچەدە حرمت بېلەن
اېسلەندىگن مشھور دولت اربابى اېدى. نوايى بوتون آنكىلى حىياتىنى توركى خەلقلرنىڭ
نەۋزىنى، مىلى غرور و مىلى اۋزىگە خاسلىگىنى قىتە تىكلەشكە سىرفلەگن بويۇك وطنپۇردىر.
نوايى طفىلى دىنيا خەلقلرى توركانە مدنيت و معنويتكە غلىچەدە احترام كۆرستە باشلەگنلەر.

حضرت نوایی اؤزی نینگ حیاتی نی خلقیمیز علم-فنی و صنعتینی رواجلتیریشگه، مملکت رونقی، خلق و ملت نینگ تینچ-تاتوو یششی همده دولت قدرتی نی مستحکملشگه بغیشله دی. سلطان حسین باقرا اول ذاتنی «مملکت اوستونی، دولت ته ینجی» دېب بی چیز ناملمه گن. نواییده گی بغری کهنگیلک، عدالتلی لیک، دانالیک، سیاستدانلیک و فقرالرگه غمخؤرلیک فضیلتلری سلطانگه دولتنی عدالتلی باشقریشده یقیندن یاردم بېرگن. شونینگ اوچون هم سلطان نوایی نی دؤست صفتیده بی نهایی اولوغله دی و قدرله دی. هر قنده ی شرایطده هم اونی یانیدن اوزاقلشتیرمس لیککه حرکت قیلدی. اولر نینگ بیرگه بؤلیشی دولتنی مستحکم لاش، عدالت اؤرنه تیش، هر ساحه ده، تیل، مدنیت، صنعت، علم-فن ساحه لرینی رواجلتیریش بیلن بیرگه دولت نینگ مدافعه قدرتی، خلق ارا آبرو-اعتبارینی آشیریشگه خدمت قیلدی. حضرت نوایی گرچه حیاتی نینگ مضمونینی ایجاد قیلشده دېب بیلسه هم، دولت و خلق منفعتینی اؤیلب، خلق آسوده لیگی یؤلیده سلطان یانیده توریب مهم دولت ایشلرینی بجردی. نوایی امیر کبیر - باش وزیر صفتیده اوزاق بیلر دولت باشقرووی نینگ اېنگ مهم و نازک بؤغینلریده، محکمه-عدلیه، ایچکی ایشلر، سالیق تیزی می، تشقی دیپلوماتیک علاقه لر، ایچکی نزاعلر، چېگره معمارلی، عموم خلق بیغینلری و تدبیرلریده دولت و خلق منفعتلرینی او یغونلشتیردی و حمایه قیلدی. حضرت نوایی دولت خدمتینی منصب و آبرو اوچون اېمس، بلکه ملت قدریتلرینی تیکلش و بوتون دنیاگه تن آلدیریش دېک اولکن وظیفه نی عملگه آشیریش اوچون بیر امکانت و واسطه دېب بیلدی.

مذکور کتابده علیشېر نوایی نینگ ترجمه حالی ایلک منبعلرده بېریلگن معلوماتلر اساسیده یاریتیلدی. مؤلف نینگ ایلگری اعلان قیلینگن موضوعگه دایر تدقیقاتلریده ۱۵- عصر نینگ ۲- یرمی ۱۶- عصر نینگ باشلریدن تا ۲۰- عصرگچه یره تیلگن قۇلیازمه منبعلریده گی علیشېر نوایی گه عاید ینگى منبع و معلوماتلر علمي تعاملگه کیرگیزیلیب، نوایی شناسلیککه معلوم معلوماتلر نینگ اصل حالتی اؤزگنیلگن، اولرنی قیاسی تیپالوگیک-تېکستالوگیک تحلیلدن

اۆتكزىش آرقەلى ۲۰- عصرگچە بۇلگن دورە يره تىلگن منبعلرەگى معلوماتلرنىڭ اىلك معلوماتلردن تفاوت قىلىش درجەسى انىقلنگن اېدى^۱.

نوايى دورى منبعلرىدەگى معلوماتلرنى قىياسى تىپالوگىك-تېكستالوگىك جەتدن اۆرگنىش بىر تاماندن، كېيىنگى دور معلوماتلرنىڭ بىرلەمچى منبعلرەگى معلوماتلرگە ماسلىگى ياكە عكسىنچە، تۇقىمە تامانلرنى انىقلىب بېرگن بۇلسە، اىككىنچى تاماندن، نوايى حياتى و فعالىتىنىڭ يارىتىلىش درجەسى، مۇلقرىنىڭ اسلوبى اۆزىگە خاسلىكلرنى كۆرسىتىپ بېردى. خودى شو جريانە اىلك معلوماتلرنى ۱۶ - ۱۹ عصرلرە يره تىلگن اىككىلەمچى منبعلرەگى معلوماتلر بىلن تىپالوگىك-تېكستالوگىك جەتدن قىاسلىب بارىش، اولرنىڭ عصرىمىزگچە اۆزگرىشگە اوچرىب كېلىش سببلرى و يۇللرنى انىقلىب بېرىشگە امكان يەتدى. كېيىنگى دورلر منبعلرى مۇلقرىنى نوايى حياتى و فعالىتىنىڭ قىسى جەتلىرى كۆپراق قىزىقتىرگىلىگىنى و بو اېسە، اۆز نوبتىدە، اولرنىڭ نوايى شخسىيىگە بۇلگن انفرادى و شخسى قرەشلىرى ماھىتىنى اچىپ بېردى.

اوشبو كتابدە مۇلفنىڭ آلدىن اعلان قىلگن اىشلىرىگە ايرىم سببلرگە كۆرە كىرىتىشنىڭ علاجى بۇلمەگن، شونىڭدېك، انىقلىشتىرىلىش نقتە نظرىدن قۇشۇمچە اىزلىنىشنى طلب قىلگن يىڭى معلوماتلر قۇشۇلىپ، اىخچىم كۆرىنىشە تەقدىم اېتىلدى.

^۱ قرەنگ: سراج الدىنوف ۲۰۱۱.

بیرینچی قسم

علیشپرنینگ یاشلیگی

(۱۴۴۱-۱۴۶۹)

علیشېرنېنگ ياشليگى

نوايي نېنگ آتە-بابالرى حقيده

علیشېر نوايي هجرى ۸۴۴ يىل رمضان آيى نېنگ ۱۷- كونيده (۱۴۴۱- يىل ۹- فبرورى) امير تېمورنېنگ اۋغلى شاھر مىرزا حكمرانليگى دوريده هراتده توغىلدى.^۲ اونېنگ اجدادلىرى امير تېمورنېنگ دانشمند مصلحتچى لريدن بۇليب، شھزاده عمرشېخ مىرزانيگ مربيىسى بۇلگن. چنانچه، تاريخچى عبدالرزاق سمرقندي «مطلع سعدين و مجمع بحرين» اثريده شوندهى يازەدى: «... امير عليشېردير كيم، قديم زمانلردن اونېنگ مكرم بابالرى و اجدادى عالي اميرلر قطاريدن جاى آلگن ابديلر. عمرشېخ مىرزا ابن امير تېمور دوريده اولرنېنگ حياتى لوحيكه كوكلداش ليك بختى اعتبار قلمى بيلن يازيب قۇيىلگن اېدى»^۳. اوشبو اثر هجري ۸۷۲ (ميلادي ۱۴۶۷-۱۴۶۸) ۸۷۴ - (۱۴۶۹-۱۴۷۰) يىللىرى آرهسيده يازيب توگتيلگن و هجري ۸۷۵ (ميلادي ۱۴۷۰) يىلى مؤلف اونى ينه دوام اېتتيريپ، اۋشه يىل نېنگ سفر آييده (۱۴۷۰، اگوست) رۋى بېرگن واقعهلرنى هم قۇشگن.^۴ اثرنېنگ

^۲ ميرخاندنېنگ «روضةالصفا» اثرى نېنگ آخرگى جلدى خاند امير تامانيدن يازىلگن بۇليب، اونېنگ خاتمهسيده عليشېر نوايي نېنگ

هراتده توغىلگنى قيد اېتىلگن. بهتفصيل معلومات اوچون قرهلسين: سراجالدينوف ۱۹۹۷ (۲)، ۲۱.

^۳ مطلع سعدين (۱)، ۳۳۱. فارس تيليدين مؤلف ترجمهسى. كتابده كېلتيريلگن برچه ترجمه لر مۇلفگه تېگىشلى دير. باشقهگه تېگىشلى بۇلگنده ترجمان اسمى كۇرستيلهدى.

^۴ اۋشه منبع، ۳۳۱. آ.

نوابي شناسلیک اوچون ایککی اهمیتلی جهتی بار. بیرینچیدن، او علیشېر نوابي نامینی تاریخده بیرینچی بار یازمه قید اېتگن منبع حسابلنهدی. شونینگ اوچون اونده عکس اېتگن نوابي حیاتیگه علاقه‌دار معلوماتلر تاریخي حقیقت صفتیده مهم. معلوماتلر قیسقه‌چه اخبارات طرزیده کپلتیریلسه هم اولوغ متفکر حیاتینی اؤرگنیشده کتته اهمیت کسب اېته‌دی. ایککینچیدن، اثر نوابي نظارتی آستیده یکونلنگن. دېمک، نوابي اؤزی حقیقه‌گی قیدلرنی کؤرگن. معلومات‌نینگ نه‌ایتده قیسقه بېرلیشیکه قره‌گنده نوابي‌نینگ اؤزی شونی معقول کؤرگن بۆلیشی ممکن. تېکشیریشلر نتیجه‌سیده علیشېر نوابي دوریده یره‌تیلگن تورلی ژانرلرگه منسوب اثرلر‌نینگ بیرارته‌سیده هم اولوغ امیر‌نینگ آئه-بابالری حقیقه‌ییترلی معلومات بېرلیمه‌گنیگه ایشانچ حاصل قیلدیک. دولت‌شاه سمرقندی اؤز تذکره‌سیده نوابي‌نینگ آئه‌سی توغریسیده جوده قیسقه تۆخته‌له‌دی. «نوابي‌نینگ آئه‌سی ابوالقاسم بابرنینگ ایشانچلی کیشیسی چیغتای اولوسی اولوغ‌لریدن اېدی» دېیش بیلن کفایه‌لنهدی. عینی پیتده او نوابي‌نینگ آئه‌سی حربی بۆلگنینی تأکیدلر اؤته‌دی.^۵

شونیسى تعجیلی که، نوابي حیاتیلیک پیتی و اونینگ حاملیلیگه یره‌تیلگن برچه اثرلرده نوابي‌نینگ آئه-بابالری باره‌سیده یوقاریده‌گی معلوماتلرگه قوشیمچه بۆله‌دیگن حقیقت یوق. حتا نوابي بویورتمه‌سیگه اساساً یازیلگن تاریخي اثرلر - «روضة‌الصفاء» و «خلاصة‌الخبار» ده هم اوچره‌مه‌یدی. بو، اؤز نوبتیده، امیر علیشېر اؤز زمانداشلیکگه آئه-بابالری حقیقه‌یازیشگه رخصت بېرمه‌گن دېگن فکرگه آلیب باره‌دی. علیشېر نوابي‌نینگ اؤزی هم آئه-بابالری حقیقه‌ی دېیرلی معلومات قالدیرمه‌گن. بیر-ایککی عمومي معلوماتلرنی حسابگه آلمه‌گنده، البته. «بدايع‌البدایه» دېوانی‌نینگ مقدمه‌سیده «آئه-آئه‌دین یېتتی پشتغه دېگینچه بو رفیع دودمان‌نینگ (حسین بايقرا سلاله‌سی‌نینگ) بایری بنده‌سی (قدیمی قولی) و بو وسیع آستان‌نینگ (درگاه‌نینگ) موروثی توغمه‌سی (سالاه‌وي توغیشگنی)، یعنی بو خانه‌زادنینگ

^۵ دولت‌شاه سمرقندی، ۳۷۰.

(حسین باقرانینگ) خانوادەسى (ايچكىسى، عايله اعضاسى)، بو خانوادە نینگ (سالەنېنگ) خانەزادەسى (اويىدە توغىلگن قولى) «دېب اۈزى و آتە-بابالرى نېنگ تېمورىلر خاندانىگە قرىنداشلىك درجەسىدە يقين بۇلگىنىنى تۇكىدلىب اۈتگن^۶. شونېنگ دېك، «وقفىه» ائرىدە «بو خاكسارنېنگ آتە-آباسى اول حضرت نېنگ (سلطان حسين باقرانېنگ-ش.س.) آبا و اجدادى خدمتلىرىدە كېم هر بىرى سلطنت كانى نېنگ گوهرى و شجاعت بېشەسى نېنگ غضنفرى اېردىلر-اولوغ مراتبە سزاوار و بېيك مناسبە كامگار بۇلغان اېردىلر»،- دېيە^۷ اۈزى نېنگ نسل-نسبىگە اشاره اېتگن. آتەسى حقىدە اېسە موضوع طلب قىلگن جايدە بىراز گېپرىشكە مجبور بۇلگن جايلىرى موجود. مثلاً، «مجالس» دە مير شاهی ناملى شاعر جسدی استرآباددن وطنى سبزوارگە آلىب كېلىنگن پىندە اونېنگ آتەسى بو پېردە حكومت ايشلرىگە باشچىلىك قىلىپ تورگنلىگىنى آيتىپ اۈتەدى^۸. اونېنگ قنچە پىت حاكملىك قىلگنى و سبزوارده گى حياتى حقىدە باشقە معلومات كېلتىرمەگن. اما نېگە دېر بىران بىر ائرىدە آتە-آتەسى اسملرىنى تىلگە آلەمدى. فقط تاغەلرى مير سعيد كابلى و محمد على غرىبى ھمدە اوکەسى دروېش على حقىدە «مجالس النفايس» تذکرەسىدە بىر آز تۇختەلەدى، او ھم بۇلسە تذکرە طلبى نقطە نظرەن جودە قىسقە بېرىلگن^۹

شونى علېحدە تۇكىدلىش اۈرىنلى كە، امير عليشېرنېنگ آتە-بابالرى بىلن باغلىق معلوماتلر فقط شاعر وفاتىدن كېين يازىلگن ائىرلەدە اوچرەيدى. مثلاً، نوایى دورېدە گى منبعلەردە بىر آوازەن امير عليشېرنېنگ آتە-بابالرى عالي اميرلر قطارىدە بۇلگنلرى تۇكىدلىگن بۇلسە-دە، ميرزا حیدر دوغلات نېنگ ھجرى ۹۵۱ (میلادی ۱۵۴۴-۱۵۴۵) يىل يازىلگن «تارىخ رشیدی» ائرىدە اونېنگ كېلىپ چىقىشى حقىدە باشقە چە معلومات بېرىلگن. جملەدن،

^۶ بدایع البدایه، ۵ ب.

^۷ کلیات، وقفیه، ۷۴۴ ب.

^۸ کلیات، مجالس، ۱۶۶۲.

^۹ اۈشە منبع، ۶۶۹ ب.

آونده «نوايي اصلی اويغور بخشيليريدن اېدی» دېب تأکيدلنگن^{۱۰}. اوشبو معلومات نوايي شناسليکده عليشېرينگ ملتي اويغور دېگن قره شلرگه هم سبب بولگن.

۱. سېمېنوف نوايي و حسين بايقرا مناسبتلريگه دایر مقاله سیده «بخشیلر-دېوان، محکمه خادملى» دېب قوروققینه توشونتيريش بیلن چېکلنسه، ت.سلطانوف اؤز تدقیقاتیده باشقه بیر مناسبت بیلن ابوالغازی بهادر نینگ تعریفی و و.و. بارتولد نینگ خلاصه سیگه اساسلیب، بخشی-کاتبلر نینگ موقعی و وظیفه لری حقیقه انچه توشونتيريش بېرده دی: «...اويغور خلقی آره سیده سوادخان کیشیلر کؤپ بولگن. اولر یازوو-چیزوولرنی یخشی آلیب باریش و دېوان حساب-کتابلرینی یخشی بیلر اېدیلر. چینگیزخان سلاله سی دوریده ماوراءالنهر، خراسان و اېراندۀ دېوان و محکمه خادملى نینگ برچه سی اويغورلردن اېدی. اويغور حرفی بیلن حجت تۆلدیره دیگن تورکستان خانلری نینگ کاتبلری و عملدارلریگه نسبتن اصل معناسی بودا روحانیلرینی انگله تووچی "بخشی" (سانسکریتچه «بخیشو») اصطلاحی قؤلنر اېدی. و.و. بارتولد نینگ تخمینچه، «مذکور کاتبلر چیغتای خانلری درگاهیده مسلمان مدنیتی وکیلریدن کؤره تختگه یقینراق تورگنلر و تاریخی واقعه لرنی ذکر اېتیب باریش تامان اولر نینگ قؤلریده بولگن»^{۱۱}. تاریخی عالم چینگیزخان دوریده بُت پرست اويغورلر دینی جهتیدن مۇغوللرگه، تیلی جهتیدن اېسه مرکزی آسیا خلقلریگه یقین بولگنلیکلری اوچون مۇغول خانلری اولردن اؤنوملی فایده لنگنلر و طبیعی کی، اويغورلر مسلمانلردن کؤره مۇغوللرگه یقینراق حسابلنگنلر، دېب خلاصه چیره دی. مۇغوللر اصطلاحی نینگ دستلبکی دورلیده بلکه شونده ی بولگندیر. جهانگیر امیر تیمور کؤره گان نینگ تاریخی یاریتیلگن «ظفرنامه» ده شرف الدین علی یزدی یازوو-چیزوو ایشلرینی آلیب بارووی کیشیلرینی

^{۱۰} تاریخ رشیدی، ۱۲۱ ب.

^{۱۱} پمیتیکه... ۱۰۴-۱۰۵.

«بخشیان تورک» دہب اتہ گن^{۱۲}. بوندن معلوم بۆلہدی کی، تېمور سرايیده یازوو-چیزوولرئی اساسن محلي ملتگه منسوب کاتبلر آلیب باریشگن. بیراق، کاتب اؤرنیده بخشی سؤزینی ایشلەتیش مؤغول خانلریدن عنعنە بۆلیب قالگنی سببلی هر ایککی اتمه بیر معنادە قۇللنگن. دېمک، تېمور دوریده کاتبلرنی بخشی نامی بیلن اته لیشیگه عنعنە دېب قره لەدیگن بۆلسە، اوندە میرزا حیدر نوایی نی «اویغور بخشیلریدن» دېب اته یاتگنیده اونیگ ملتینی اېمس، بلکه اجدادی سرای کاتبلریدن بۆلگنلیگینی ایتماقچی بۆلگنلیگی معلوم بۆلہدی^{۱۳}. شو نرسەگه اعتبار قیلش کبرەک که، بو معلومات میرزا حیدر اثریدن باشقە ۱۵- ۱۶ عصر باشیده یرەتیلگن بیرار-بیر منبعده اوچرەمەیدی. نوایی بیلن شخص تنیش بۆلگن تاریخچیلر و عالم و ایجادکارلرینگ بوندە معلومات بېرمەگنلیکری طفیلی میرزا حیدر معلوماتیگه احتیاط بۆلیب یاندەشیش طلب اېتیلەدی. ایککینچیدن، میرزا حیدر نوایی نینگ وفاتیدن سل ایلگیراق، یعنی هجری (۱۴۹۹/۹۰۵-۱۵۰۰ میلادی) ییلی تاشکېنتدە توغیلگن. عمری نینگ اساسی قسمی کاشغردە و آخری هندوستاندە اؤتگن. اوندە نوایی حقیدەگی معلوماتلرنی اولوغ شاعرنی شخص تنیگن کیشیلردن آلیش امکائیتی یوق اېدی. حتا عمری نینگ آخرینی بابریلر سرايیده اؤتکزگن خواندمیر هم میرزا حیدرنینگ هندگە کېلیشیدن تخمینن یېتتی ییلچە ایلگری وفات اېتیب کېتگن اېدی. شوندە ی بۆلگچ، میرزا حیدر بحث اېتیلە یاتگن موضوع بۆیچە اؤز معلوماتلرینی قیتە تېکشیریب کۆریش امکائینگە اېگە اېمس اېدی. اوچینچیدن، تاریخی اثر یرەتیلیش جریانیدە مؤلف بعضن یازمە منبعلرگە اېمس، بلکی اوزون قولاق گېلرگە تیه نیب، اولرنی فاکت صفتیدە قید اېتگن لیگی فنگە معلوم.

^{۱۲} ظفرنامه، ۹۹ پ.^{۱۳} سیمپنوف ۱۹۶، ۳۳۸؛ Subtenly (۲)، ۸۰۰.

تاريخچى عالم ت.سلطانوف ۱۵-۱۹ عصرلرده يره تېلگن تاريخي اثرلر مضمونى گه بغيشلنگن تدقيقاتيده تآكيدلشيچه، ميرزا حيدر هم كۆپ گينه اؤرينلرده شو يۆلدن بارگن^{۱۴}.

نوايي نينگ اؤزى آته-بابالرى تېموريلر سلطنتيده "اولوغ مراتبغه سزاوار و بيبك مناسبغه كامگار بؤلغان اېرديلر" دېگن اېكن، بيرينچى نوبتده اونينگ اؤزىگه ايشانماق كېره ك. ميرزا حيدر نيكى گه اوخسش خلاصه كېيىنگى عصرلرده يره تېلگن ايريم منبعلرده هم اوچرەيدى. جمله دن، «بحرالاسرار فى مناقيب الاخيار» (۱۷- عصر، بلخ)، «تام التواريخ» (۱۵۹۸ يىل، بخارا)، فهمي نينگ «تذكرة الشعراء» (۱۹- عصر، سمرقند)، صدر ضيا تذكره سيده (۲۰- عصر، بخارا) هم قيسقه طرزده «امير عليشېرنينگ اجدادلرى اويغور بخشى لريدن» دېگن قيد موجود^{۱۵}. اعتبار بېرىلسه، اوشبو بير خيل معلومات فقط اؤرته آسياده يره تېلگن منبعلرده اوچرەماقده. شونيسى قيزيق كه، «تاريخ رشيدى» اثرينى چوقور اؤرگنگن تاريخچى ت. سلطانوف هم اونينگ نسخه لرى اؤرته آسيا و شرقي توركستاندن تشقريده، خصوصاً، يقين شرقده ترقلمه گن ليگينى عليحده تآكيدله گن. امير عليشېرنينگ «بخشى» لردن اېكن ليگى حقيده گى كېيىنگى دورلرده اوچرە گن معلوماتلر ميرزا حيدر اثریدن آلينگن دېيىش ممكن.

خواندميرنينگ تاريخگه عايد «حبيب السير» اثريده (۱۵۲۴ يىل توگتيلگن) بيرينچى جؤن نوايي آته سى نينگ اسمى ذكر اېتيله دى. اونده قيد اېتيليشيچه، شهزاده ميرزا سلطان ابراهيم ب. علاء دوله ب. بايسنغر ب. شاهرخ ميرزا تامانيدن سمرقند حكمدارى ابو سعيد ميرزا حضورىگه اېلچيلر يوباريلگنده اولرگه همراه ليك قيليش امير عليشېرنينگ آته سى

^{۱۴} پميتنيكه...، ۱۹۲.

^{۱۵} بحرالاسرار، ۱۶۰؛ تذكره فهمي، ۳۶؛ ص. عيني، بياض. ۲۰؛ «تام التواريخ» ده گى معلومات ا.هيىتموف نينگ مقاله سيدن آليندى. قرهنگ: هيىتموف ۱۹۷۴ (۲)، ۱۸۴.

غیاث‌الدین کیچکینه‌گه تاپشیریلگن^{۱۶}. میرزا حیدر دوغلات هم «تاریخ رشیدی» اثریده اونینگ آتەسی نامینی امیر کیچکینه طرزیده کەلتیره‌دی^{۱۷}.

نوابی وفاتیدن کەیین ۱۵۲۱-۱۵۲۲ ییلده یازیلگن فخری هراتی‌نینگ «لطایف‌نامه» سیده شونده‌ی کەلتیریلە‌دی: «میرنینگ ترجمە حالیدن خبردار موی سفید تاریخچیلر و تۇغری سۆزلی دنیا کۆرگنلر اۆز اثرلریده شونده‌ی کەلتیره‌دی‌لر کیم، میرگه امیرلیک منصبی میراثی‌دور. اونینگ آتەسی امیر کیچکینه سلطان ابو سعیدنینگ خدمتیده ابدی) گپ ابو سعید میرزا خراسان تختینی اېگلله‌گن ۱۴۵۷ ییلدن کەیینگی دور حقیقه کەتماقده- ش.س.). گرچه مۇهر و منصبی بۇلمسه هم کتته حرمتگه اېگه ابدی. آتە تامانیدن باباسی امیر شیخ ابو سعید چنگ میرزا بايقرا خاندانیده امیرالامرا ابدی. میر اۆن یاشلیگیدن بابر میرزا خدمتیده بۇلیب، (سلطان) اونی فرزندى دېک کۆرددی. میر زمان سلطانی (حسین بايقرا) بیلن مکتبده همصحبت و هم‌سباق ابدی. اولر قچان باشلیگه بخت قوشی قۇنسه، بیر-بیرلرینی اونوتمسلیککه عهد و پیمان باغلشگن اېکن»^{۱۸}. تذکره مقّدمه‌سیده‌گی اشاره‌گه قره‌گنده، او مذکور معلوماتلرده کیمگه‌دیر سوپه‌نگن. بلکه فخری بیزگه یېتیب کەلمه‌گن قنده‌ی‌دیر منبعگه اساسلنگن‌دیر. بو بیزگه قارانغی. شونده‌ی بۇلسه هم نېگه نوابی‌نینگ آتە تامانیدن باباسی اسمینی کۆرستیب، آتە تامانیکه اعتبار بېرمه‌گن لیگی تعجب‌نرلی بۇلیب تورماقده. بو اېسه خوانده میر اثرلریده‌گی معلوماتلر روحیتیکه، شونینگدېک، نوابی اۆزی ایتگن «آتە-آتە‌دین» دېگن اعترافیکه منطقن باغلنمه‌یدی. ابو سعید چنگنی آتە تامانیدن دېب کۆرستیلیشی، احتمال، کاتب‌لر خطاسی بۇلیشی ممکن. چنانچه، یی.ای.بهرتېلس یازە‌دی: «علیشېرنینگ باباسی ابو سعید چنگ بايقرانینگ قندهارده‌گی قیسقه دورلی

^{۱۶} حبیب‌السیر، ۵۸۰ ا.

^{۱۷} تاریخ رشیدی، ۱۲۱ ب.

^{۱۸} لطایف‌نامه، ۱۲۳.

حکومتی پیتیده اونینگ دېوانیده امیر اېدی^{۱۹}. قندهارده امیر بۆلگینى یې. بېرتېلس قەپەردن آلگینى انیقل بۆلمەدى. اما یې. بېرتېلس نینگ قندهار بیلن باغلیق تخمینیده جان بار. اگر بیز حسین نینگ باباسى بايقرا محمد تاریخیگه نظر تشلهسک، قیزیق معلوماتلرگه دوچ کېلمەيز.

میرزا بايقرا حقیده

میرزا بايقرا امیر تېمورنینگ ایککینچى اؤغلى عمرشیخ میرزا^{۲۰} و اندیجان لیک زاده گان خضر اؤغلان نینگ قیزی ملکت آقادر توغیلگن بۆلیب، امیر تېمور وفات اېتگنده ۱۱-۱۲ یاشده، اکەسى اسکندر ۲۱ یاشده بۆلگن^{۲۱}. شونده ی قیلیب بايقرانینگ توغیلگن ییلینی تخمین ۱۳۹۱-۱۳۹۲ ییل لر قیلیب بېلگیلش ممکن. بیراق اونینگ اکەسى اسکندر میرزانینگ تولد سنەسى انیق قیلیب هجری ۷۸۶ (میلادی ۱۳۸۴) ییل اېکنى ایتیب اؤتیلگن. عمرشیخ، اساسن، اندیجانده یشب امپراتورلیک نینگ شمال-شرقی حدودلرینی باشقرگن. چونکی امیر تېمور هجری ۷۷۳ (میلادی ۱۳۷۱-۱۳۷۲) ییل اندیجاننى ضبط اېتگنده اونى ۱۷ یاشلى عمرشیخگه تاپشیرگن اېدی^{۲۲}. سمرقنده ی شه گن دوریده یاق عمرشیخ اویلگن بۆلیب، بیرینچى خاتینیدن پیر محمد و رستم اسملى اؤغیللری بۆلگنى تاریخی منبعلرده قید اېتیلگن. هجری ۷۹۴ (میلادی ۱۳۹۲) ییلده امیر تېمور اېرانگه یوریش قیلەدى. عمرشیخ هم او بیلن بیرگه کېتەدى. تېمور هجری ۷۹۵ (میلادی ۱۳۹۲) ییلده مظفری لرنى مغلوب

^{۱۹} بېرتېلس، ۱۸۶۵، ۲۵.

^{۲۰} امیر تېمورنینگ ۴ نفر اؤغلى بۆلگن: محمد جهانگیر (۱۳۷۷-۱۳۷۸ ییللرده وفات اېتگن)، عمرشیخ میرزا (۱۳۵۴-۱۳۹۴)، میرانشاه میرزا (۱۳۶۶-۱۴۰۸) و شاهرخ میرزا (۱۳۷۷-۱۴۴۷). عمرشیخ امیر تېمورنینگ تۆلین آقا اسملى ایککینچى خاتینیدن توغیلیگن.

^{۲۱} ظفرنامه، ۴۹۱ ب.

^{۲۲} نتئزى، ۱۱۴. ۱۹۱-۱۹۲.

اېتېب، فارس (پايتختى اصفهان) مملكتىنى اېگللەيدى. فارس مملكتى شەھزادە عمرشېخ مىرزا باشقروويگە تاپشيريلىدى^{۲۳}. شو پىتدن باشلپ تېمورىلر حازرگى افغانستان و اېران حدودلر يەدە مستحكم اۆرنشەدیلر. عمرشېخ شېرازىنى اۆزى نینگ پايتختيگە ايلنتيرهدى. عمرشېخ شوندىن سۆنگ عايلىسى و ياش بالەلرينى آليپ كېلىش اوچون اۆز آدملىرىنى انديجانگە يوبارەدى^{۲۴}. امير تېمورنىنگ يقين شرقەگى نوبتەگى ۵ يىل ليك اوروشى ۷۹۴ (مىلادى ۱۳۹۲) يىلدە باشلنگن ليگى^{۲۵} انايتگە آلىنسە، عمرشېخ نینگ عايلىسى حازرگى اۆزبېكستان حدوديدىن اېران يېرلريگە كۆچگندە اسكندر مىرزا تخمينن ۹-۱۰ ياش ليگيدە، بايقرا مىرزا اېسە اېمىزىكلى ياشدە بۆلگن، دېيىش ممكن.

شرفالدين على يزدى نینگ يازيشچە، عمرشېخ شېرازە بىر يىل تورگن و كېيىن امير تېمور تامانىدىن سوريە يۆلىدەگى دياربكرگە كۆمك اوچون چقىرتىرىلگن^{۲۶}. عمرشېخ تۇنغىچ اۇغلى پير محمد بىلن آتەسى نینگ يانىگە جۆنپ كېتەدى، حاكىمىنى اېسە ايكيكىنچى خانىنى ملىك آقادن توغىلگن اۇغلى اسكندر مىرزاگە تاپشيرهدى. بو پىتگە كېلىپ، ۴۰ ياشدە بۆلگن عمرشېخ ۷۹۶ (مىلادى ۱۳۹۴) يىل نینگ ربيع الاوّل آيىدە تۆستىدىن كىرستاندەگى مختصرى قلەسى دېوارلرى يانيدە منارەدن آتيلگن اۆقدن اۆلەدى^{۲۷}. صاحبقران فرمانيگە بناً او شېرازەگى اړىتى قىرستانىگە دفن قىلىنەدى، كېيىنچە ليك اېسە جسدى اصل وطنى شەھر سبىزگە كۆچىرىلەدى. يزدى نینگ يازيشچە، اونىنگ عياللىرى سېوينچ قوتلوغ، ملىك آقا و بېكە ملك آقا ھەمدە اونىنگ فرزندلىرى، جملەدىن اسكندر شېرازە قالدېرىلەدى^{۲۸}.

^{۲۳} ظفرنامە، ۲۳۴ ب؛ ۲۳۹ ب.

^{۲۴} تەنزى، ۱۹۹.

^{۲۵} ظفرنامە، ۲۲۴ ب.

^{۲۶} اۆشە منبە، ۱۲۵۳.

^{۲۷} اۆشە منبە، ۲۵۳ ب.

^{۲۸} اۆشە منبە، ۲۵۴ ب.

فارس مملکتینی باشقیش عمرشیخ‌نینگ کنته اؤغلی ۲۴ یشر پیر محمدگه تاپشیریلهدی. اونینگ اوکەسی رستم میرزاگه عجم عراقی (پایتختی اصفهان) تاپشیریلهدی.^{۲۹} ملکت آقادر توغیلگن اسکندر همدان‌نینگ حکمداری ایتیب تعینلنهدی. طبعی که، اوشه بیللر قاعده‌سیگه کوره، ملکت آقا کیچیک اؤغلی باقرا بیلن اسکندر حامی‌لیگی آستیده یشه‌یدی. آره‌دن کۆپ اؤتمه‌ی، امیر تېمور کېلگوسیده کېلیب چیقیشی ممکن بؤلگن سیاسی پراکنده‌لیک‌نینگ آلدینی آیش مقصدیده بېوه ملکت آقانی کیچیک اؤغلی شاهرخ میرزاگه نکاح‌لشگه قرار قیله‌دی.^{۳۰} باقرا اسکندرنینگ یانیده قالهدی، آنەسی اېسه هراتگه کۆچیب اؤته‌دی. تېز آره‌ده، یعنی ۱۳۹۵ ییلده ملکت آغه اؤغیل توغهدی، اونگه سوپورغتمیش میرزا دېب نام قویله‌دی.

... امیر تېمور وفاتیدن سؤنگ شهزاده‌لرنینگ تخت اوچون کوره‌شلی باشلنپ کېته‌دی. امیر تېمورنینگ اؤغلی میرانشاه ۱۴۰۸ ییلده قاره قویونلو تورکمنلر بیلن تۆقنه‌شودده اؤله‌دی. آذربایجان و عجم عراقی یېرلری تورکمنلر قۆلیگه اؤته‌دی. ۱۴۱۰ ییلده سوء‌قصد نتیجه‌سیده عمرشیخ‌نینگ کنته اؤغلی پیرمحمد هم وفات اېته‌دی. شېراز اسکندر تصرفیگه اؤته‌دی. او اوکەسی باقرا بیلن بیرگه همدانن شېرازگه کۆچیب اؤته‌دی. سل اؤتمه‌ی، اسکندر آذربایجان و عراقنی قیترب آلیشگه موفق بۆله‌دی. اسکندر میرزا فارس و عجم عراقینی مستقل باشقره باشله‌یدی. شاهرخ میرزا فرمانی بیلن (احتمال ملکت آقا تشبثی بیلن‌دیر) ۱۴۱۲ ییلده باقرا عجم عراقیگه حکمدار ایتیب تعینلنهدی. اونگه همدان، وروجو، نهاوند و لرستان یېرلری تاپشیریلهدی. نوایی‌نینگ باباسی ابو سعید، باقرا میرزا خاندانیده امیرالامرا لوازمیده فعالیت کۆرستگن‌لیگی حقیده‌گی فخری هراتی معلوماتی شو

^{۲۹} اوشه منبع، ۱۲۵۴.

^{۳۰} مطلع سعدین (۲)، ۲-قسم، ۱۰۴.

دورگه تعلقلی بۆلسه کبرهک^{۳۱}. عینی معلوماتنی قالدیرگن سام میرزا نوایی نینگ باباسی اسمینی ابو سعید بېک دېب کېلتیره دی^{۳۲}. بوندن شونده ی خلاصه چیقهدی که، ابو سعید بېک میرزا بایقراگه جوده هم یقین انسان بؤلگن. حتا تخمینیمیزچه، عینی ابو سعید بایقرا میرزاگه اېمکداش-کۆکدداش بؤلگن بۆلیشی ممکن و شو جهتدن بایقرا قه پېرده یشمه سین، او بیلن بیرگه بؤلگن.

۱۴۱۳ ییلی اسکندر شېرازدن اصفهانگه اۆته دی و او یېرنی اۆز پایتختیگه ایلنتیره دی. هجری ۸۱۷ (میلادی ۱۴۱۴) ییلی اسکندر میرزا شاهرخگه بؤیسونمه ی قۇبه دی، جهلی چیققن حکمدار لشکر جۇنه تیب اصفهاننی قمل قیله دی. اسکندر تسلیم بۆله دی. شاهرخ اسکندرنی حبسگه آلیب، اصفهاننی رستم میرزاگه، شېرازنی اېسه نېوره سی ابراهیم سلطانگه تاپشیره دی. اسکندر اوکه سی بایقرا میرزانی شاهرخ قراریگه قرشی چیقیشگه اوندیده ی. ۱۴۱۵ ییلی بایقرا ابراهیم سلطاننی شېرازدن قوویب چیقره دی. شاهرخ غضب بیلن شېرازگه باستیریپ باره دی و بایقرا میرزانی شهزاده قیدو میرزا باشقیره یاتگن قندهارگه سورگون قیله دی^{۳۳}. ایتیش کبرهک کی بو پېرده سورگون معناسینی زندان بند قیلیش اېمس، بلکی تېموری شهزاده نی چېککه اۆلکه لرده یششگه مجبور قیلیش بیلن جزالش دېب توشونیش کبرهک. بایقرا قیدو میرزا بیلن قندهارنی بیرگه باشقرگن. بایقرا قندهارده ایکیکی ییل، ۱۴۱۵ ییلدن ۱۴۱۷ ییلگچه یشه ییدی. او پېرده ایکیکی تېموریزاده: قیدو میرزا و بایقرا میرزا اۆرته سیده یوزه گه کېلگن کېلیشماوچیلیک استه-سېکین کتته ماجراگه ایلنگنی طفیلی شاهرخ میرزا هجری ۸۲۰ (میلادی ۱۴۱۷) ییل بایقرا میرزانی قندهاردن سمرقندگه سورگون قیله دی^{۳۴}. بایقرا میرزانینگ کبیینگی تقدیری نامعلوم و هیچ بیر تاریخی منبعده قید

^{۳۱} لطایف نامه، ۱۳۳.

^{۳۲} تحفه سامی، ۱۱۶۷.

^{۳۳} مطلع سعدین (۲)، ۲۹۸.

^{۳۴} اۆشه منبع، ۳۲۷.

اېتېلمه گن. شو پېرده يې. بېرېتېلس نېنگ قندهارده نوایي نېنگ باباسی بايقرا امیری بؤلگن دېگن تخمینینی تصدیقلاشیمیز ممکن. او هم بايقرانېنگ اېنگ يقین کیشیسی و صداقتلی ملازمی صفتیده قندهارگه کېلگن بؤلشی ممکن.

امیرعلیشېر نزیدیه شاهرخ حکمدارلیگی دوریده عصیانکارلیگی اوچون قتتیق جزالنگن و نانکورلیکده عیبلنگن بايقرانی تاریخی اثرلرده آفلش و عینی چاغده اونېنگ يقین صفداشی بؤلگن اؤز باباسی بیلن فخرلنیش نېنگ علاجی یوق اېدی. تېموریلر تاریخیگه سایه توشیرمسلیک طرفداری بؤلگن میر علیشېرنېنگ بايقرا خاندانی و اؤز آتہ-بابالری اسملرینی تیلگه آلمه ی اؤتیشی نېنگ سببی شو بیلن ایضاحلنیشی ممکن.

حسین و علیشېرنېنگ آتہلری حقیده

میرزا بايقرانېنگ ایکی اؤغلی بؤلگن: غیاث الدین منصور و محمد. بايقرا میرزا خاندانی نېنگ قندهاردن کېینگی حیاتی منبعلرده قید اېتېلمه گن. شو باعث بايقرا قندهاردن چیقیریلگن ۱۴۱۷ ییلدن حسین توغیلگن ۱۴۳۸ ییلگچه بؤلگن آرهلیقده اولرنېنگ قه پېرده یشه گنی و علیشېرلرنېنگ عایله سی بیلن بیرگه کېچیرگن حیاتلری تفصیلاتی بیزگه معلوم اېمس. بیزینگچه، اونېنگ عایله سی سمرقندگه کېتمه گن بؤلسه کېرک. عکس حالده، اسکندر میرزا تاریخینی یازگن ننتزی بو حقدہ تۇخته لگن بۇلردی. بیراق آیریم معلوماتلرنی نظرده توتیش هم خطا بۇلمه یدی. خوددی شو ییل سوپورغتمیش میرزا سلطان شاهرخ تامانیدن کابل و غزنی پېرلریگه حاکم قیلیب تعینلنهدی. بايقرا میرزانېنگ آنه سی ملکت آقا اؤغلی سوپورغتمیش میرزا بیلن کابلگه کؤچیب کېلهدی.^{۳۵}

^{۳۵} اؤشه منبع، ۳۴۳. شو پېرده سوپورغتمیش اؤزی بیلن برچه عایله اعضالرنی و یقینلرنی آلیب کېتگن لیگی ایتیلهدی.

سویرغتمیش میرزا هجري ۸۳۰ ییل محرم آیی نینگ ۱۶-کونیده (میلادی ۱۴۲۶ ییل ۱۷ نوامبر) وفات اېتهدی.^{۳۶} ملکت آقانیگ هجري ۸۴۴ (میلادی ۱۴۴۰) ییلگچه حیات بولگینی حسابگه آلهدیگن بولسک^{۳۷}، بايقرا میرزا سمرقندگه جۇنه تیلگندن سۇنگ ملکت آقا اۆز نبیره لرینینگ یگانه تیه نچیگه ایلنگنی انیق. بايقرا خاندانی اعضالری کابلگه کېلتیریلگن بولیشی احتمالگه یقین. بووی تیریک لیگیده غیاث الدین منصور امیر تېمورنینگ قیزیدن توغیلگن سلطان حسین ابن امیر محمد ابن امیر موسی نینگ قیزی فېروزه بېگیمنی اۆز نکاحیگه آلهدی. فېروزه بېگیمدن بايقرا (۱۴۳۰-۱۴۸۷)، آگه بېگیم و حسین (۱۴۳۸-۱۵۰۶) دنیاگه کېلهدی.

ملکت آقا کابلده وفات اېتگن. اونینگ جسدی بلخگه کېلتیریلیب، اۆزی بنا اېتگن مدرسه صحنیده دفن اېتیلگن^{۳۸}. ملکه عمری نینگ آخرگی ییللری هراتده یشه گنمی، یوقمی، نامعلوم، اما حسین ۸۴۲ ییل نینگ محرم آییده (میلادی ۱۴۳۸ ییل جولای) هرات نینگ شمال-شرقي تامانیده گی ملکت آقاگه تېگیشلی دولتخانه ناملی قۇرغانده توغیلگنی^{۳۹} حقیده گی معلومات بو سلاله نینگ هرات بیلن باردی-کېلیدیسی اوزیلمه گنینی بیلدیره دی.

علیشبر و حسین باله لیکدن بیرگه تربیه لنگنلر. بونی زمانداشلری هم، اولرنینگ اۆزلری هم تصدیقله یدیلر. اوشبو فاكت اولرنینگ آته-بابالریدن دوام اېتیب کېله یاتگن سلاله وي یقین-لیک هیچ قچان اوزیلمه گنینی بیلدیره دی. غیاث الدین منصور هجري ۸۴۹ (۱۴۴۵-۱۴۴۶) ییل وفات اېتهدی^{۴۰}. شوندن تصور قیلش ممکن کی، شاهرخ وفات اېتگن ۱۴۴۷ ییلدن کېیینگی دورده سلاله باشیده فیروزه بېگیم یککه قالگن. اونینگ یقین سویه نچیگی

^{۳۶} اۆشه منبع، ۴۸۰.

^{۳۷} اۆشه منبع، ۱۰۴.

^{۳۸} فیضی یوف، ۳۰۱.

^{۳۹} حبیب السیر، ۶۷۰؛ لېالتواریخ، ۱۴۵. ا.

^{۴۰} مطلع سعدین (۲) ۳۷۲؛ لېالتواریخ، ۱۴۵. ا.

علیشېرلر عایله‌سی بۆلگن. فیروزه بېگیم اوزاق عمر کۆردی و اۆز جگر بندى حسین تختگه چیققنیدن سۆنگ بیر نېچه آی اۆتیب، هجري ۸۷۴ محرم آیى نینگ ۱۴-کونیده (میلادی ۱۴۶۹ ییل ۲۵ جولایي) وفات اېتدی.^{۴۱}

منبعلرده حسین نینگ آتەسى غیاث‌الدین منصور، علیشېرنینگ آتەسى غیاث‌الدین کیچکینه طریزیده قید اېتیلگن. ایریم زمانه‌وي تدقیقاتلرده اونینگ بۆی پست بۆلگن دېگن ناتوغری فکرگه هم باریلگن.

فخري نینگ غیاث‌الدین کیچکینه حقیقه‌گی معلوماتلریدن ایکیکی مهم خلاصه چیقیش ممکن. بیرینچىسى، فخري بیزگه معلوم منبع لرنینگ ایچیده بیرینچى بۆلیب، امیر کیچکینه سلطان ابوسعید میرزا سرايیده خدمت قیلگنینی یازیب قالدیرگن. بو گپلرده جان بار. ابوالقاسم بابر وفات اېتیب، خراسانده تۆس-تۆپالان باشلنگنده شهزاده لر بیرین-کېتین تختگه اۆتیریش و سل اۆتمەى بیرى ایکیکینچىسى نینگ سيقوویگه برداش بېره‌آلمەسدن هراتنى تشلب قاچر اېدی. شوندهى شرایطده تختنى هجري ۸۶۱ ییل رجب آیى نینگ یېتتیسیده (۱۴۵۷ ییل ۳۱ می) شاهرخ میرزانینگ نبوره‌سى میرزا علاء‌دوله نینگ اؤغلى میرزا سلطان ابراهیم اېگلله‌یدی. او هرات تختینی سقلب قالالمەیدی. چونکه هجري ۸۶۱ ییل شعبان آیى نینگ ییگيرمه بېشینچى کونى (۱۴۵۷ ییل ۱۸ جولای) سمرقند حکمدارى سلطان ابو سعید ابن سلطان محمد ابن میرزا میرانشاه هراتنى اېگلله‌یدی، اما ماوراء‌النهردن کبله یاتگن خواطرلى وضعیت خبرى اونى آرقه‌گه قیتیشگه مجبور قیله‌دی. خراسان تختیگه قیته اۆتیرگن سلطان ابراهیم سمرقند حکمدارى سلطان ابو سعیددن یاردم سؤزه‌یدی و اونگه تابع بۆلیشگه وعده بېره‌دی. بونى هرات سلطنتى نینگ آبرولى ارباب‌لریدن بیر نېچه‌سىنى سلطان ابو سعید قاشیگه یوباریشیده کۆره‌میز. اېلچیلر شیخ نورالدین ابن بهاء‌الدین عمر،

^{۴۱} مطلع سعدین (۲)، ۶۴۴؛ لب‌التواریخ، ۱۴۵. ا.

شیخ شمس الدین جامی و امیر برهان الدین بۆلیب، اولرنی کوزه تیپ باروویچی همراه صفتیده علیشبرنینگ آتەسی غیاث الدین کیچکینه تعینلنەدی. ابو سعید اولرنی عزت-اکرام بیلن قبول قیلەدی و کوزه تیپ قویەدی^{۴۲}. دېمک، ابو سعید میرزا غیاث الدین کیچکینه بیلن ملاقاتەدە بۆلگن.

سلطان ابو سعید غیاث الدین کیچکینه و او کوزه تیپ کهلگن خراسان اولوغلرینی ایلیق کوتیب آله دی و شهزاده گە یاردم بېریشگە وعدە بېره دی. سلطان همان خراسانده گی بیقرارلیکدن فایده لنیب اونی اؤز ملکگه قوشیب آلیش مقصیده ایدی. سلطان ابو سعید هجری ۸۶۳ ییل صفر آیی نینگ اؤن تۆرتینچی کونی (۱۴۵۸ ییل ۲۱ دسمبر) هراتگه کیریپ کله دی. خراسان و ماوراءالنهر امیر تمور و شاهرخ میرزا دوریده گی کبی بیر امپراتورلیکگه بیرلشه دی. سلطان ابو سعید ابوالقاسم بابر عملدارلریدن بیر قنچه سینی اؤز سراپیده قالديره دی. غیاث الدین کیچکینه هم خراسان نینگ اولوغلری قطاریده سلطان نینگ همصحبترلری صفیدن اۆرین آله دی. سلطان غیاث الدین کیچکینه سمرقنده بۆلگنده دانشمند انسان صفتیده سلطانده یخشی تأثیرات قالديرگن ایدی و شونینگ اوجون هم اونگه شاهرخ میرزانینگ نهوره سی میرزا علاءالدوله نینگ قیزیدن توغیلگن میرزا شاهرخ اسملی کیچیک اؤغلی نینگ تربیه سینی تاپشیره دی.

غیاث الدین کیچکینه نینگ ابو سعید دوریده تیریک اېکن لیگی زمانه وی نوایی شناسلیکده گی "نوایی نینگ آتەسی شاعر یاشلیگیده (۱۱-۱۲ یاشلرده) وفات اېتگن" دېگن عقیدنینگ ناتوغری اېکن لیگینی کۆرسته دی^{۴۳}. ایککینچیسى، "حبیب السیر" ده غیاث الدین نینگ امیرلیک دوری حقیده گپریله توریپ، رسمی آهنگده غیاث الدین کیچکینه دهب کۆرستیلیشی فخری معلوماتلری بیلن بیرلشتیریلگنده بو لقب نینگ

^{۴۲} حبیب السیر، ۵۷۰ ا.

^{۴۳} امیر علیشبر ۱۲ یاشده لیگیده آتەسی وفات اېتگن دهب حسابله ییدی. قرهنگ: عینی، ۱۱۹.

اولوغلاوچى صفتگه اېگه بۇلگن ليگىنى كۆرستەدى. شو اۋرىندە كيچكىنە لقى نىنگ كېلىپ چىقىشى حقيده منطقي فرض قىلىپ كۆرىش ممكن. بو لقب بايقرانىنگ اوغلى غياثالدين منصور بىلن ابو سعيدينىنگ اوغلى غياثالدين نىنگ بىرگه اۋسىب-اولغەيگىنى انىقلاشتىرەدى. سراى اهلى اېسە اولرنىنگ اسملىرى بىر خىل بۇلگنلىگىدن، اميرنىنگ اوغلىنى فرقلش اوچون غياثالدين كيچكىنە دېب اتەگن بۇلىشلىرى احتمالگه يقين. مذکور لقب كۆكلاشلىك بېلگىسى كىي تېمورلرگه يقينلىگىنى ايضاحلپ تورگنى اوچون بىر عمر اونىنگ نامىگه قۇشىب ايتىلگن بۇلىشى ممكن.^{۴۴}

سام ميرزا صفوي نىنگ "تحفة سامى" تذکره سیده فخري معلوماتلىرى دېبرلى تکرارلنگن.^{۴۵} بىراق اوندىن فرقلی روشده نوایي نىنگ آتەسى كيچكىنە بهادر طرزیده تنيشتيريلگن. تذکره يازيلگن دور نوایي دوریگه نسبتن يقين بۇلگنى اوچون بو اۋزگرتيريشده بىرار معلوماتگه تیه نیلگن دېب اۋىلىشگه اساس بار. "تېمور توزوكلرى" ده ايتىلىشىچە، قيسى امير مملكت يا بىر قۇشىنى بېنگسە، اونگه بىرىنچى نوبتده توغ بېرىپ، بهادرلىك لقى رسمى روشده اونىنگ نامىگه قۇشىب يازيلگن. سۇنگ چېگره ولايتلريدن بىرىگه حاكم اېتىپ تعيىنلنگن.^{۴۶} غياثالدين كيچكىنە نىنگ بىزگه معلوم فعاليتىگه نظر تشلەيدىگن بۇلسك، سام ميرزانىنگ معلوماتى اساسلى دېك كۆرىنەدى.

^{۴۴} يې.بېرتېلس نوایي نىنگ آتەسى غياثالدين كيچكىنە منصورنىنگ كۆكلاشى ابدى دېب تخمين قىلەدى (قرەنگ: بېرتېلس ۱۹۶۵، ۲۵). اوشبو خلاصه بىرار بىر منبع بىلن تصديقلمەگن. م.سېتىلى خنس رابرد ريامېر كۆلگه كىرىتگن بىر حجتده سلطان حسين نىنگ عليشېر حقيده «او حياتى ابتداسيدن، بلكى بېشىكدن كۆكلاشلىك ارقەلى بىزىنىنگ خاندانيمىزگه تعلقلى» بۇلگنى حقيده يازگن قيديگه سويەنيب عليشېر حسين بايقرانىنگ كۆكلاشى دېگن فكرگه كېلەدى (قرەنگ: سوبتېنلى (۲) ۸۰۱. تاكيدلش لازم كە، حسين عليشېردن اوچ ياش كىتە بۇلگن.

^{۴۵} تحفة سامى، ۱۶۷. ۱.

^{۴۶} تېمور توزوكلرى، ۷۸.

علیشېرنینگ باله لیگی حقیده

شاهرخ میرزا هجري ۸۵۰ ییل ذوالحجه آیی نینگ بیگیمره بهشینچی کونی (میلادی ۱۴۴۷ ییل ۳ مارچ) وفات اېتهدی. او پیتده علیشېر ۶ یاشده بولگن. میر علیشېرنینگ اۆزی سۆزلهگن بیر خاطرهده ایتیلیشیچه، شاهرخ وفاتیدن کبیین پایتختده صادر بؤلشی ممکن بولگن ترتیبسیزلیک و غلوهلردن اوزاقراق بؤلش مقصیده اونینگ عایلهسی خراساندن عجم عراقیگه یول آلگن^{۴۷}. یۆلده اولر شرف الدین علی یزدی یشهگن تفت شهریده تۆختب اۆته دیلر^{۴۸}. خواندمیر «مکارم الاخلاق» ده شاهرخ سلطان وفاتیدن کبیین امیر علیشېرنینگ آتهسی باله-چقه لرینی آلیب شېراز تامانگه جؤنب کېتدی. او مملکتده بیر نېچه ییل توردی» دېدی^{۴۹}. شېرازده بایسنغر میرزانینگ ایککینچی اؤغلی میرزا سلطان محمد حکمرانلیک قیلر اېدی. او شاهرخ میرزانینگ قهریگه اوچره ب هجري ۸۴۶ (میلادی ۱۴۴۲-۱۴۴۳) ییل اۆزیگه بهریلگن فارس و عجم عراقیدن محروم بولگن و سلطان نینگ وفاتیدن کبیین اېسه قیته ضبط اېتیب آلگن اېدی. شېراز پایتخت بؤلېب، هنوز فن و مدنیت مرکزی صفتیده اۆز موقعینی یۆقاتمگن اېدی. علیشېرنینگ آتهسی حکمدارنینگ علیحده اعتباریگه سزاوار بۆلهدی و اونینگ عملدارلریدن بیر یگه ایلنهدی.

هجري ۸۵۵ (میلادی ۱۴۵۱) ییلده ابوالقاسم بابر خراسان تختینی اېگللهیدی و سل اۆتمه ی عراقده تینچلیک اؤرتیش اوچون شېرازگه کېلهدی. عبدالرزاق سمرقندی نینگ یازیشیچه، او کۆپ وقتینی محلی فاضل انسانلر، علمالر و شاعرلر بیلن صحبتده اۆتکزگن^{۵۰}.

^{۴۷} کلیات. مجالس، ۶۶۳ ب. بونی خواندمیر هم تصدیقلهیدی. قرهنگ: مکارم الاخلاق، ۱۱۷.

^{۴۸} اۆشه دورلده امپریه نینگ اوزاق غربی حدودلری فارس و عجم عراقی (حاضرگی غربی عراق) دېب آتلگن. اونگه اېلتوؤچی یول تفت (یزد)، ابرکوک، شېراز، کشک زرد، اصفهان، ری، قم شهرلری ارقه لی اؤتگن. شونینگ دېک، لرستان، شولستان، یزد، کرمان، کاشان، آبه، سمنانی دامغان هم فارس و عجم عراقی نینگ مشهور جایلری سیره سیگه کیره دی.

^{۴۹} مکارم، ۱۱۷.

^{۵۰} مطلع سعدین، ۲- جلد، ۳۳۴.

بابر کبتیش آلدیدن شېراز باشقرووینی شهزاده سلطان سنجرگه تاپشیره‌دی. عینی زمانده و شو یبرده ابوالقاسم بابریننگ آق فاتحه‌سی بیلن حسین و سلطان سنجر قیزی بېکه سلطان بېگیم اونشتیریلده‌دی.^{۵۱} دېمک، بو دورده حسین بایقارلر خاندانی شېرازده استقامت قیلیب تورگن و طبعی، که، کؤکداشلیک رشته‌لری بیلن باغلنگن غیاث‌الدین کیچکینه عایله‌سی هم اولر بیلن بیرگه اېکنلیگیگه شبهه یوق. ابوالقاسم بابر غیاث‌الدین کیچکینه‌نی سبزوآرگه حاکم اېتیب تعیینله‌یدی. منبع‌لرده کبلیتیربلیشیچه امیر شاه سبزواری ابوالقاسم بابر دوریده استرآباد شهریده هجری ۸۵۷ (میلادی ۱۴۵۳) ییلده وفات اېته‌دی.^{۵۲} نوایی‌نینگ اوزی هم استرآبادده وفات اېتگن میر شاه‌نینگ خاکی سبزوآرگه آلیب کبلینگنده آته‌سی وقتینچه شهرنی باشقرووینی اعتراف اېتگن.^{۵۳}

بو پیتده حسین ۱۳ یاشده، علیشهر ۱۰ یاشده اېدی. منبع‌لریننگ دلالت بېریشیچه، علیشهر ۱۰ یاشیده ابوالقاسم بابر نظریگه توشگن بؤلیب، سلطان اقتدارلی یاش علیشهرگه علیحده مهر بیلن قره‌گن.^{۵۴} بوندن شونده‌ی خلاصه قیلیش ممکن که، علیشهریننگ ابوالقاسم بابر بیلن تنیشووی عینن شېرازده یوز بېرگن.

ابوالقاسم شېرازده ۴ آی بؤلگچ، هراتده اوز اکه‌سی علاءالدوله‌نینگ قؤزغالان کؤتریش رېجە‌سیدن واقف بؤلیب، پایتختگه قیته‌دی. ابوالقاسم بابر بیلن بیرگه حسین میرزا و علیشهر عایله‌لری هم شېرازدن هراتگه قیته‌دی. بو ناتینج وضعیتده حسین و علیشهرلر عایله‌سی اوچون شېرازده قالیش جوده خوفلی اېدی، زیرا، تاریخی‌لریننگ معلوماتلریگه قره‌گنده، اؤشه پیتلرده قاره‌قویونلی تورکمنلریننگ فارس، عجم عراقی، آذربایجان و کسپین

^{۵۱} اؤشه یبرده.^{۵۲} تاریخ نام، ۴۲.^{۵۳} کلیات. مجالس، ۶۶۲ ب.^{۵۴} لطایف‌نامه، ۱۳۳؛ دولتشاه، ۳۶۸.

بۇيى بېرلرېگە اويوشتىرگن هجوملرى ۸۵۸ (میلادی ۱۴۵۴) يىلده تورکمنلر نینگ تۇلیق غلبه‌سى بیلن توگه‌یدی. طبیعی که، ابوالقاسم بابر تختگه چیقیب، تینچ حیاتدن درک بېرگن هرات علیشېرنینگ عایله‌سى اوچون یگانه باش‌پناه اېدی. شو دوردن اعتبارن، عینن ۱۴۵۲-۱۴۵۳ ییلدن هرات علیشېرنینگ اۇزی و آته-آنه‌سى اوچون دایمی یشش جایگه ایلندی.

یېگیتلیک دورى حقیده

سلطان ابوالقاسم بابر هجري ۸۶۱ (میلادی ۱۴۵۶) ییلى قیشلش اوچون مشهدگه كۆچه‌دی. حکمدار اۇزی بیلن بیرگه علیشېر و حسین‌نى هم آلیب كېته‌دی. اؤشه قیش، ربیع‌الثانی آیى نینگ ییگیرمه بېشینچی كونی (میلادی ۱۴۵۷ ییل ۲۱ مارت) ابوالقاسم بابر وفات اېته‌دی.^{۵۵} خواندمیر "حبیب‌السير" ده انیق كۆرستیشیچه، علیشېر ابوالقاسم بابر وفاتیدن كېین مشهدده قالب، علم تكاملی بیلن شغللندی.^{۵۶} شاعر نینگ اۇزی هم "مجالس‌النفایس" اثریده خواجه حسن خضرشاه استرآبادی نینگ ابوالقاسم بابر وفاتیدن سۇنگ مشهدده آغیر كسل بۇلیب قالگنی و اونینگ كۇمگی بیلن صحت تاپگینی قید اېتگن.^{۵۷} بو هم علیشېرنینگ ابوالقاسم بابر وفاتیدن سۇنگ مشهدده قالگن لیگینی تصدیق‌له‌یدی.

شو آرده، یوقاریده كېلتیریلگنی دېك، یعنی هجري ۸۶۱ ییل رجب آیى نینگ یېتتى سیده (۱۴۵۷ ییل ۳۱ می) شاهرخ میرزانینگ اېوره‌سى میرزا سلطان ابراهیم هرات تختینی قۇلگه

^{۵۵} حبیب‌السير (۱)، ۵۶۳ الف.

^{۵۶} حبیب‌السير (۲)، ۲۱۷؛ سام میرزا هم شو معلوماتنی تصدیق‌له‌یدی. قره‌نگ: تحفه سامی، ۱۶۷ الف.

^{۵۷} کلیات. مجالس، ۶۶۶ ب.

کیرته دی. میرزا سلطان ابراهیم میرزا علاءالدوله نینگ اؤغلی بۆلیب غیاث الدین کیچکینه نی جوده حرمت قیلردی. غیاث الدین کیچکینه اونینگ یقین مصلحتگوئیگه ایلنه دی. یخشی خبرلردن روح لنگن علیشېر هراتگه قیته دی.

سلطان ابو سعید هجري ۸۶۳ ییل صفر آیی نینگ اؤن تۆرتینچی کونی (۱۴۵۸) ییل ۲۱ دسمبر) ایککینچی جؤن خراسانی اؤزیگه بویسوندیریب، خراسان و ماوراءالنهر امیر تېمور و شاهرخ میرزا دوریده گی کبی بیر امپراتورلیککه بیرلشتیرگچ، علیشېر ابو سعید میرزا خدمتیگه کیره دی. سرایده تېنگقور شاعرلر بیلن، خصوصن، سلطان خدمتیده بؤلگن شیخیم بېک سهیلی بیلن دؤستلشه دی. ابو سعید میرزا تاریخینی یازه یاتگن مولانا ابو صمد بدخشی بیلن یقین مناسبتلر اؤرنته دی^{۵۸}. یاش کوره شچی پهلوان محمد اونینگ یقین سرداشیگه ایلنه دی. علیشېر ایجاد بیلن متصل شغلنیش ائناسیده دورنینگ بیتوک علمالیردن درس آلیشگه هم اشتیاقی بلند ایدی. زمانه نینگ اولوغی، «وحدت الوجود» تعلیماتی نینگ ذکا بیلیمدانی بؤلگن شیخ صدرالدین رواسی قۆلیده ابن العربی نینگ «فسوس الحکم» اثرینی اؤرگنه دی^{۵۹}. اونینگ ینه بیر آرزوسی عبدالرحمان جامی گه یقینلشیش ایدی. جامی سلطان ابو سعید زمانیده خراسان نقشبندیه طریقتی نینگ عظیم پیر کاملی بۆلیب، خلق آره سیده کتته اعتبارگه اېگه ایدی. شو بیلن بیرگه، او بیتوک شاعر و ادبیات نظریه سی بیلیمدانی ایدی. نوایی «خمسة المتحیرین» اثریده اونینگ اؤشه دوره گی مقامینی و ایلک تنیشووینی شونده ی تصویرله دیدی: «...شاهرخ سلطان زمانی اواسطیدین سلطان ابو سعید زمانی نینگ اوایللی غچه شهرده ساکن اېریدیلر. اندین سؤنگره خیابان باشیده حضرت پیر مخدوم مولانا سعدالملت والدین سعدالدین کاشغری مزاری باشیده اقامت رسمین ظاهر اېتیدیلر. شهرنینگ جمیع علما و اکابر و اشرافی الرغه ملازمت و تردد بنیاد

^{۵۸} کلیات. مجالس، ۶۶۵ الف.

^{۵۹} اؤشه اثر، ۶۶۴ ب.

ابتدیلر... سائر نیازمندلر و عامه‌ی بی‌خویش و پیوندلر هم کۆزلرین اول ایشیک توفراغیدین یاروتورلر ابردی. بو فقیر حقیر بو سۆنگگی جماعت زمره‌سیده خیابان باشیده کۆرگن زمانیده مختصر بیتیلگن رساله سبقی گه ممتاز بۆلدوم..^{۶۰} علیشېر نوایی تیلگه آلگن بو رساله «قافیه» رساله‌سی ابدی.

نوایی مشهده یورگنده شاعر صفتیده انچه تنیلگن بۆلیب، آوازه‌سی چار اطرافگه ترقلگن ابدی. هرات ادبی محیطی اونى ایلیق قرشیلیدی. یاش بۆلیشیگه قره‌مه‌ی، دورنینگ اولوغ تورکی گوی شاعرلری نظریگه توشه‌دی. خواندمیر یازه‌دی:

«حضرت (نوایی) یاشلری اېندی گینه تۆلیب، بیگیت لیک دوری باشلنگن پیت لرده بیر کونی لطفی نینگ یانیگه باردی. مولانا لطفی:

- بیرار غزل اوقیب بېریش آرقه‌لی اۆز تفکرینگیز محصوللری نینگ ینگى نمونه‌لریدن مېنى بهره‌مند اېتینگ، - دېب التماس قیلدی.

اول حضرت مطلع‌سی قوییده گیچه بۆلگن بیر غزلنى اوقیب بېردی.

شعر:

عارضین یاقچاچ کۆزومدین ساچیلور هر لحظه یاش،
بۆیله کیم پیدا بۆلور یولدوز، نهان بۆلغاچ قویاش.

جناب مولوی بو غزلنى اېشیتیب، حیرت دېنگیزیگه چۆمدی و شونده‌ی دېدی:

- ولله، اگر میسر بۆلسه اېدی، اۆزیم نینگ اؤن-اؤن ایکی مینگ بیتدن عبارت بۆلگن تورکی و فارسی بیتیمنی بیرگینه اوشبو غزلگه المشتیرگن و بونی کتته موفقیت دېب حسابله گن بۆلردیم»^{۶۱}.

سید حسن ارده شیر علیشېرنینگ ایلک استاذلریدن بیرى اېدی. نوایی نینگ یازیشیچه، او بیلن هجری ۸۶۱ (میلادی ۱۴۵۷) ییل تنیشگن. بو پیتده علیشېر ۱۵-۱۶ یاشده بۆلیب شعرلری خراسانده انچه مشهور بۆلگن اېدی^{۶۲}. علیشېر سید حسن ارده شیرگه اۆز شعرلرینی اؤقیب بېر و فقر طریقى حقیده گى ایلک سبق لرینی اوندن آلگن اېدی.

علیشېر هراتگه قیتگچ، کۆپینچه، استاذی سید حسن ارده شیر حضوریده بۆلردی. نوایی «حالات سید حسن ارده شیر» اثریده شونده ی خاطرلهیدی: «دایما زمانه نینگ مشهور اولوغلری و عالمر بیلن صحبت قوروردی. چیغتای اولوسى نینگ یوقاری مرتبه لی بېک لری، یاش لری و مرتبه لری اولوغ یاکه تېنگ بۆلیشیگه قره مه ی، اونی اۆزلریدن یوقاری توتیب، تعظیم قیلر اېدیله. سلطان حسین تختنی آگنده اونینگ هم صحبتی گه ایلندی»^{۶۳}.

علیشېر نوایی ابو سعید دوریده هراتده بیر نېچه ییل یشیدى. «مجالس» ده کېلتیریلگن بیر خاطره بونگه دلیل بۆله آلهدی. نوایی مولانا ایازی حقیده گپیره توریب یازهدی: «...فقیر پول مالانده بۆلگن بیر مجلسده انی کۆردوم، قصیده اؤقور اېردی. هر بیت بنیاد قیلسه، سۆز اسلوبیدین، قافیه سین ایته بېرور اېردیم. به غایت حیرت قیلدی. اوچ ییلدن سۆنگ باغ سفیدده ینه بیر مجلسده بعینه اوشمونداق واقعه بۆلدى. اول ذات ینه حیرت بنیاد قیلدی. بورونغى مجلس اهلیدن بو مجلسده هم نېچه کیشی بار اېدی. اندین سۆردیلر کیم، هرگز بو

^{۶۱} مکرم، ۴۵.

^{۶۲} کلیات. حالات سید حسن ارده شیر، ۷۳۰ الف.

^{۶۳} اؤشه اثر، ۷۳۶ الف.

نوع کیشی کۆروبو موسېن، چون کۆزیده ضعف (سستلیک) بار اېردی، دېدی که، کۆرمېمېن، مگر اوچ ییل موندین بورونراق پول مالانده بیر بیگیگ کۆردوم، اول نوع هم بو نوع شعبده بازلیق (نیرنگ) قیلدی. مجلس اهلی کولوشتیلر.^{۶۴}

علیشېر اۆز شاعرلیک اقتدارى درجه سینی یخشی بیلر و سلطان سرايى ادبی محیطیده اۆزیکه مناسب اعتبار قره تیلیشینی ایستردی. تېموری سلطانلرگه اولکن احترام روحیده تربیه لنگن و بو اولوغ خاندانگه یقین لیک حسّیدن مغرور و اېنگ اساسی سی، ایجادي غیرتی موج اورگن یاش شاعرینگ سلطان حمایه سیدن امیدوار بۆلیشی منطق نقطه نظریدن طبیعی. تېموریلر سلاله سیگه کۆکلداشلیک رشته لری بیلن باغلنگن یاش شاعر هراتگه کتته آرزولر بیلن قیتگندی. بیراق حیات اونى کۆپ سینا ولرگه رۆپه ره قیلدی. او هراتدن کېتیشگه قرار قیله دی. خواندمیر «حبیب السیر» اثریده «امیر علیشېر» سلطان ابو سعید زمانیده (مشهددن) هرات دارالسلطنتیگه قیتیپ، بیر مدت اول اقبال آشیان لیک آستانه خدمتیده بۆلدى. اما اۆز حالیکه یره شه درجه و رعایت تاپمه گچ، خراساندىن سمرقندگه کېتدی»^{۶۵} دېب کېلتیره دی. ظهیرالدین محمد بابر هم کېیینچه لیک «بابرنامه» ده اونینگ سمرقندگه کېتگنینی قید اېتگن.

یاش شاعر، حقیقتدن هم، تۆغرى سمرقندگه یۆل آگنمی؟

نوابی «حالات پهلوان محمد» اثریده شونده ی خاطرله دى: «سلطان ابو سعید میرزا زمانیده کیم، خراسان اهلی سمرقند اهلیگه اسیر اېردیلر... بو فقیرنى عین افلاس و فلاکت و سرنوشت و رنجوریش مشهد ساری تارتیب اېردی و انده بیتگندن سۆنگره مفاصل مرضی یۆلیقیب، بیر گوشه ده یاتیب قالدیم. اتفاقن، پهلوان هم مشهدده خدمت قیلردی.

^{۶۴} کلیات. مجالس، ۶۶۷ ب.

^{۶۵} حبیب السیر، ۲۱۷.

توزه لگونیمچه هر کون کېلیب دؤست لیک، شفقت و محبت یوزه سیدن غمخوړلیک
قیلردی»^{۶۶}.

اعتبار بهرګن بؤلسنگیز، او اؤزی نینگ مشهدګه کېلیش سببینی انیق ایضاحلب اؤتګن و
«عین افلاس و فلاکت و سرنوشت و رنجوریش» یتکلب کېلګنی (!) و بو زمانده خراسان ابو
سعید میرزا قؤلیده بؤلیب، هرات اهلی سمرقند اهلیګه اسیر و مطیع اېدی» دېب
کوړسته دی. نوایې ایتماقچی، اونی مشهدګه تارتګن سبیلر، بو افلاس لیک، یعنی اؤرته
عصرلرده بو کلمه چاره سیزلیک معناسیده ایشله تیلګن؛ ایککینچیسې - فلاکت، اوچینچیسې
اېسه سرنوشت، یعنی تقدیر، پېشانه همده تۆرتینچیسې - رنجوریش. مذکور آخرګی کلمه هم
فارسي بؤلیب، خفه چیلیک معناسینی بیلدیره دی.

نوایې نینگ حیاتی نی الغاو-دولغاو قیلګن و شو درجده عذابله نیشیګه نیمه سبب بؤلګن
بؤلیشی ممکن؟ یوقاریده ګی پرچهدن ایککی فاکتنی انگلشیمیز ممکن. بیرینچیسې،
علیشېر هراتدن خفه چیلیک و چاره سیزلیک طفیلی مشهدګه کېتګن.

ایککینچیسې، شاعر نینگ چوقور ندامت بیلن هرات نینگ «سمرقند اهلیګه اسیر و مطیع»
اېکنلیګینی تاکیدلشیدن اونینگ عین ابو سعید و اونینگ ملازملریدن قتتیق خفه لیګینی
سېزیش ممکن. بونی علیشېر پایتختنی ترک اېتیش آلدیدن استاذی سید حسن اردشیرګه
یازیب یوبارګن شعري مکتوبی مضمونیدن هم بیلسه بؤله دی^{۶۷}. اونده شونده دی دېپيله دی:

غمې یتتی چرخ جفا پېشه دین،

همول انجم خارج اندیشه دین.

^{۶۶} کلیات. حالات پهلوان محمد، ۷۴۰ الف.

^{۶۷} اوشو مکتوب-مثنوي شاعر نینگ «غریب الصغر» دېوانیګه کیریتیلګن. قره نګ: غریب الصغر، مثنوي، ۴۷۶ ب.

که، بۆلماق وطن ایچره دشوار^{۶۸} اېدی،
کونگیلگه جلا^{۶۹} دفعی آزار^{۷۰} اېدی.

سفر توشتی آلیمغه بی اختیار،
قضا امریده اېلغه نی اختیار؟!

شاعر اوز قراریگه تورت سببنی اساس قیلیب کپلتیره دی:

بیرینچی سبب:

اگر خاصه معنا گر ایهام اېرور.
انینگ کونده یوز بیتى حلوام اېرور.
ولى ایت دېب، کیم منگه توتتى یوز،
که مېن یوز اوچون دېمه دیم ایکیکی یوز...
بیراو بۆلسه بیر ایشده بو نوع فرد،
ولى کۆرمسه بهره جز رنج و درد...
نېچوک میل آواره لیغ اېتمه گه ی،
باشین آلیبان بیر طرف کېتمه گه ی؟!

ایککینچی سبب:

^{۶۸} دشوار: آغیر.

^{۶۹} جلا: ترک ایتماق، چیقېب کېتىش.

^{۷۰} دفع آزار: بېریلگن آزارنى اونوتىش ياكه خفه چیلگینى ترقیتىش معناسیده.

ینه بیر بو کیم، ظاهر اۆلمیش منگا
که، چیقمیش خراسان ایلیدین وفا.

وفا عزم ایلردە بۆلمیش مگر،
سَخا و مروّت انگه همسفر.

بو اوچ فعل چیققچ ارادین تمام،
ینه بۆلمیش اوچ فعل قایم مقام.

وفا یېریده ظاهر اۆلمیش نفاق،
سَخا اۆرنیده بخل توتمیش وثاق.

مروّته بۆلمیش حسد جایگیر،
زهی هوش ابل و ملکتی دلپزیر.

اوچینچی سبب:

اوچینچ اول که، چون خالق ذوالجلال
که، هم لم یزل کېلدى، هم لایزال...

خیالیمده انداغ مصور بۆلور،
که اول ایککی ایشدین میسر بۆلور.

بیری بو که، بیر جزیه حقّدین یېتیب،
کۆنگولنی یقین جامیدین مست ایتیب.

حقیقت سری ترکتاز ایله گهی،
جهان شغلیدین بی نیاز ایله گهی ...

تورتینچی سبب:

ینه بیر بودور کیم، گدا گر ملوک
طلب یولیده قیلغه ی آنچه سلوک.

بورون مرشد کامل ایسته ی یوروب،
انی تاپقاچ اوزین انکه تاپشوروب.

سلوک امریده اورمه یین بېش و کم،
انینگ امریدین آبرو دم یا قدم.

چو اولغی ایش بؤلمه دی دستگیر،
ایککینچیسیدین خوب اېمستور گزیر.

دېمک، او شو دورده جدّی روحی اضطرابلرنی باشدن کېچیرگن. بلکی بو اونینگ سېوگی
ماجرالری بیلن باغلیقدیر. بو خصوصده اوز اؤرنی بیلن سؤز یوریتهمیز. خواندمیرنینگ
یازیشیچه، علیشېر ییگیت لیک دوری نینگ گللې-یشنه گن چاغلریده (شو دور نظرده
توتیلماقده-ش.س.) بیر نېچه وقت ترک دنیا قیلیب، درویشلر مکانی بؤلگن رباط سهیلده
ریاضت و عبادت بیلن شغللندی^{۷۱}. بو معلومات شاعرنینگ هراتدن چیقېب کتیش
عرفه سیده گی کیفیت و روحیتینی ینه-ده انیقلشتیره دی.

^{۷۱} مکارم، ۶۳.

نوابي شناس لر خواندمير همده بابرنيځ سؤزلريدن كېليپ چيقيب، شاعر سمرقندگه هراتدن جوڼه گن دېب خلاصه قىلدېلر. بيراق هيچ كيم بيز يوقاريده تيلگه آلگن تفصيلاتنى حسابگه آلمه دى. تۇغرى، يې.اې. بېرتېلس اؤزى نينگ "نوابي" مونوگرافيده مذكور مسأله ده انيق فكر بيلدېرمه گن: بير جايدە « عليشېر ۱۴۶۴ يىلى مشهددن هراتگه قيتدى. ۱۴۶۶- ۱۴۶۷ يىلى بدخشانده نوابي نينگ دوستلرى تامانيدن كوتريلگن قوزغلان ابو سعيد تامانيدن باستيريلگچ، او قاچيب، سمرقندگه كېتدى»^{۷۲} دېسه، باشقه بير جايدە اېسه نوابي نينگ اؤز خاطره سيده اعتراف اېتگن مشهد سفرى سببيگه دقتىنى قره تگن شېكىللى، "او ۱۴۶۷ يىلى ابو سعيد تامانيدن مشهدگه سورگون قىلىندى" دېب كؤرسته دى.^{۷۳} عالم نېگه دير بو ايكي خيل قره شنى منطقن دليلمه گن.

توشكون و خفه حالته مشهدگه كېتگن شاعر سمرقندگه كېتيدن آلدين ينه هراتگه قيتدى ميكن؟ شونده ي بؤلگنده نوابي نينگ و اونينگ زمانداش لرى اثرلريده بو حقه بير سطر بؤلسه هم معلومات بېرلگن بۇلردى. اگر خواندمير معلوماتيگه اعتبار بېرلسه، او شاعر نينگ سمرقندگه كېتيشىنى هراتدن دېب اېمس، بلكه خراساندىن دېب تاكيدلەيدى. مشهد خراسان تركيبيده بؤلگىنى حسابگه آلەديگن بؤلسك، عليشېر سمرقندگه هراتدن اېمس، بلكه مشهددن بارگن دېييشگه اساس بار.

^{۷۲} بېرتېلس ۱۹۶۵، ۷۷.^{۷۳} اؤشه اثر، ۹۹.

نوایي و ابو سعید میرزا مناسبت‌لری حقیده

شو اؤرینده بو ایکیکی شخص آرسیده‌گی مناسبت‌لرگه نوایي‌شناس عالم‌لرینگ ناتؤغری یاندشوو‌لری حقیده تۆختلمس‌لیک‌نینگ علاجی یوق.

نوایي حقیده‌گی زمانه‌وي ادبیات‌لرده علیشبر سمرقندگه سلطان ابو سعید تامانیدن سورگون قیلینگن دبیله‌دی. دستلب شونده‌ی فکر و. بارتولد تامانیدن ایلگری سوریلگن و کبیینگی نوایي‌شناسلر تامانیدن رواج‌لتیریلگن^{۷۴}.

و. بارتولد یازده‌دی: «بابر سؤزلریگه قره‌گنده، میر علیشبر سمرقندگه ابو سعید تامانیدن قنده‌یدیر خطا اوچون سورگون ایتیلگن. میر علیشبر‌نینگ اؤزی تحصیل اوچون بارگن-لیگینی ایتده‌دی. او پیتلرده تحصیل اوچون هراتدن سمرقندگه بارس ایدیلر. دېمک، اونینگ هراتدن سمرقندگه کبتیشی سورگون صفتیده قره‌لیشی لازم»^{۷۵}.

و. بارتولد اؤزی‌نینگ فرضی ایشان‌لری چیقیشی اوچون بعضی معلومات‌لرنی قصدن ناتؤغری شرح‌لە‌گنیدن هم کؤز یومیب بۆلمه‌یدی. جمله‌دن، او شونده‌ی یازده‌دی: «نوایي حیاتی‌نینگ بو دورینی یاریتیشده بلکه اونینگ گؤزل و فصیح تیللی، "قلبینی اسیر ایتگن" (کؤنگلومنی بسی سید قیلدی) شیخ صدرالدین رواسی حقیده‌گی حکایه‌سی بعضی اهمیتگه اېگه بۆلیشی ممکن. اونگه حتا عالی درجه‌ده‌گی شخص‌لر هم، جمله‌دن، اونینگ مریدی‌گه ایلنیب، درس آلگن بدخشان شاهی و حتا زمان پادشاهی، یعنی سلطان ابو سعید جزمین

^{۷۴} قره‌نگ: بارتولد، ۲۲۳؛ بېرتېلس ۱۹۶۵، ۷۷. ص. عینی، ۲۸۴-۲۸۵. آیبېک ۱۵-۱۶؛ شرف‌الدین‌وف، ۵۱-۵۲؛ سلطان، ۱۵۷. اؤز پیتیده بونده‌ی قره‌شگه آیریم شرق‌شناسلر قرشی چیقیشگن. قره‌نگ: سېمېنوف، ۲۴۱-۲۴۳. بیراق ب. بارتولد تامانیدن تاریخی-سیاسی فاکتور‌نینگ نوایي شخصیتی اطرافیده باغلنیشی شو قدر طبیعی چیققن که، عالم‌نینگ فکر‌لش طرزى کبیینگی نوایي‌شناسلیک تدقیقات‌لری رواجیگه تأثیر قیلمه‌ی قالده‌دی. شو طریقە نوایي‌شناسلیکده علیشبر سمرقندگه سورگون قیلینگن دېگن خلاقه محکم اؤزینلشېب قالگن.

^{۷۵} بارتولد، ۲۲۳-۲۲۴.

ابدیلر... میر علیشېرنینگ بدخشان لیکلر بیلن یقین علاقه سی هجري ۸۷۱ (میلادي ۱۴۶۶-۱۴۶۷) ییل واقعه سیدن سؤنگ اونینگ حیاتیگه تأثیر قیلگن بولیشی ممکن. بونگه سلطان نینگ گؤزل شیخنی اونینگ دؤست لریدن رشک قیلگنی هم قوشیلگن بولیشی ممکن»^{۷۶}. کبیینگی سطرده اوز ملاحظه سیننی ینه-ده بؤرتیره دی: «عمری نینگ آخریگچه نه عایله سی و نه اولادی بؤلگن میر علیشېر، کورینیشیدن، چیرایلی یاش ییگیت لرنی سېوگن». شو طریقه و. بارتولد نوایي نینگ سمرقندگه کبیشینی بدخشان لیکلرینگ قوزغالانیگه علاقه دارلیک بیلن باغلهیدی و سلطان ابو سعید همده نوایي اختلافینی مرکزی اؤرینگه آلیب چیقهدی.

تاریخی منبعلرده قید ایتیلیشیچه، ۱۴۶۴ ییلی سلطان ابو سعید بدخشاننی قؤلگه کیریتیب، بدخشان شاهی و اونینگ یقین لرینی هراتگه کؤچیریب آلیب کبلهدی و اونینگ قیزیگه اوپلنهدی. بدخشان شاهی نینگ ابن لعل اسملی اوغلی سلطان ابو سعید بدخشاننی آلگنده قاشغر ولایتیگه قاچیب کپتهدی. شهزاده ۱۴۶۷ ییل قوشین تۆپلبد بدخشانگه باستیریب کیره دی و اونی اېگللهیدی. ابو سعید میرزا بدخشانگه قوشین تارته دی و مملکتنی ویران قیلهدی. ابن لعل اسیر آلینهدی و آته سی بیلن بیرگه قتل قیلینهدی. بارتولد شونگه اشاره قیلهدی.

صدرالدین عینی بارتولد فکرلریدن فایده لنیب، علیشېر نوایي و ابو سعید اؤرته سیده گی اختلاف حسین باقرا، میر سعید کابلی و محمد علی غریبی نینگ همده بدخشان

^{۷۶} اوشه اثر، ۲۲۵.

شاھلارنىڭ شاعرگە يېقىن آدملىرى ئېكەنلىكى ۋەھىدىن پىدا بۇلگەن دېيىپ كۆرسەتەدى.^{۷۷}
 آيىپىك ھەم شۇندەي ھېسابلىنىدۇ.^{۷۸}

ظەھىرالدىن مۇھەممەد بابىر ئەسلىدە «ئەبۇ سەئىد نەۋائىنى سەمەرقەندگە ئېگە سۈرگۈن قىلدى؟» دېيىپ
 ئېمىس، بىلەن «بەلەمەن، قەيسى گناھى ئۈچۈن ھەراتتىن چىقىرىپ يۈباردى؟» دېگەن مەزمۇنىدە
 گېپىرگەن.^{۷۹} (بەلەمەن، ئەي جەزىمە بىلەن سۇلتان ئەبۇ سەئىد مەرزى ھەراتتىن ئىراج قىلدى. سەمەرقەندگە
 باردى، نەچچە يىل كەيىم، سەمەرقەندە ئېدى). بابىر سەمەرقەندى ئېگە تېلگە ئالغانى ھەقىدە
 ئېتەلدىگەن بۇلەك، شەھەرگە بارغانى ھەقىدە بەلەمەنگە ھەم بۇلىشى مەمكەن. ئەمما ئونىڭ
 سەمەرقەندە يەشەگەندىن خەبەر بۇلگەن. قالەۋەرسە، بابىر مەيىر ئېلىشەپىرىنىڭ تەرجەمە ھالىنى
 بەتفەسىل بىيان قىلىشىنى ئۆز ئالدىگە مەقسەد قىلىپ قۇيمەگەن، بىلەن خەتەرەسىدە قالگەن
 ئاخبارەتنى تەقدىم ئېتگەن. شۇ نەرسە ئىيان كە، بابىر نەۋائىنىڭ ھەراتتىن چىقىپ كېتىشى ئەبۇ
 سەئىد بىلەن باغلىق دېيىپ قەرەگەن ۋە شەھەرنىڭ بۇ ئىشىدىن تەجەبلىگەن. چۈنكە شاعەرلەر ۋە ئىلم
 ھەلىگە ھامىيلىك قىلىش شاھەرلەر ئادەتى بۇلگەن. شاعەرلەر ۋە ئىلم ھەلىي سىياسەتدە بىيەتەر
 بۇلگەنلەر. ئولۇر بىر پادىشاھەتتىن قەچەلىك مەۋت كۆرسەلەر، ئونىڭ ۋەتەندىن كېيىن ئۈگە مەخالف
 (ھەتتا قاتلى) بۇلگەن كېيىنگى پادىشاھلەردىن ھەم شۇنچەلىك مەۋت كۆرگەنلەر. شاعەرلەر قەدىم-
 قەدىمدىن سەلتەنەت بەزەگى ھەسابلىنىگەنلەر، سۇلتان نامەنىيىنى دىنەگە تەرەتگەنلەر، ئولۇغۋارلىگەنلىرى
 تارىخ ھەقىقەتلىرىگە نەقش ئېتگەنلەر. شاعەرلەر ۋە ئىلم ھەلىگە ھامىيلىك قىلىش بىرچە سۇلتانلەرگە
 ئۆرۈم كېلتىرگەن. ئەكس ھالەدە، شاعەرلەرنىڭ ئۆتكۈر ھەجۈرلى سۇلتاننى يېتتى ئاقلىمەگە كۈلگۈ
 ھەم قىلىشەگە قادىر ئېدى. نەۋائىي ئۆزى ئىتراف ئېتگەنچە، ھەراتتىن تەرك ئېتىشىگە «چارەسىزلىك»،
 فلاكت، تەقدىر ۋە خەفەگەرچىلىك» سەبەب بۇلگەن بۇلسە، بۇ ئونىڭ ئۆزىگە گەينە مەلۇم بۇلگەن

^{۷۷} عەينى، كىلىيات، ۲۸۴-۲۸۵.

^{۷۸} آيىپىك، ۱۵-۱۶.

^{۷۹} بارنامە، ۱۳۲.

سبیلرگه کۆره روی بېرگن. نوایي ابو سعید میرزا زمانیده سیاست بیلن شغللنمه‌گن بیر شاعر اېدی. حسین اېسه ابوالقاسم بابر وفاتیدن سؤنگ نوایي بیلن کۆریشمه‌گن، نوایي اېسه بو دورد هراتده هم مشهده یورگنی کبی شاعرلر محیطیده، جوشقین ایجاد بیلن بند، سیاستدن انچه ییراق شاعر صفتیده تصور او یغاته‌دی. اگر ابو سعیدنینگ نوایي‌گه حسین باقرا طفیلی خصومتی بؤلگنده، اونینگ اؤغلی میرزا سلطان احمد حسین باقراگه قرشی قوشین تارتگنده نوایي‌نی اؤزی بیلن آلیب کېتمه‌گن بۆلردی. بو حقه «روضة الصفا» ده قوییده‌گیچه معلومات موجود: «... تا در این ایام که، میرزا سلطان احمد بنابر توجه خاقان منصور (حسین باقرا) به سوب خراسان از آب امویه گذشت امیر علیشیر نیز همراه اردو روان شده بود. بعد از تحقیق خبر واقعه (یعنی فوت) سلطان ابو سعید و اصطلاح خاقان منصور مظفر لوا (یعنی حسین باقرا) بر بلده فخره هرات، از امیر حاجی بیک رخصت طلبیده اجازه حاصل نموده و روی به هرات آورد»^{۸۰}. (...بو حیات شونگچه دوام اېتدی که، میرزا سلطان احمد حسین میرزاگه قرشی آمودن کېچیب، خراسانگه یوریش قیلگنده امیر علیشیر هم اونینگ اوردوسیده اېدی. ابو سعید میرزا اولیمی واقعه‌سی و حسین باقرانینگ هراتنی اصطلاح اېتگن‌لیگی حقیقه‌گی خبر انیق‌لنگدن سؤنگ احمد حاجی بیکدن رخصت آلیب هراتگه یوزلندی).

اوشبو معلومات ابو سعید و اونینگ اؤغلی نوایي‌دن مطلقا خوف‌سیره‌مه‌گینی بیلدیره‌دی. اگر سلطان نوایي‌نینگ حسین باقراگه یقین علاقه‌سی بارلیگی اوچون دشمنانه کیفیتده بؤلگنده اېدی، ونده ابوالقاسم بابرنینگ امیرلرینی اؤز خدمتیگه آگنینی قنده‌ی ایضاح‌لش ممکن؟ اولرنینگ کۆپچیلیگی حسین‌نینگ استاذلری و یقین‌لری بؤلگنلر (خوددی شونده‌ی سلطان حسین باقرا هم ابو سعیدنینگ امیرلرینی اؤز خدمتیگه آلگن). تېموری سلطان‌لر نزدیده کۆکلداش‌لر و امیرلر قیسی بیر تېموری سلطانگه خدمت قیلگنی‌گه قره‌ب اېمس، بلکه

^{۸۰} روضة الصفا (۳)، ۱۵.

عموم، تېموریلر سلاله سی سلطان لریگه صادقلیک لریگه قره ب قدرلنگن. شونینگ اوچون هم سلطانلر اؤزگه وېرسه لر-ده، کۆپچیلیک امیرلر عزت-حرمتده قاله وېرگنلر. کؤکلداش لر تېموریلرگه یقین کیشیلر صفتیده شو دولت حدودیده خاص اعتبارگه اېگه بؤلگنلر. تېمور توزوک لریگه بنان، غنیم طرفیدن کیم که اؤز دولتیدن امیدینی اوزیب، بیر پادشاه قاشیگه کلبیب، خدمت قیلسه، بو پادشاه اونى عزیز توتیشی، اونینگ مخالف پادشاهگه وفادارلیگینی اونوتیب، مرتبه سینی اولوغ قیلیشى لازم بؤلگن. بو جهتدن هم تدقیقات لرده ایتیلگن ابو سعیدنینگ نواییگه حسین بیلن بیرگه اؤسگن لیگی اوچون یامان مناسبتده بۆلیشى حقیقتگه تۇغرى کېلمه یدی. ظهیرالدین بابر نوایی سیماسیده مدھش جنايتچینی کۆرمه گنی اوچون هم شاه نینگ بو ایشیدن تعجب لنگن. اچینرلیسی شونده که، یی. بېرتېلس هم «نوایی» مونوگرافیده نوایی نینگ سمرقندگه بارگن لیگینی سورگون حسابل، بو پیتلرده سمرقند علم-فن مرکزی اېمس اېدی، دېب فکر بیلدیره دی. او بارتولد سینگری صدرالدین رواسی مسأله سینی کۆرستمسه ده، اما تاغه لری و بدخشانی لر فاجعه سیدن کبیین شاعر قاچیشگه مجبور بۆلدى، دېب تآکیدله یدی.^{۸۱}

اونینگ هراتدن چیقیب کېتیشیگه سورگون توسینی بېریش و. بارتولد اوچون نېگه ضرور بؤلگنی توشینرلی. او بابر معلوماتی اطرافیده منبعلرده گی برچه فاکتلرنی اؤز مقصدیگه ماسلشتیردی. جمله دن، نوایی نینگ بدخشان شاه لریگه حرمتی، حسین بیلن دؤست لیگی حالتلرنی بۆرتتیریش آرقه لی ابو سعیدنینگ اویوشگن مخالفلرنی «تشکیل» اېتدی. شیخ صدرالدین رواسی شخصییتی بیلن باغلیق تخمینلر مطلقا اساس سیز. شیخ صدرالدین رواسی یاشی اولوغ کیشی بۆلیب، اساسی عمری مدینه، مصر و سوریه اۆلکه لریده اؤتگن. یاشی اؤتیب وطنی اسفراینده صوفیلر جماعه سیگه پېشوالیک قیلیب تورگنده سلطان ابوسعیدنینگ قیستانوی بیلن هراتگه کۆچیب اؤته دی و عینن هجری ۸۷۱ ییل رمضان

^{۸۱} بېرتېلس، ۷۷.

آبي نينگ اۋنينچى كوني (ميلادي ۱۴۶۷ يىل ۱۰ اپرېل) ھراتدە وفات اېتەدى. عليشېر نوايي اونينگ قۇلىدە «وحدة الوجود» تعليماتى بۇيىچە سېقىلر آلگن و «كۈنگلومنى بسي صيد قيلدى» دېگنى اولوغ استاذگە بۇلگن مېر-مېتېنى افادە لەيدى. نوايي نينگ تاغەلرى ياكى بدخشان شاھى نينگ ابوسعيد بوپروغى بىلن قتل اېتتيرىلىشى سلطان و نوايي نينگ بىر-بىرىگە ساووق مناسبتدە بۇلىشلىرىگە اساس بۇلە آلەيدى (نوايي نينگ جىيەنى اميرحيدر نينگ حسين بايقرا تامانيدن قتل اېتيليشى كې). عكس حالده ابو سعيد ميرزا عليشېر نينگ سمرقنددە حڪمران دايرەلدە عزت-اكرام كۈرىشىگە يۇل قۇمەگن بۇلردى. عليشېر نينگ تاغەلرىگە بىز شاعر صفتيدە قرەسك-دە، اولر اصليدە حربى بۇلىشگن. اولر نينگ ابوسعيد لشكرى بىلن قوراللى تۇقنەشۇولر چاغيدە شھيد بۇلىشى اوروش قانۇنيتلىرىگە تعلقلى. ميرسعيد كابلي ابو سعيد و استرآباددە مستقلىك اعلان قىلگن حسين بايقرا اۋرتەسىدە ھجري ۸۶۴ يىل شەبان آيى (ميلادي ۱۴۶۰ يىل جون) آيىدە كېچگن سرخس تۇقنەشۇويدە^{۸۲} قربان بۇلگن. ايكي نچى تاغەسى محمد على غريبي نينگ وفاتى انچە ايلگرى صادر بۇلگن. او حسين بايقرا بىلن بىرگە ابوالقاسم بابرينىگ ۱۴۵۳ يىل سمرقندگە ابوسعيد ميرزاگە قرشى يوريشيدە قتنشگن. ايكي پادشاه اۋرتەسىدە صلح تۈزىلگچ، حسين اكەسى بايقرا، پاچەسى سلطان احمد و اونينگ اۋغلى ميرزا كيچىك بىلن سمرقنددە قالىپ، ابو سعيد خدەمتىگە كىرەدى. اما سل اۋتمەى حسين عمكى بچەسى سلطان اويس نينگ ابوسعيددن تختنى تارتىپ آلىش حركىتىنى قۇلب-قۇلشەدە عيىلنپ، حبسگە آلىنەدى. گرچە فېروزەبېگىم نينگ التماسىگە بنان، حسين حبسدن آزاد اېتلىپ، ھراتگە جۇنەتيلگن بۇلسە-دە، سلطان اويس و اونينگ طرفدارلرى قتل قىلىنگن^{۸۳}. نوايي

^{۸۲} مطلع سەدىن، ۴۹۴-۴۹۷؛ كليات: مجالس، ۶۷۰ الف.

^{۸۳} مطلع سەدىن، ۳۷۲-۳۷۳.

یازیشیچە، تاغەسى محمد علی غریبی شو تله تۆپلر چاغیده سمرقندده قتل اېتیلگن^{۸۴}.
بدخشان شاهى تقدیری هم خوددی شوندهی.

توغرى، حسین بايقرا هميشه ابوسعیدنینگ غصبینی قوزغەتیب یورگن. او ابوالقاسم بابر وفاتیدن سۇنگ اۆز دولتینی توزیش رېجەسینی عملگە آشیره باشلەیدی: مروگە چیقیب آز وقت ایچیدە بیر قنچە یېرلرنی ضبط اېتەدی. قیناتەسى سلطان سنجرنینگ مروگە حاکم اېتیب تعینلنگنی هم اونى بو یۆلدن قیترە آلمەیدی. اولر اۆرتەسیدە کېلیشماوچیلیک باشلەندی. شو جریانده ایریم لشکر باشیلری نینگ وفاسیزلیگی طفیلی اېگللەگن یېرلرینی بای بېریب، صحرای و بیابانلرده سرگردان بۆلیب یوریشیگە توغرى کېلگن. اما او شونده هم اۆز رېجەلریدن وازکېچمەیدی. اۆز اطرافیکە صادق جنگریلرنی تۆپل ینه کتتە باسقیلرینی رېجەلشتیرەدی. حسین بايقرا ۸۶۲ ییل ذوالحجە آییدە (میلادی ۱۴۵۸ ییل ۱۰ اکتبر - ۸ نوامبر) استرآبادنى قاره قۇیونلى جهانشاھ تورکمن نینگ قرینداشی حسین سعدلودن تارتیب آلهدی و سلطان ابو سعید میرزا نامیگە خطبە اؤقیتتیریب، تنگە ضرب قیلەدی. بیراق کېیینچەلیک مستقللیک اعلان قیلگنی اوچون سلطان ابو سعید استرآبادگە قۇشین تارتیب، حسیننى قاچیشگە مجبور قیلەدی. شوندن بېرى حسین خراسان نینگ چېگرەلری یقینلریدە، خوارزم یېرلریدن باسقیلر اویوشتیریب، کتتە-کیچیک قوراللى تۇقنەشوولرگە سببچی بۇلر و ابو سعیدنینگ حلاوتینی بوزیب کېلردی. ماوراءالنهر و خراسان نینگ مطلق حکمداری بۇلمیش تجربه لی سلطان ابو سعید اوچون حسین کتتە خوف توغدیرمىس اېدی. اونینگ دولتیگە جدی خوف سالەیاتگن مملکت نینگ غریبده جایلشگن قدرتلى تورکمنلر سلطنتی بۇلگنینی اونوتمس لیگیمیز کېرەک.

علیشېرنينگ سمرقنده گي حياتي حقيده

«روضه الصفا» ده کېلتير بليشېچه، هجري ۸۶۹ (ميلادي ۱۴۶۴-۱۴۶۵) پيل احمد حاجي بېک ابو سعيد ميرزا فرمانی بيلن شهزاده سلطان احمد ميرزانيڼگ آته ليغی صفتيده سمرقندگه يول آله دی^{۸۵}. او بونگچه هرات حاکمی وظيفه سیده فعالیت کورستگن اېدی. علیشېر هراته يشب يورگنیده احمد حاجي بېک اونی اوزيگه يقين توتگن. چونکی او هم يخشی گينه شاعر بولیب وفايي تخلصی بيلن ايجاد اېتردی. نوایي او حقيده "مجالس النفایس" ده يازه دی: "...وفايي تخلص قيلور. صورتی خوش و سیرتی دلکش، اخلاقی حمیده و اطواری پسندیده يیگيتدور. خراسانده تربيت تاپدی. هرات دارالسلطنه سیده اون يیلغه يقين حکومت قيلدی. سمرقند محفوظه سیده هم مدتي حاکم اېردی..."^{۸۶}.

شو واقعه دن ۱-۲ پيل اوتیب علیشېرنی هم سمرقنده کوره ميز. علیشېرنينگ يقين دوستی شيخيم بېک سهيلي هم سمرقنده^{۸۷}. خواندمير «مکارم الاخلاق» ده نوایي تيلیدن ايتيشېچه، شيخيم سهيلي سلطان احمد ميرزا ناميگه قصیده يازگنده اونی علیشېر تحرير قيلیب بېرگن اېکن^{۸۸}. بلکی علیشېر سمرقندگه دوستی شيخيم بيلن بيرگه کېلگندير؟! چونکی تاريخدن بيله ميز کی، حکمدار حضوريگه بيرينچی بار بار يلگنده شاعرلر اېنگ يخشی ساوغه صفتيده قصیده يازيب بارگنلر.

^{۸۵} روضة الصفا...، ۲۹۰.

^{۸۶} کلیات. مجالس، ۶۸۳ ب.

^{۸۷} قرهنگ: واحدوف ۱۹۷۶، ۷.

^{۸۸} مکارم، ۱۱۹.

احمد حاجی‌بیک کبی قلم و ملک صاحبی نینگ سمرقندده بۆلیشی یاش شاعر اوچون عین مدعا بۆلگن بۆلیشی ممکن. بو اونگه شعر قدریگه یېتووچی انسان حامیلیگی آستیده عمر کپچیریشگه امید اویغاتگن بۆلسه نې عجب.

بوندن تشقیری اۆشه دورلرده سمرقند نقشبنديه طریقتی مرکزی بۆلیب، ماوراءالنهرنینگ زبردست پیر کاملی خواجه احرار اطرافیده مینگلب مریدلر ییغیلگن اېدی. شو نقطه نظرده سمرقند صوفیلری بیلن تنیشیش، استاذی سید حسن اردشیرگه یازگنی دېک، پیر کامل خدمتیگه کیریش، کپینگی حیاتیینی نقشبنديه طریقتی بیلن بیلن باغلسه ایستگیده یانیب تورگن یاش طالب علم اوچون اوشبو سفر قولی امکائیت اېدی. عبدالرزاق سمرقندی معلوماتیگه قره‌گنده، علیشېر سمرقندده خواجه احرار صحبتیده بۆلگن^{۸۹}. اما نېگه‌دیر اونگه مرید توشمه‌گن.

بو دورده سمرقند آباد دیار بۆلیب، میرزا اولوغ بېک تامانیدن اساس سالینگن جهانی علم-فن مرکزی عنعنهلری حلّی سؤنمه‌گن، اسلامي علملرنینگ علامهلری هنوز حنفی‌لیک تعلیماتینی مکمل اؤقیتیش بیلن بند اېدی. علیشېر فضل‌الله ابو لیثی مدرسه‌سیده ایکیکی ییل تحصیل آله‌دی^{۹۰}. «روضه‌الصفا» مؤلفی علیشېرنینگ سمرقندده‌گی حیاتی حقیده شونده‌ی یازه‌دی: «... در خانقاه خواجه جلال‌الدین فضل‌الله ساکن گشت و اکثر اوقات را به مطالعه مصروف داشت»^{۹۱} (... خواجه جلال‌الدین فضل‌الله (ابو لیثی) خانقاهیده یشه‌دی و اساسی وقتینی مطالعه بیلن اؤتکزدی). عبدالرزاق سمرقندی هم علیشېرنینگ سمرقندده تحصیل آگنیکه اشاره قیلده‌دی^{۹۲}. تحصیل توگه‌گندن سؤنگ علیشېر بیر مدت سمرقندده

^{۸۹} مطلع سعدین، ۳۳۱ الف؛ روضه‌الصفا (۳)، ۱۵.

^{۹۰} کلیات. مجالس، ۶۶۴ الف.

^{۹۱} روضه‌الصفا (۳)، ۱۵.

^{۹۲} مطلع سعدین، ۳۳۱ الف.

قاله دی. بو دوردۀ نیمه ایش بیلن شغللنگنی معلوم اېمس. نوایي «وقفیه» ده شونده ی یازیب قالدیږگن: «... بو حقیر هیچ نوع خدمتغه اؤز قابلیتیمنی چنهمه گن جهتدین و هیچ تورلوک مشقتغه اؤز قوټیمنی انگلمه گان سببدین بارچه تمنا اېشیگین یوزومگه مدروس و جمیع مدعالر ابوابین ایله بییمغه مسدود قیلیب اېردیم»^{۹۳}. «روضة الصفا» مؤلفی نینگ یازیشیچه، او کؤینچه ماوراءالنهر باشقرووچیلری امیر درویش محمد ترخان و امیر احمد حاجی بېک بیلن صحبت قورردی (... گاهی با امیر درویش محمد ترخان و امیر احمد حاجی بېک کی، صاحب اختیار سر کار ماوراءالنهر بودند، اختلاط می نمود)^{۹۴}.

«مکارم الاخلاق» ده کېلتیریلگن «حسین بایقرا نینگ بلخ اطرافلریگه باستیریب کیریش واقعه لری بیانی» ده علیشېر نوایي نامی ایککی جایده اېسله تیلده دی. بیرینچیسیده سلطان احمد حسین بایقرا هجومینی دفع اېتیش اوچون احمد حاجی بېک قوماندانلیگی آستیده قوشین یوبارگنده قوماندان قرارگاهیده علیشېر نوایي هم بارلیگینی کؤره میز. ایککینچیسیده اؤشه پیتلرده علیشېر لشکرباشی سلطان حسن ارهنگی نوکری بولیب تورگنی ایتیلده دی^{۹۵}.

عینن شو واقعه لر حسین بایقرا نینگ هرات تختینی اېگللشی عرفه سیده گی واقعه لرگه تعلقلی. سل اؤتمه ی خراسان تختیگه اؤتیرگن حسین بایقرا سلطان احمد میرزاگه مکتوب یؤللب علیشېرنی هراتگه چقیریب آله دی. بوندن معلوم بؤله دی کی، مدرسه تحصیلدن سؤنگ علیشېر سمرقنده کؤپ یشمه گن. شو نقطه نظرده اونینگ سمرقنده گی حیاتی نی ۱۴۶۷-۱۴۶۹ ییللر بیلن چېگره لسه بؤله دی.

^{۹۳} کلیات. وقفیه، ۷۴۴ ب.

^{۹۴} روضة الصفا (۳)، ۱۵.

^{۹۵} مکارم، ۹۷.

علیشېر نوابي اۆزى نىنگ سمرقنددەگى حياتى حقيده كم معلومات قالدىرگن بۆلسە-دە، «مجالس» اثرىدەگى قىدلر اساسىدە اونىنگ سمرقند ادبىي محيطىدە فعال اشتراك اېتگىنى بىلىش ممكن. خصوصن، سمرقندلىك ايجادكارلر بىلن دايمي صحبتلىرى، ميرزا بېك، مولانا مير قرشي، صفايي، مولانا جوهرى، مولانا خاوري، حلوايي، اولاي شاشي، مولانا يوسفلىر بىلن تىنىشوو، يوسف بديعي بىلن آشنا كىرىشىشى اونىنگ سمرقند ادبىي محيطىدە اۆزىگە خاص اۆرنى بۆلگىنى بىلدىرەدى. مولانا مير قرشي نىنگ صحافلىك دكانىدە اۆتكىزىپ توريلىدىگن مشاعرەلردە قىتئە شىب تورگىلىگى^{۹۶}، مولانا رياضى بىلن شعر اوستىدە بحث يورىتىشى اونىنگ سمرقند فاضللىرى بىلن يقىن علاقه دە بۆلگىلىگىنى تصدىقلىيەدى. يەنە بعضى خاطرەلر بار كە، مخصوص كۆرسىتىلمەگن بۆلسە-دە، اولر سمرقنددەگى دورىگە تعلقلى، دېگن فكر دەمىز. مثلاً، نوابي مولانا رياضى فقرەسىدە قويىدەگى واقعه نى اېسلىيەدى: «بو غرا مطلع انىنگدور كىم:

ستاره يى ست دُر گوش آن هلال ابرو،
ز روى حسن به خورشيد مى زند پهللو.

ايككى مصرع آره سىدە ربط جهتيدن بير "كى" لفظى كېرەك. فقير انگە دېدىم كى، بو نوع يخشىراق بۆلغەى كى:

ز روى حسن دُر گوش آن هلال ابرو،
ستاره يى ست كە با ماه مى زند پهللو.

^{۹۶} كليات. مجالس، ۶۶۳ الف، ۶۶۸ الف-ب.

انصاف يوزيدین کبره ک کی، مسلم توتسه اېردی، جدل بنیاد قیلدی، فقیر ساکت بۇلدیم. اوز یارانلری تلاشتیلر هم قبول قیلمه دی. سمرقندده فوت بۇلدی»^{۹۷}.

نوابی نینگ اۆزینلی تنقیدیکه ریاضی نینگ اعتراض بیلدی رگنی بو واقعه اونینگ بیگیت لیک دوریده روی بېرگنلیگینی کۆرسته دی. زیرا، نوابی اۆرته یاشلرده شونچه لیک مشهورلیک توتگن اېدی کی اونینگ مصلحتلریگه حتا عبدالرحمان جامی قولاق آسر اېدی. دېمک، نوابی نینگ شاعرلیک مهارتی یوکسک اېسه ده، حلی یاش بیگیت اېکن لیگی سبزیله دی. واقعه نینگ سمرقندده صادر بۇلگنیکه ریاضی نینگ "سمرقندلیغ دور و سمرقندده وفات اېتدی" دېییشی دلیل بۇلیشی ممکن. چونکه مجالسده قۇلنگن قوریلمه بۇیچه ذکر اېتیلگن واقعه توصیف اېتیلیمیش نینگ اوز وطنیده صادر بۇلگن بۇلسه نوابی شاعر وطنینی تیگله آلیش بیلن کفایه لنگن. اگر شاعر باشقه جایگه کۆچیب بارگن بۇلسه، عین اثر یازیله یاتگن دورده مقیم تورگن جایى تأکیدلنگن (مثلن، اندیجان دین دور، سۇنگره سمرقندغه باردی). شونگه قره گنده، ریاضی نی سمرقندلیک دېییش اثناسیده نوابی واقعه سمرقندده بۇلگن لیگیگه هم اشاره اېتگن.

«مکارم الاخلاق» ده کپلتیریلگن بعضی معلوماتلردن احمد حاجی بېک علیشېرگه کتته حرمت بیلن قره گنینی سبزیش ممکن^{۹۸}. سمرقند حاکمی احمد حاجی بېک دېک صنعت سېور و شاعر کیشی نینگ نوابی مادّی تأمیناتیگه بې فرق بۇلیشی ایشانچ اویغاتمه یدی. ظهیرالدین بابر علیشېر بېککه سمرقندده احمد حاجی بېک مربی و مقوی (حامي) بۇلدی^{۹۹} دېییشیدن اونینگ حاکم تامانیدن مادّی قۇللب-قۇتلنگن لیگینی بیلش ممکن.

^{۹۷} اۇشه اثر، ۶۶۷ ب.

^{۹۸} مکارم، ۹۳.

^{۹۹} بابرنامه، ۱۳۲.

بیراق فخری هراتي نوایی نینگ اؤز آغزیدن ایشیتگنلری اساسیده «ساووق کپچهلر نینگ بیریده علیشبر نینگ حمّامگه باریش ضرورتی توغیلگنی و حمّامچیگه یانیده گی جزوه دانینی گروگه قۇیماقچی بۇلسه هم، او قبول قیلمه گنلیگی» واقعه سینی اؤز تذکره سیده کبلیترر ابکن اونینگ بایلیگی کبیینچه لیک حسین بایقرا دوریده تۇپلنگن لیگیگه اشاره ایتهدی.^{۱۰۰} عین شو معلومات نوایی شناسلیکده علیشبر یاشلیگیده ناچار عمر کپچیرگنی حقیده گی خلاصه لرگه اساس بۇلدی. تدقیقاتلرده بو واقعه بیر قچه تخمین قوشیمچه لر بیلن ینه ده رواجلنتیریلگن. ی.ا.ب.ب.رتبلس "حیرت الابرار" داستانیده گی اؤن بیرینچی مقالته کبلیتریلگن یاش طالب علم نینگ کتته شهرده گی احوالی بیانگه سوبه نیب نوایی نینگ سمرقندده گی حیاتی قیین چیلیکده اؤتگن دېب حسابله یدی.^{۱۰۱} خودی شو مثال و ب.عبدالله ییف تامانیدن هم، عزت سلطان تامانیدن هم کبلیتریلهدی. و ب.عبدالله ییف اونی قشاقلیک و محتاجلیککه ایضاح صفتیده کبلیترسه^{۱۰۲}، عزت سلطان محتاجلیک و مغرورلیک تصدیقی صفتیده کورستگن^{۱۰۳}. بیزنینگچه، فخری نینگ معلوماتیگه تنقیدی قرهش لازمگه اؤخشهدی. بو هر بیر انسان حیاتیده اوچرهدیگن تصادفی حالت. اگر علیشبر سمرقندده قشاق بۇلگنده شخصی خدمتکار سقلمه گن بۇلردی. «مکارم الاخلاک» اثریده علیشبر نینگ پیر احمد ناملی خدمتکاری بۇلگنی حقیده معلومات بار^{۱۰۴}.

^{۱۰۰} لطایف نامه، ۱۳۴.

^{۱۰۱} بېرتېلس، ۸۰.

^{۱۰۲} عبدالله یوف، ۳۵-۳۲.

^{۱۰۳} سلطانوف، ۱۷۹-۱۷۹.

^{۱۰۴} مکارم، ۱۳۵.

علیشېر نوایي نینگ فعل-اطواری حقیده

علیشېر نوایي تاریخ زر ورقلریده منگو نقش لیشیگه سبب بؤلگن اوچ اساس موجودلیگینی یخشی بیلیمیز. بو - اونینگ بی نظیر استعدادیدن درک بېرووچی بویوک اثرلری، مشهور دولت اربابی بؤلگنی و نهایت، اونی اولوغ پیر مقامیگه کؤترگن خلق-اطواری دیر.

نوایي زمانه سیده و کبیینگی عصرلرده علیشېر نوایي حقیده معلومات بېرووچی یازمه منبعلرینینگ دېرلی برچه سیده اونینگ خلق-اطواری حقیده مخصوص تۇختب اؤتیلگن. بونده هم ایکیکی یانده شوو کؤزگه تشلنه دی: بیرینچیسیده امیر علیشېرینینگ فضیلتلریدن حکایه قیلووچی نقللر آرقه لی انسان کمالاتی میزانلری ترغیب ایتیلسه، ایکیکینچیسیده اوشبو مشهور تاریخی شخص نینگ عادی انسانلرگه خاص خلق-اطوارینی کؤرستیش استوارلیک قیله دی. هر ایکیکله یانده شوو تأثیرینی ۱۶-۱۹ عصرلرده یره تیلگن برچه منبعلرده بیردېک سبزیش ممکن.

نوایي نینگ یوکسک انسانی فضیلتلری و فعل-اطواری حقیده قالدیریلگن معلوماتلر اونینگ زمانداشلری میرخواند، خاند امیر، دولت شاه، دین الدین واصفی و ظهیرالدین بابر قلمیگه منسوب.

دولت شاه اونینگ کمالات درجه سینی شونده ی توصیف اېته دی: «بو کونده اولوغ امیر دین و دولت حامیسی، ملت و شریعت نینگ پشت و پناه ی دیر. زمان خسروی (سلطان حسین) اونینگ فایده لی مصلحتلریدن بهره مند، اولوغ نسبی زمانداشلر و بلند مرتبه لی اربابلر اونینگ یاقیملی صحبتیدن منتدار همده راضی دیرلر. اونینگ همتلی مجلسلریده قتنشیش فاضللر تیلگی، عالی درگاهی فقرانینگ مراجعتگاهی، دسترخوانی درویشلر اوچون تورلی ناز و نعمتلرگه توله، ایشیگی محتاجلرگه همه وقت آچیق دیر... بو اولوغ امیرینینگ مقبول

طبیعتی و ملایم فعلی سلطان جناب‌لریگه یقین‌لیک، مسلمان‌لرنینگ مهم ایشلریگه کفیل-لیک، شریعت و سنت، ملک و ملت ایشلرینی رونق تاپتیریش بیلن بند بۆلسه هم همیشه فضیلت آرتتیریش و علم بیلن مشغول‌لیککه مایل»^{۱۰۵}.

نوایی همیشه شریعت قانون-قاعده‌لری و پیغمبر سنتیگه موافق ایش کۆرر، دولت و خلق منفعتینی کۆزلب ایش توتردی. هر بیر ایشیده عدالت نقطه نظردن ستم‌یده‌لرنینگ معمارلرینی حل قیلردی. "روضة‌الصفاء" ده کپلتیریشیچه، ۱۴۷۰ ییل نینگ باشلریده سلطان حسین امام رضا مزارینی زیارت قیلیش اوچون مشهد شهریکه بارگن وقتده عبدالله خطیب هراتده قالگن دېوان مشرفی قطب‌الدین طاووس سمنانی اوستیدن پادشاه‌گه شکایت‌آمیز گپلرنی ییتکریب، اونینگ لوازمینی اېگللشگه اېریشه‌دی. سۆنگ خواجه نظام‌الدین بختیار بیلن تیل بیریکتیریب، حاکمیتینی اۆز بیلگنلریچه باشقرب، خلققه بی‌نهایه جبر و ظلم کۆرسته باشلیدیله. بو اېسه، اۆز نوبتیده، خلق‌نینگ بېزاوته‌لنیشیگه آلیب کېله‌دی. سلطان حسین بوندن خبر تاپگن زمان‌یاق امیرعلیشېرنی هراتگه جۆننه‌دی^{۱۰۶}. نوایی هراتگه کېلیب، نظام‌الدین بختیارنی حبسگه آله‌دی و قطب‌الدین طاووسنی ینه اۆز لوازمیگه تعینله‌یدی. اوشبو واقعه "مطلع سعدین" ده قیسقه و قوروق بیان شکلیده بېریلگن^{۱۰۷}. "روضة‌الصفاء" ده او یاکه بو مناسبت بیلن امیر علیشېر اشتراکی روی بېره‌یاتگن بۆلسه، البته، امیر علیشېرگه خاص بۆلگن ایجابی فضیلتلر واقعه‌لر سلسله‌سیده اجره‌تی‌باراق کۆرستیشگه حرکت قیلینه‌دی. عین مثالده مؤلف نوایی کرکتریده مهربانلیک و مظلوملرگه همدردلیک حسی کوچلی اېکن‌لیگینی کۆرستیشگه حرکت قیلگن: «امیر علیشېر اۆل، شهرگه باریب، اۆزینی نینگ طبیعی عادتیگه کۆره (!) بی‌فایده کونلردن اولرنینگ (خلق‌نینگ) کۆنگیللریگه

^{۱۰۵} دولت‌شاه سمرقندی، ۱۹۰.

^{۱۰۶} روضة‌الصفاء (۴)، ۳۷ الف.

^{۱۰۷} مطلع سعدین، ۳۴۱ الف.

یېتګن زخملرګه مرهم قویدی. ستمدیده مظلوملر کونګلینی اولش بابیده توله اهتمام کورستدی و ظالمرنینګ ظلمی دفعیګه کیریشدی و بووردی که، اول عالی یارلیقنی جمعه کونی منبردن توریب اوقیب اېشیتتیرسینلر... شو سبدن خلق نینگ کونګلی تینچ و آسوده بولیب، پادشاه نینگ دولت و اقبالی دوام اېتیشی نینگ حمد و ثناسی و امیر علیشېرنینگ اولوغلیګی و شهرتی آرتیشی دعاسیګه قول آجدیلر»^{۱۰۸}.

نوابی نینگ معنوی قیافه سینی توله عکس اېتتیرووچی اثر، سؤزسیز، خواندمیرنینګ «مکارم الاخلاق» حسابلنده دی. خواندمیر اولوغ مربی نینگ علم اهلیګه بولګن مناسبتینی، اونینگ تربیه سی آستیده یېتیشیب چیققن عالم و فاضللر، یره تیلګن مهم اثرلر همده قوردیرګن معرفت مسکنلری حقیده یېترلی معلومات بېرر اېکن، نوابی نینگ خلق-اطوارینی علاجی باریچه کېنګراق کورستیپ بېریشګه حرکت قیلګن. اونینگ اکثر وقتی شاعر حضوریده اوتګن. شونینگ اوچون «مکارم الاخلاق» ده گی معلوماتلر شاعر نینگ کونده لیک حیاتی، تورموش طرزی و اطرافده ګیلرګه مناسبتینی انیقلاشده مهم منبع دیر. کتاب اوز نامیدن کورینیب تورګنیدېک، علیشېر نوابی نینگ تحسینګه سزاوار فضیلتلری حقیده یازیلګن. خواندمیر امیر علیشېرنی باله لیکدن الله نظریده بولګن شخص دېب بیلده دی. اونینگ یازیشیچه، شاهرخ سلطان وفاتیدن سونګ شېرازګه کؤچیب کېتګن علیشېرلر عایله سی بیر نېچه ییلدن سونګ یزد چولی آرقه لی هراتګه قیته دیلر. یولده علیشېر اوخلب قالب آدنن ییقیلیب توشه دی. تون بولګنی اوچون هیچ کیم بونی سېزمهیدی. علیشېر هم قتتیق چرچه گنیدن ییقیلګن جاییده اوخلب قاله وېره دی. تانګ آتګچ، علیشېر کیمسه سیز چولده بیر اوزی قالب کېتګنینی کوریب قورقیب کېته دی. اېس-هوشینی ییغیب آلیب، یانیده تورګن آتګه مینیب کاروان ایزیدن یولګه توشه دی. یولده جوده چنقهیدی و حالسیرلنه باشلهدی. شو پیتده، چول نینگ قاق اورتھ سیده، بیر قاره نرسه ګه کؤزی توشه دی. یقین

بارسه، چوچوک سوو تۆله ایدیش اېکن. چنقاغینی باستیرگچ، ینه یۆلگه توشه‌دی. سل اۆتمه‌ی اونى ایزلب چۆلنى کېزیب یورگن آته‌سی نینگ ملازملریگه دوچ کېله‌دی. باله‌گه سوو یېتکزگن الله‌نینگ عنایتیدن برچه حیران قاله‌دی.

خواندمیر علیشېر نوایی نینگ ولیلرگه خاص سیرتینی کۆرستیشگه علیحده اعتبار قره‌ته‌دی. اونینگ خاکسار و کمترینلیگی، مال-دنیاگه حرص قویمه‌گنی، سخاوت‌پیشه‌لیگی، کرامتلىرى هم شاعر حیاتیدن آلینگن نقل و حکایتلرده آچیب بېریله‌دی.

علیشېر نوایی حقیده‌گی منبعلرده اونینگ نازک طبع کرکترگه اېگه‌لیگی حقیده قیدلر موجود. ظهیرالدین بابر شونده‌ی کېلتیره‌دی: «علیشېر بېک‌نینگ مزاجی نازک (نازک طبع) بيله مشهور دور. اېل نزاکتینی دولتی‌نینگ غروریدین تصور قیلور اېدیلر. انداغ اېمس اېرکن دور، بو صفت انگه جېلی اېکن دور. سمرقنده یورغانده هم اوشمونداغ نازک‌مجاز اېکن دور»^{۱۰۹}. «بدایع‌الوقایع»، «تاریخ رشیدی» و باشقه اثرلرده اوچراوچی فاکتور نوایی‌نینگ نازک‌لیگی اونینگ تېز خفه بۆلیشی بیلن ایضاح‌لنیشینی تأکیدله‌یدیلر. شو سبب ۲۰ عصرده هم شاعر حیاتی حقیده فکر یوریتیلگنده تورلی تلقینلرگه دوچ کېله‌میز. مثلاً، و.و. بارتولد بابر کېلتیرگن "نزاكت" سۆزینی "نازک دیدلی" دېب ترجمه قیله‌دی^{۱۱۰}. ا.ن. بالدیرېف ذین‌الدین واصفی کېلتیرگن نقللرگه اساسلنېب، «اۆته طبعی نازک‌لیک، تېز و سېسبیز عصبي لشوو» دېب، ا.سېمېناو اونى «مغرورلیک»، «کلان دماغلیک» دېب توشونه‌دی^{۱۱۱}.

ذین‌الدین واصفی بو مسأله‌نى یاریتیشگه مخصوص اینتیلیب مذکور موضوعگه علیحده باب (امیر علیشېر مزاج نزاکتی و لطافتی‌نینگ ذکرى) بگیشله‌گن. اوندە کېلتیریلیشیچه،

^{۱۰۹} بایرنامه، ۱۵۳.

^{۱۱۰} بارتولد، ۲۲۶.

^{۱۱۱} بالدېرو (۲)، ۱۲۳؛ سېمېنوف، ۲۴۰.

میرنینگ استاذلريدن بیرى مولانا فصیح‌الدین بېمار بۇلیب، تۇشککه میخلنگن اېکن. میر علیشېر اۆز دۇستلرینی کېچکی طعامگه تکلیف اېته‌دی و طعام سوزیلر حدیده استاذی‌نینگ بېمارلیگی یادیگه توشیب، خدمتکاری صاحبداراگه طعام بېریب، اونى کۆریب کېلیشگه جۇنته‌دی. طعامدن سۇنگ الفتلر غمگین تارتگن علیشېر بېک‌نینگ کۇنگلی یالغیزلیک ایستب قالدی، دېگن اندیشه‌ده بیرین-کېیتین توریب تشقیرگه چیقهدیلر. «بو اېسه میرنینگ کۇنگلیگه آغیر باتدی و شو پیت بېمار یانیدن قیتیب کېلیب، خانه‌گه کیرگن صاحبداراگه قتتیق آهنگده: «علیشېر نینگ اویى طعامخانه و، علیشېر آشپز اېکن-ده، الفتلر کېله‌دیلر و آش یېب کېته‌وېره‌دیلر»، -دېدی. صاحبدارا درحال اۆزینی آقلاشگه اۆتیب، اونینگ عیبی یۇقلیگی و میرنینگ اۆزى اونى بېمار حضوریگه یوبارگن لیگینی اېسلندی»^{۱۱۲}.

میر ایککی کون صاحبدارا بیلن گېلشمه‌یدی. صاحبدارا بو احوالدا راسه تنگ بۇلیب تورگن محله‌ده میر اونى چقیریب، «اې مولانا صاحب، خطاگه یؤل قۇیمس لیک فقط پروردگارگه گینه خاصدیر. مېن غضبیم طفیلی سېنى استادنى کۆریشگه جۇنتگنیمنى یاددن چیقراگن دیرمن، سېنگه اعتراض بیلدیردیم. سېن اېسه همه‌گه اېشیتتیریب اۆزینگى آقلاشینگ و علیشېرگه نیمه بۇلدى، قریب عقلدن آزیدیمى دېگنده‌ی همه‌نینگ کۆز آلدیده مېنى شرمنده و خجل قیلیشینگ لازم‌میدی؟ دۇست لیک عالمى نیمه بۇلدى؟ اینده‌مه‌ی قۇیسنگ و مېنینگ خطاییمنى بېرکیتسنگ و مېنى آدم‌لر حیرتیگه سېچى بۇلیشدن سقله‌سنگ بۇلمس‌میدی؟» دېیه دشنام بېره‌دی.

دین‌الدین واصفی میر علیشېر نینگ نزاکتینی «تېز خفه بۇلیش» معناسیده توشونیش کېرک لیگینی ینه بیر معلومات بیلن اثباتله‌یدی. اوندە ایتیلیشیچه، وزیر مجدالدین محمد علیشېر نوایی بیلن یرەشیش مقصدیده اونینگ شرفیگه ضیافت اویوشتیره‌دی. ضیافته

^{۱۱۲} بدایع‌الوقایع، ۴۰۱.

هزل-هوزول بۆلیشینی حسابگه آلیب، شوندهی دوره‌لرده هزل کشلیگی بیلن نام چیقیرگن ابوالواسیع نظامی‌گه تشبثنی قؤلگه آلیش و دوره‌ده شوخ کیفیتنی یرەتیشنی التماس قیلەدی: «(مجدالدین) ابوالواسیع گه دېدی: «مخدوم، یاردم بهرینگو لېکن اؤز وقتینگیز و حالینگیزگه واقف بۆلینگ... انشاالله، یخشی لیک بیلن اؤتسین». مولانا عبدالواسیع دېدی: «... اېرتە گه مېنینگ مجلسگه کېلمە گنیم بۆلسین... شو طفیلی کی، انچه دن بېری سیز بیلن علیشېر اؤرتەلرینگده گی صمیمی لیک هواسینی کېلیشماوچیلیک غباری قاپلە گن اېدی. الحمدلله، الله تعالی عنایتی طفیلی بو غبار ترقلەدیگن بۆلدى. بو مجلس و محفل بناسی سؤزسيز ضعيف هزل و یره‌مس مطائبه اساسیگه قوریلشی کېرەک. میر علیشېر عالم سؤزە ماللری نینگ پېشواسی دیر. هیچ بیر امکانی یوق کی، بو مجلسده مېنى عسکيه قيلمسه لر. مېن او کیشینی ملاحظه قیلیب، قرشی جواب ایتمس لیگیم مشکل. اونینگ نازک مزاج اېکن لیگی سیزگه معلوم-کو! نتیجه‌ده مېن طفیلی اؤرتەده گی یره‌شیش (مدعاسی) برهم یدى»^{۱۱۳}.

میرزا حیدر هم اونى تېز رنجش عادتی بارلیگینی قید اېتگن. او «تاریخ رشیدی» اثریده شوندهی واقعه‌نى کېلتیره‌دی: «... بنایي میر علیشېرگه کۆپ قاچیریم قیلر اېکن و میر هم عسکيه قیلیب: «مولانا بنایي جَنِّي بۆلیب قالیدى، اونى «دارالشفاء» گه اېلتیب نخود آتله و تاوانیگه اوریش بیلن دوالنگلر»، -دېگن اېکن. شونده او قاچیب، عراققه کېتگن اېکن. او یېرده سلطان یعقوب مروّتیدن بهره‌مند بۆلیب، بیر نېچه مدت اؤتگندن سونگ هراتگه قیتیدى. میر علیشېر بیر کیشی آرقه‌لی اونى چقیرتیریب و لطف و آشنالیک کورستیب، عزت-اکرام بیلن کوتیب آلیبدى-ده، اؤتگن واقعه‌لردن عذرخواه لیک قیلیبدى. بنایي هم اؤز عسکيه لری اوچون عذر سؤره‌بدى و اولر یره‌شییدیلر. مجلسده میر بنایي دن عراقلیکلر قندهی

تأثيرات قالدیرگن لیکلرینی سۆره‌گنده، بنایي عراقلیکلرینینگ هیچ هم تورکي شعر یازمه‌یدیگنلری زور تأثیرات قالدیرگن لیگینی ایتیبدی. شونده میر:

- سېن حلی هم اوزینگه کېلمبسن-کو، قوی بونده‌ی قاچیریملرنی! دۆست‌لیک، اهللیک و راست‌لیک یوزه‌سیدن گیر-چی، بیزینگ دېوانلرده‌گی قیسی مطلع یخشی‌دیر؟- دېب سۆره‌بدی. بنایي قوییده‌گی مطلع خلّقه‌یاقه‌دی، دېبدی:

کؤکره‌گیمدور صبح‌نینگ پیراهنیدین چاکراک،
کیرپیگیم شبنم تۆکولغان سبزه‌دین نمناکراک.

میر دېبدی:

عجب کنایه‌گوی آدم اېکنسن-ده، بو مطلع مولانا صاحبنی‌کی-کو! بیز اونی ساتیب آلگن ابدیک^{۱۱۴}.

بنایي دېبدی:

- نیمه دېبه‌پسیر، سیزگه پیچیق قیلیشگه قنده‌ی حددیم سیغه‌دی. مېن بو مطلع سیزنیکی اېمس لیگینی بیلمس اېدیم. سیزده جوده کۆپ یخشی مطلع‌لر بار و منه بونیسی اوندن یخشی چیققن:

باشیمیزدین سایه‌ سرو قدینگ کم بۆلمه‌سون،
ذات پاکینگ بۆلمسه، عالمده آدم بۆلمه‌سون.

میر دېبدی:

^{۱۱۴} معلوم که، شرق ادبیاتیده‌گی نظیره‌گوبلیک عنعنه‌سیگه موافق، شاعرلر اوزلریگه یاقیب قالگن بیرار بیتنی مۆلفدن ساتیب آلیشی و دوام اېتدیریشی ممکن بؤلگن.

- ھە، ھو اوندن یخشی، بیراق ھو مطلع مولانا لطفی نیکی دور. اما، انیق بۆلدى كە، «سېن ھېچ قچان پېچىق-كنايەنى ترك اېتمس اېكنسن!»^{۱۱۵}

عینی شو مثال قوییده گی طرزده «بدايع الوقایع» ده هم اوچرەیدی: «ایتیشلریچه، مولانا بنایی عراقدن کەلیب، میرنینگ فاضلر بیلن تۆله مجلسیده اۆتیرگنده، میر (بنایی دن) یعقوب بېک نینگ (آق قۆیونلی لر سلطانی-ش.س) فضیلتلری حقیده سۆزل بېریشنی سۆره دی. بنایی دېدی:

- یعقوب بېک نینگ لطافتی و ظرافتیدن هم مقتە گولیک فضیلتی شو اېکن كە، او تورکی تیلده (سۆز) ایتمس اېکن.

میر (اچچقلىنب) دېدی:

- اي، بنایی! دغلیک و احماقلىكنى حدیددن آشیریب یوباردینگ!»^{۱۱۶}

سلطان یعقوب بېک تورکمن بۆلیب تورکیده گپیرمس لیگی حقیده گی تأکید علیشېر نوایی نینگ تورکی تیلنی رواجلتیره یاتگنیگه قرشی نفرت بېلگیسی صفتیده ینگره گن شېکیلی، میر علیشېر اۆزیگه قره ته فراصت سیزلرچه ایتیلگن اۆتکیر هجونی یوقاریده مذکور بۆلگن فعلی باعث هضم قیله آلمه گن.

منبعلرده گی معلوماتلردن شونده ی تصور حاصل بۆله دی کی، کمال الدین بنایی نوایی نی خفه قیله دیگن سۆزلرنی ایتیشدن ھېقمه گن یگانه انسان بۆلگن و ذین الدین واصفی نینگ تأکیدیه، اونینگ هراتدن اوزافده یوریشگه مجبور بۆلگن لیگی نینگ سببی هم شونده. واصفی بنایی نینگ اۆز تیلیدن «امیر علیشېر نینگ طبعی نازک لیگی و (مېندن) کۆنگلی

^{۱۱۵} تاریخ رشیدی، ۱۲۲ ب. بنایی اوشبو مثاللر آرقلی نوایی استعدادینی کم سیتیپ، اونینگ جیغیگه تېککن.

^{۱۱۶} بدايع الوقایع، ۶۱۴.

قالگنی طفیلی خراسان مملکتیده یشش امکانتی بۆلمه‌ی قالدی. دماغیم تختگاهیده عراق ملکی سیری هواسی گه جزم قیلدیم...» دهب کبلیترگن^{۱۱۷}.

امیر علیشهر، بنایینی شاعر صفتیده انچه قدرله‌گن. بنایینیگ عراقدن قیتیپ کبلگندن سؤنگ هم میر علیشهر مجلسی گه تکلیف ایتیلیشی شوندن دلالت بهره‌دی^{۱۱۸}. نوایی بنایی بیلن اؤرتله‌ریده بۆلیپ اؤتگن عسکیه‌لرده اونینگ قویوشقاندن چیققن سؤزلرینی کؤتریشگه حرکت قیلگن. بیراق، عزت-نفسیگه تپگه‌دیگن غرضلی کنایه‌نی عمومن اؤزیگه سینگدیره-آلمه‌گن. اینیقسه، اونینگ بویداقلیک سببیریگه اشاره قیلینگن بنایی عسکیه‌لری میرعلیشهرنی غایت غضبلنتیرگن. مثلن، بنایینیگ سمرقندگه کبتیش آلدیدن خلق آره‌سیده ترقه‌تگن بیر قطعه‌سی حقیده سام میرزا شونده‌ی کبلیتره‌دی: «(بنایی) عراقدن کبلگچ، (امیر علیشهرگه) قصیده یازدی. بیراق مکافات آلامه‌گچ، اونی سمرقند حکمداری سلطان احمد میرزاگه بغیشله‌دی. کبتیش آلدیدن میرگه (نوایی) گه قوییده‌گی قطعه‌نی یازیپ جؤنتگن اېکن:

دختران باکر فکر منند،

هر یکی را به شوهری دادم.

آنکه کابین نداد و عنین بود،

زود گرفتم به دیگری دادم.

(فکریم‌نینگ باکره قیزلرینی

هر بیرینی تورموشگه ببردیم.

^{۱۱۷} اؤشه اثر، ۶۰۵.

^{۱۱۸} اؤشه اثر، ۶۱۶-۶۱۷.

كىم قلىن بېرمىسە و جنسى ضعيف بۇلسە،
شەرت قىتريب، باشقەسىگە اوزەتدیم^{۱۱۹}.

امین احمد رازى نینگ «هفت اقليم» تەكرەسىدە اوشبو قەئەدە گى «عنین» سۆزى «غنى»،
یعنى باى معناسیدە گى سۆز بیلن المشتیریلگن^{۱۲۰}. بو ایككى سۆز عرب یازوویدە
نقطةلرنینگ اۆرنى بیلن فرقلەندى. قەئەدە باى بۇلە توریب، قلىن بېرمەگن آدم نەزردە
توتیلگنى منطقن تۇغرى. كۆپىنچە قۇلیازمە نەسخەلردە نقطەلر سوریلپ كېتىشى یاكە
توشیب قالیشى عادىتى حالدير. كاتبلر سۆزنى قەندە توشونسەلر شوندە كۆچیریب
كېتەوېرىشگن. اوشبو قەئەدە اصلیدە قىسى بیرى ایشلەتیلگنى نامعلوم. بیراق سلبى
معنادە گىسى كېنگ تەرقلگن. شو وریانت كېپینگى دور تەكرەلیدە هم اوچرەیدى^{۱۲۱}. اوشبو
شعر قىسى وریانتدە امیر علیشېرگە یېتیب بارگنى نامعلوم. بنایى اقتدارلى فارسی زبان شاعر
بۇلگن. احتمال توركى شعریت نینگ رونقى اونینگ یوكسلیشینی چېگرەلب قۇییشیدن
خواطرلنیش بنایىدە نوایىگە نسبتن عداوت پیدا قیلگندیر. بنایى عسكیهلریدە گاه نوایى
تیشى آغریگندە باغلەگن رومالنى «ناز علیشېرى» دېب خاتینلر عرف قیلگنى، اۆز اېشگىگە
ناعادىتى تۇقىم یسەتیب اونى «علیشېرنینگ تۇقىمى» دېب كولگو قیلگنى علیشېرنى جدى
عصبىلشتیرگن.

بنایى سمرقندە یشر اېكن، اۆز قیلیمیشلریدن پشیمان بۇلپ، نوایىگە قصیدە یازیب
یوبارەدى. اوشبو قصیدە اونینگ «مجمع الغرائب» اثرى نینگ خاتمەسىدە كېلتیریلگن.
واصفى اونینگ ۱۱۶ بیتینی «بدايع الوقایع» اثریدە كېلتیریب اۆتگن^{۱۲۲}. قصیدە كۆپراق

^{۱۱۹} تحفة سامی، ۹۷ الف.

^{۱۲۰} هفت اقليم، ۲۸۳ ب.

^{۱۲۱} نشر عشق، ۱۳۱ الف: آتشکده، ۱۵۳.

^{۱۲۲} بدايع الوقایع، ۴۵۲-۴۶۳.

نوايي دن عذرخواه ليک قلیب یازیلگن «حسب حال» گه اؤخشې کټه دی. اونینگ نوايي گه یېتیب بارگن لیگی معلوم اېمس. تاریخدن معلوم کی، سمرقندگه کټنگن بنایي سلطان حسین دوریده هراتگه قیتمه گن و بو قصیده حقیده نوايي زمانداش لریدن بیرارته سی معلومات قالدیرمه گن. حتا بابر هم «بابرنامه» ده بو حقه لام-میم دېمه یدی. نوايي نینگ اؤزی مذکور قصیده یازیلگن ییلی قیته تحریردن چيقرگن «مجالس النفايس» تذکره سیده بو حقه اېسلماتمه گن لیگیدن قصیدنینگ نوايي گه یېتیب کېلمه گن لیگی سېزله دی. نوايي تذکره سیده بنایي حقیده سلبی فکر بیلدیرلمه گنی گه قره گنده، او بنايیگه نسبتن کېک سقلمه گن.

خلق آره سیده نوايي نینگ اوپلنمس ليک سببی حقیده گی گپ-سؤزلر نینگ ترقه لیشی، بونینگ اوستی گه بنایي نینگ شو موضوعگه تعلقی عسکيه لری کېنچه ليک هم انچه وقتگچه کېنگ دوره لرده موضوع محاکمه سیگه ایلگن کورینه دی. ذین الدین واصفی «بدايع الوقایع» اثریده شونده ی بحثلرگه چېک قویش و نوايي نینگ نزاکتینی عیال مجازلیک دېب توشونمس ليک کېره ک لیگی حقیده مخصوص باب اجره تگن^{۱۳۳}. «بدايع الوقایع» ده کېلتیریلیشیچه، بیر کونی سلطان حسین خدیجه بېگیم گه امیر علیشېرنینگ اؤز پاکدامن-لیگینی سقلش اوچون خاتین لر بیلن علاقه قیلیشدن انگلی روشده وازکېچگن پارسا شخص اېکن لیگینی تعریفله یدی. خدیجه بېگیم بو گپ گه ایشانمه یدی. اؤرتده بحث باشلنده دی. خدیجه بېگیم نینگ دولت بخت اسملی کنیزه گی بولیب، اونینگ چیرایی گه امیر علیشېر همیشه مهلیا بولردی. خدیجه بېگیم کنیزه گی گه اؤز رېجه سینی توشونتیریب، اونی کېچ بولگنده میرنینگ اوی گه یوباره دی. کنیزک اؤرگتیلگنی دېک، صحبتنی چؤزیب، بی محل بولگنی سببی تونب قالیشگه رخصت سؤره یدی. میرنینگ یانیده گی خانه ده جایلشگن کنیزک، یریم تونده میرنینگ یاتاگی گه کیریب، یانیگه چؤزیله دی. میر مقصد نیمه اېکن-

لیگینی سبزیب، اونینگ قۇلىنى تیزهسىگه قۇیهدى و دېدى: «بو كلىت بىلن سىزىنىڭ مرادىنىڭ قىلىسى قىلىنى آچە بىلىشىمگە ايشانچىنىڭز كامىل بۇلگن بۇلسە كېرەك. بىزده اېركك لىك خصلتى بار، اما بو ايشنى قىلمەگنمىز و قىلمەگەيمىز ھم». بو گېلر خدىجەبېگىم و مىرزا قولايىگە يېتگچ، اولرنىڭ مىرگە اعتقادى يوز، بلكە مىنگ چندان آشدى، دېب كېلتىرەدى محمود تاييادى تىلىدن واصفى^{۱۲۴}.

واصفى نىڭ مىر عىشېرنىڭ بچەلر بىلن باغلىق اجتماعى علتدن پاك انسان لىگى حقىدە كېلتىرگن ايككىنچى حكايەسى ھم اعتبارگە مالك دىر. واصفى يازەدى: «مولانا محمد پىر شمس مقدس على موسى بىلن جعفر محمد باقر مزاراتىنى زيارت قىلىشگە بارماقچى بۇلگىدە اۋزى نىڭ قوياش يوزلىك فرزندىنى كىمگە تاپشېرىپ كېتىشنى بىلمەى اۋىلنەدى. امىر عىشېر اۋزى نىڭ فرشتەلرگە خاص خصلت لرى بىلن مشهور بۇلگنى و اول ذات نىڭ توغىلگن پىتىدن بويان اېتگىگە گناە گردلرى تېگمەگنلىگى برچەگە معلوم بۇلگىدىن اۋز آھوسىنى اونىڭ اوپىدە قالدېرىشگە جزم اېتدى...»^{۱۲۵}. مە شو ايككى حكايە نىڭ اۋزى امىر عىشېرنى جنسى ضعيف ياكە «باش يىگىت لرنى سېوگن» (بارتولد خلاصەسى) دېگن ادعا اساس سىز اېكنىگە دىل دىر.

نوايى نېگە اويلنمەگن؟

خواندمىر ھم امىر عىشېرنىڭ اويلنمىسدىن اۋتىشى اونىڭ بويوك زاھدلر يۇلىنى توتىش اىستگىدىن كېلىپ چىققن لىگىنى تاكىدلەگن. او يازەدى: «... نفسانى شھوت و جسمانى اىستكلردن اوزىلمىسدىن ھمدە بو دنيا نعمتلرېدن يوز اۋگىرمىسدىن تورىب الله و اونىڭ

^{۱۲۴} اۋشە يېردە.

^{۱۲۵} اۋشە اثر، ۵۶۲.

صفتلرينى بېلىب بۆلمەيدى. شو سببدن هم ولي لر هميشه بۇيسونمس و اۇجر شهوتنى جلولب، بو دنيانىنگ اۆتكينچى نرسەلرگە قرەمە گنلر. امير عليشېر هم «دنيا - آخرت اھليگە حرام، آخرت اېسە - دنيا اھليگە حرام» دېگن حديثگە عمل قىلىپ قبا كيگن ولي لر قاتاريدن جاى آلدیلر. اول ذاتنينگ مبارک خلق-اطوارلری دايماً منە شو طرزده بالەليک يىللىرىدن و اېندى گينه اۋسىب-اولغەيە باشلەگن اۋسپيرين ليک چاغلريدن باشلە بو دنيا و اوندەگى نرسەلرگە اعتبارسىزليک يېنگينى سىلکەدى ھمدە ھېچ قچان اۆتكينچى مال-دنياگە محبت قۇيمەيدى. دايماً نفسىنينگ اۇجر جلولپنى اۋزىنى قىيىنش بىلن ايستک و ھوس ميدانيدن قىترردى^{۱۲۶}. «البته، شونى هم حسابگە آليش کېرەک که، امير عليشېر ييگيتليک دوريدە برچە تېنگقورلری کبی سېوگى درديدن قاجيب قوتولمەگن. «جالسالعشاق» تذکرهسىنينگ ۷۴- مجلسيده حسين بايقرا تيليدن ميرعليشېرنينگ اويلنمىسدن اۋتیش سببلری حقيده شوندهى کەلتيريلهدى: «سۆز اقليمىنينگ سلاطانى نوایي تخلصلى امير نظام الدين عليشېر... عشق بابيده بو کويگن عاشق (حسين بايقرا) بىلن همسباق بۇليپ... هر بير ايشيميزده مونى و همدم، سرداش و محرم اېدى... سلطنت امرى اول چقناق عشق آتشيگە (نوایي گە) تاپشیريلگن ايامده و روز افزون دولت آفتابى اقبال مطلعيدن بو کويگن عاشقنينگ (حسين بايقرانينگ) استعدادى آينه سيني يرقيره تگن پيئته ميرنينگ نيمه کى کۈنگلى تيلسه اللهنينگ التفاتلى اذنى ايله غيب پردەسیدن کۈرينر اېدى. اونينگ مجلسى ھېچ قچان گلەدار سرو قامتلر و داوودي نغمەچيلر، عود، چنگ و ميزمار نغمەلری و شعرخوانليکدن خالى بۆلمەگن». دېمک، بو اقتباسده نوایي نينگ اميرليک يىللىرى ايلک دورلری حقيده سۆز بارماقده. اېندى يوقاريدەگى پرچەدن کيىن کەلگن جملەلرگە اعتبار قرەتسک: «اونينگ کۈنگيل قوشى قانخۇر اۋچى توزاغىگە ايلينگن اېدى. خلص، اونينگ بويداقليگى گە کېلسک، او يخسى خلقلی بير جواننى اوچرەتيب قالدى و عمر

خرمىنىگە عجىب چوغل توشدى». تەزكەرە مۇلفى اۋشە قىز ھەم اۋنى سېۋىگىنى و آتە-آنەسى نىنىگ قرشىلىگىگە قرەمسەن مىرنىنىگ اۋىىگە كېلگىنى حقىدە گىپىرەدى. بىراق مىر وضعىتىنى توشۇنىپ، اۋنى اۋز اۋىىگە قىترىپ يوبارەدى. مۇلف نۋايى جودە پرىشان بۇلگەن محللرىدە اۋنگە اتب كۇپلەب غزللەر يازگىنى و باشقەگە اۋىلنەمسەن اۋنگە يېتىشىش آرزوسىنى تۈپراققە آلىپ كېتىگىنىنى تەكىدلەيدى^{۱۲۷}. اگر حسين عليشېرنىنگ يقين دۋستى و سىرداشى اېكىنىنى حسابكە آلسك، بو حكاىەدە اساس بۇلىشى مەكەن.

شرقىشناس عالم يى.اې.بېرتېلس نىنىگ «نۋايى» مونوگرافسىدە خلق آغزەكى اىجادى ماترىاللرى اساسىدە نۋايى بىلەن گۇلى اسملى قىز آرهسىدەگى سېۋىگى، اۋرتەدە واقەدەن خىرسىز سۇلتان حسىن نىنىگ ھەم اۋنى سېۋىپ قالىشى و نۋايىنى اۋنىنىگ اۋىىگە ساۋچى-لىككە يوبارىشى حقىدە سۆزلەندى. نۋايى سېۋىگىلى سېگە قۇلىدن ھىچ نرسە كېلە آلمىس-لىگىنىنى ايتىگچ، قىز استە-سېكىن تەئىر اېتۈۋچى اھل دارۋسىنى اىچەدى و نۋايىگە اېرلىك قۇتىنى يۇقاتۋوچى دارۋنى اىچىرەدى. يى.اې.بېرتېلس يازىشىچە، «بو افسانە شېھەسىز، نۋايىنىنىگ بۇيداق اۋتىگەنلىگى سىبلىرىنى توشۇنتىرىش مقصدىدە تۇقىلگەندىر. اولر اساسىدە بىرەر فاكت ياتەدى، دېپ اۋىلىش، البتە، مەكەن اېمىس. بو افسانە يقىن و اۋرتە شىرقە خاس بۇلگەن عشقى قىسەدىر»^{۱۲۸}. ۱۹۵۹ يىل ۴ فېرۋرىدە اۋتىزىلگەن نۋايى شىناسلر عنىنەۋى كانفرانسىدە غفور غلام شاعرنىنىگ:

ياردىن ھىچ كىم مىنىگدېك زار و مەھجور اۋلمەسون،
جەملە عالمە رسوالىققە مشھور اۋلمەسون.

^{۱۲۷} مجالس النفايس، ۱۴۸ ب-۱۵۲ ب.

^{۱۲۸} يى.اې.بېرتېلس، ۲۰۱.

مطلعلی غزلیگه اساس لښ، نوایي نینگ اتیلې هیچ بیر یېرده اۆز سېوگیلیسی نینگ نامینی تیلگه آلمه گن لیگینی، اونی یاریدن جدا قیلگن لرینی، یارینی تارتیب آلگن آدم نینگ دولتمند اېکینینی، لېکن دایما مست حالته بۆلشینی اوقتیریب، او آدم - حسین بایقرا اېکن لیگینی اثباتلشگه حرکت قیلگن^{۱۲۹}.

نیمه بۆلگنده هم، شو روایتده بیر حقیقت بار: نوایي کیمینی دیر قتتیق سېوگن و اما اونگه یېتیشیش نصیب قیلمه گن. سلطان حسین نینگ اونی اۆزی بیلن عشق مکتبیده هم سبق دېیشیگه کۆره، اولر یاشلیک چاغلریده قیسی دیر بیر گۆزهل قیزنی بیرگه سېویشگن بۆلسه عجب اېمس^{۱۳۰}.

بو گۆزهل کیم بۆلشی ممکن؟ روایتده اوچ سیما بار: علیشېر، گُلی و سلطان. بلکه بو سلطان غفور غلام تخمین قیلگنچه سلطان حسین بۆلمسه-چی؟ بلکه روایتده ایتیلگنچه، گُلی زهر ایچمه گن بۆلسه-چی؟ اما سلطان اونی تارتیب آلگنی راست بۆلسه-چی؟

علیشېر نینگ اۆز سېوگیلیسیگه یېتیشمه گنی اونینگ شعرلریده هم عکس اېنگن:

بار اېدی، اول هم کی، بیر چاغ، بیزگه یار اېدی،
گُلی ار یار اۆلمسه، فی الجملة باری یار اېدی.

وصلیدین بوتکرمسه، تسکین بېرور اېردی سؤروب،
خسته کۆنگلوم دردینی کیم، هجریدین افکار اېدی.

مېن اگر محروم اېدیم، محرم هم اېمس اېردی اول،
کۆنگلوم ار آزرده اېردی، لېک متتدار اېدی.

^{۱۲۹} بیز بو معلوماتی ا.هیتمتوف نینگ «نوایي لیریکه سی» کتابیدن عینن کېلتیردیک. قرهنگ: هییتمتوف، ۱۶۷.
^{۱۳۰} بو حقدہ تخمینلریمنی «نوایي کیمنی سېوگن؟» ناملی مقاله مده بیان اېتگنمن. قرهنگ: ش.سراج الدین اوف ۱۹۹۱ (۱)، ۳۳-۳۶.

شمع اگر یار و تمسہ، کویدور مسہ ہم یخشی دور،
نہ اولوسقہ الفت آندین، نہ مہنگہ آزار ابدی.

گویشا شکر اہتمہ دیم کیم، آنسیز اولمیشمن بو دم،
اول قویاشیمنی یاشورگن چرخ کجرفتار ابدی.

عزیز اوقوچی! اہسلہ سنگیز، آلدینگى صحیفہ لردہ نوایی نینگ «چارہ سیزلیک و خفہ چیلیک»
عاقبتیدہ ہراتدن مشہدگہ کہلیب توشککہ میخلنپ قالگنی حقیقہ قیسقہ معلومات بېرگن
ابدیک. «حالات پهلوان محمد» اثریدہ کہلتیریلگن شو معلومات نینگ دوامیگہ اعتبار
قرہ تسک. پهلوان محمد بېمار دۋستینی کۋریشگہ کہلگنیدہ اونینگ چۋنتگیدن کۋرینپ
تورگن ینگى یازیلگن شعر قارلہ مسینی سېکین آلیب، اۋشہ زھاتی یادلب آلہدی. سل اۋتیب
شعر حقیقہ بحث باشلنہدی-یو، پهلوان سید نسیمی دن مثال صفتیدہ نوایی نینگ حلیگی
شعرینی یاددن اۋقیددی. علیشېر حیران قالہدی. بیز نینگ اعتباریمیزنی تارتگن نرسہ نوایی
یازگن شعر بیلن اۋرتہدہ کۋتریلگن بحث نینگ ماہیتی بۋلدی. بحث نینگ ماہیتی شونہدہ
کی، پهلوان علیشېردن قیسی تورکی گوی شاعرنی تن آلہسن، دېگندېک سوال تشلہیدی.
نوایی لطفینی کۋرستہدی. شونہدہ پهلوان، نېگہ سید نسیمی نی کۋرستمہ گنینی سۋرہ گندہ،
نوایی: «سید نسیمی نینگ شعریتی اۋزگچہ دیر. ظاہری معنادہ اېمس، تصوف یۋلیدہ شعر
یازہدی»، دېیدی^{۱۳۱}.

بو پرچہ دن علیشېر نوایی یاشلیک ایامیدہ ظاہری معنادہ گی شعرلرنی یاقیتیرگنی و
اۋزی نینگ شو دورلردہ گی ایجادیدہ لطفی نی استاذ دېب بیلگن لیگینی توشونیش ممکن.
دېمک، «ایلیک دېوان» دہ دنیاوی سېوگی ترنمیگہ بغیشلنگن، حیاتی محبوبہ، کانکېت قیز

^{۱۳۱} کلیات. حالات پهلوان محمد، ۷۴۰ الف.

نظرده توتیلگن غزلر یوق دېب بۆلمهیدی. اېندی بحثده اؤقیلگن نوایي شعری مطلعیه نظر تشلنگ:

هر قه یان باقسم یوزومگه اول قویاشدین نور اېرور،
هر ساری قیلسم نظر اول آی منگه منظور اېرور.

اوشبو مطلع سېوگیلیسی عشقیده یانیب، هجران عذابلریده اؤزینی قؤیرگه جای تاپه
آلمه یاتگن عاشق نینگ حالتی و قلبی تۆریدن آتیلیب چیقہ یاتگن ناله اظهاری اېمسمی؟
اېندی مقطعه گه قرهنگ:

گر نوایي سیمبرلر وصلین ایستب کؤرسه رنج،
یوق عجب، نهوچون کی خام اېتگن طمع رنجور اېرور.

اوشبو شعرینگ نوایي اېندی گینه هراتدن مشهدگه کبلیب، خسته بؤلیب یاتگنیده یازیلگنی
شاعرینگ اؤشه و قتلرده گی آغیر حالتی و توشکون کیفیتیدن درک بېرمه یپتیمی؟ نوایي
«سلطان ابو سعید میرزا زمانیده کیم، هرات اهلی سمرقند اهلیغه اسیر اېردیلر و هر نوع ظلم
و تعدی کی، الردین واقع بؤلسه بو اسیرلر مطیع و فرمان پزیر. بو فقیرنی عین افلاس و
فلاکت و سرنوشت و رنجوریش مشهد سری تارتیب اېلتتی» دېب توریب یازگن شعریده
پایمال قیلینگن محبتینی نظرده توتمه یپتیمی؟ سېوگیلیسی اونی رد اېتگن میکن؟ بو
پرچه ده هراتده اؤشه پیتده حکم سورگن سلطان ابو سعید آدملریدن قنتیق ناراضی لیک
افاده لنگن. اؤشه «سمرقندلیکلر» نینگ بیرارته سی اونینگ یارینی تارتیب آلمه گن میکن؟
اؤشه گؤزله نینگ تېنگسیز جمالی عجب اېمس کیم، سرای اعیانلری اؤرته سیده آوازده بؤلگن
بؤلسه. بلکی سلطان ابو سعید تارتیب آلگندیر؟ بلکی شونینگ اوچون او همیشه سلطان ابو
سعیدگه نفرت بیلن قره گن دیر؟ شیرین آرزو-امیدلر نینگ سراپگه ایلنیشی نوایي ده سلطان

ابو سعیدگه نسبتن غضب کار رشک تویغولری و ایچکی عداوت نینگ پیدا بولیشیگه آلیب کهلگن بولیشی ممکن. در غضب بولگن مجنون نوایی تېلېه لړچه رفتاری باشیگه بلالر کهلتیریشیدن چوچیب، مشهدگه جؤنب کهلگن دیر. علیشېرنینگ سید حسن اردشیرگه یازگن شعری مکتوبیده گی بعضی اشاره لردن هراندن چیقیب کهلتیشی نینگ اصل سببی سېوگیلیسیدن اجره لیشی بیلن باغلیق اېکن لیگی هم سېزیله دی. نوایی بو مسأله ده سید حسن اردشیرنی چلغی تیشگه حرکت قیله دی:

بو عزمیمنی شاید که تفتیش اېتیب،
فراقیم ضمیرینگه تشویش اېتیب.

مېنی یؤقله بان بارچه احباب ارا،
تیلب تاپمه یین خیلی اصحاب ارا.

دېگه یسېن کیم، اول زار آوارهوش،
که، هجران مئیدین بولیب جرعه کش.

نې قیلدی اېکین چرخ نابختیار،
کی، سرگشته لیک ایله دی اختیار؟

خیالیگه حدیث نې بولدی اېکین؟
بو عزمیگه باعث نې بولدی اېکین؟

چو خالیمدین احباب آگاه اېمس،
دېگه یلر حدیثی کی دلخواه اېمس^{۱۳۲}.

^{۱۳۲} کلیات. غراب الصغر، مثنوی، ۴۷۶ ب.

آخرگی بیتیدن کۆرینیپ توریبیدی کی، دۆستلر مېنینگ کۆنگلیم ایستمهیدیگن سبیلرنی کۆرستیشلری ممکن، دېگن خواطر مکتوب یازیشگه مجبور قیلگن. شو سبیلی نوایی بیر نهچه کیشیگه آشکار بؤلگن سرنینگ خلق آره سیده یاییلیپ کېتیشیگه یؤل قویمسلیک اوچون سید حسن اردشیردن اولرگه ایشانمسلیکنی سؤرهیدی. شاعرنینگ «فوايدالکبر» کتابیگه کیرگن بیر ساقینامه - اوتوبیوگرافیک مضمونده گی شعریدن هم شاعرنینگ سېوگی فاجعه سی حقیده تصور آلیش ممکن^{۱۳۳}. اونده آچیقدن-آچیق عشقی آشکار بؤلگنی طفیلی تورلی ندامتلرگه قالگنینی یازهدی:

کیم، نی لر قیلدی مېن زارغه عشق،
جانى زار و تنى بېمارغه عشق،

کۆنگلوم آلیب بت شۆخي ناگاه،
قالمه دی عشقیده اوزدین آگاه.

اول پری وصلی چو بۆلدى مطلوب،
تېلبه لیک قیلدی کۆنگولنى مغلوب.

چون جنون عشق ایله بۆلدى دمساز،
اسره ی آغهیمو کیشی کۆنگلیده راز؟

انى کیم محرم اسرار دېدیم،
درددین کۆنگلی خبردار دېدیم.

ایندهی آلمهی قتتیق احوالیمدین،

آلیدیه شمه اوز حالیمدین.

دېدیم و، وه، دېمه گهی اېردیم کاش،

کیم، دېمس سۆزنی اۆزیم قیلدیم فاش.

زار جسمیمغه عنالر کېلدی،

تېلبه باشیمغه بلالر کېلدی.

چرخ یاغدوردی منگه تیغ ستم،

بلکه دوران هم و دوران اپلی هم.

شاعر برچه اونگه ملامت قیلگنینی الم بیلن اېسلهیدی:

اۆز و یات نېش ملامت اوردی،

یېر و کۆک باشیمه تاش یاغدوردی.

اقربا تنغه اوروب تیغ جفا،

کۆزومه ایگنه لر اوردی ضعفا.

عاشق اوچون قاچیشدن باشقه علاج قالمهیدی. تورلی کسل لیکلرگه چلینیپ، اولیمی گه

راضی بۆلر حالتگه یتهدی:

کېچیان باشتین، آیاغدین توشتم،

اۆلگه لی ضعف ایچیده یاووشتیم.

درد و رنجیم حد و غایتدین کوپ،
مرضیم بۆلدى نہایتدین کوپ.

تندہ یوز درد و صعوبت کۆردوم،
جانندہ یوز آنچه عقوبت کۆردیم.

تا ایشیم اۆلمک ایله توتتى قرار،
بۆلدى باشیمدین اطباغه فرار.

نوابی بو زارلیکده ایککی بیلنی اۆتکزگن لیگینی ایتهدی که، بیزنینگچه، او مشهدنی نظرده
توتگن بۆلسه کبرهک:

اۆتدی بو زارلیغیم گه ایککی بیل،
هر زمانین ایککی بیل چاغلیک بیل.

شعرنینگ آخریده قیزیق بیر فاکت بار که، او نوابی نینگ قریلیک ایامیگه تعلقلی:

ایمدی کیم یوزیده خط باش اورمیش،
گلی گه سبزه سپه کپلتورمیش.

گه-گهی حالیمه پروا ایلر،
صعب حالیمنی تماشا ایلر.

توشونرسیز حالت. نېگه نوابی ساقینامهنی دېوانگه کیریتە یاتگنده بونی قۇشېب قۇیدی؟
دېمک، اۇشه گۆزەل نوابی دن اوزاقده اېمس. او بیراونینگ تن محرمی. نوابی بیر غزلبده
«سېنگه شوندهی یقینمن و اما جوده اوزاقمن» دېگن بیر مصرع اوچرەیدی. بیز اونی تصوفگه
یۆیه میز. اصلیده او کیمنی دیر نظرده توتگن بۆلسه-چی؟ بو شعر تگ معناسینی فقط اۇشه

گۈزەل توشونگن بۇلسە كېرەك. سېۋىگىلىسى نىنگ قىلىكە نوايى گە لطف كۆرسىتىشى او بىلن ھىمزان اېكىنىنى، اولر بىر-بىرلىرىدن اوزاقده بۇلمەگن لىكلرىنى انگلەتەدى.

دېمەك، نوايى ياشلىكە يۇقانگن اۋشل گۈزەلىنى قومسب ىشەگن و بوتون عمرى دوامىده اونى سېۋىب اۋتگن. اوندن باشقەگە اويلنىشنى خواھلمەگن و ھر كۆرگنىدە دردى ىنگى-لنگن بۇلسە نې عجب. ھر حالده:

طعن قىلمىگ كىم، نوايى بې كس و بې بار اېمىش،
كىم انگە عالمده عاشق لىك ايش اۋلمىش، عشق اېش^{۱۳۴} -

دېب بې چىز اعتراف اېتمەگن.

علىشېر نوايى نىنگ استادلىرى حقىدە

علىشېر نوايى نىنگ بدىعى مھارتى بىلن دىناقرهشى و بىلىم دايرهسى نىنگ كېنگلىگى اونىنگ سېرقىرە ايجادىدە براعلى كۆرىنىپ تورهدى. او نه فقط اۋزىگچە موجود برچە ادبى عنعنەلر، تور و ژانرلردن مھارت بىلن فايدهلەندى، بلكى اولرنى تىكامللشتىرىشكە ھرەكەت قىلدى. شونىنگدېك، اثرلىرى نىنگ يوكسك فلسفى معنا-ماھىتىدن اونىنگ فقط اسلامى علملر اېمىس، بلكى تورلى شرق دىنى-فلسفى تعليماتلىرىدن چوققور خىردارلىگى، اولرنىنگ اساسلىرىنى ىخشى بىلگن متفكر اېكنى انگلشەلەدى. داستانلىرى نىنگ ھىمد و نعتلىرىدە ىرەتوۋچى ذات و كاينات قانونىتلىرى، عالم و آدم نىنگ ىرەتلىش ترقىياتى حقىدە گىپرىش، قرآن كرېم آيتلىرى نىنگ چوققور علمگە اساسلەنگن شەرى تەفسىرى علىشېر نوايى نىنگ فوق العادە بويوك ادراك صاحىبى اېكىنىدن دلالتدېر. اونىنگ شەرىتىنى تھلىل قىلىش انساندن

کنته و هر تامانلمه کېنگ بېلیملرگه اېگه بولیشنی تقاضا اېته دی. البته، هر بیر تدقیقاتچی اونینگ شعریتینی اؤز بیلیم دایره سی درجه سیده تحلیل و تلقین قیله دی. کیمدیر دینی، کیمدیر دنیاوی، ینه کیمدیر شاعر تفکری نینگ چوقور معنا قتلملرگه کیریشگه، متفکر دهاسی نینگ الهیات بیلن باغلیق اسلوبی انگلشگه اورینه دی. هیچ بیر تلقیننی رد اېتیب بولمهیدی. فقط یانده شوولر تورلیچه و بو طبیعی. علیشېر نوایی شعریتی تحلیلی و تلقینی اؤز دوریده هم کېنگ بحثلرگه سبب بولگن. اؤتگن آلتی عصر دن شو کونلرگه هم اونینگ دنیاقره شی حقیقه خیلمه-خیل قره شلر یشب کېلماقده. شاعر نینگ اؤته اسلامي عقیده لرگه صادق بولگن حالده باشقه دینی تعلیماتلرگه ایجابی مناسبتی، صوفیه طریقت لریگه اؤزیگه خاص یانده شووی حلی-هنوز کوپ گینه عالمترینگ اؤز ارا تارتیشوویگه سبب بولیب کېلماقده. بو همه سی، ینه بیر کرره علیشېر نوایی ولي ذات اېکنی، زمانداش لری اعتراف اېتگنیدېک، یره تووچی ذات اونی لْدن علمی بیلن سیله گینگه ایشانچ توغدیره دی. بو علم اؤز-اؤزیدن کشف بولمهیدی. اونینگ کلیدی استادلر سباغی آرقه لی قؤلگه کیریتیلیشی معلوم. اگر بیز نوایی نینگ حیات یولیگه دقت قیله دیگن بولسک و اونینگ اؤزی اؤز خاطره لریده تیلهگه آلیب اؤتگن استادلری سبقلریگه اعتبار بېرسک، علیشېر نوایی نی یاش-لیکدن قنده ی سوالر قیینه گنی و اولرگه جواب ایزلب قیسی استادلردن تعلیم آلگنی حقیقه بیر مونچه تصور آلیشیمیز ممکن.

علیشېر جوده یاش چاغیدن شعریت شیداسی اېدی. ۳-۴ یاش لیگیده قاسم انوار نینگ «رندیم و عاشقم و جهانسوز و جامه چاک، با دولت غم توز فکر جهان چه باک» بیتینی ایتیب مهمان لرنی لال قالدیرگنی تاریخدن معلوم. حتا فریدالدین عطار نینگ «منطق الطیر» اثرینی یادلب آلگنی هم اونینگ اؤز خاطره لریده کېلتیریلگن. او ایلک شعرلرینی کیمگه کؤرسنگنینی یازیب قالدیرمه گن بولسه-ده، اؤسپیرین لیک پیتیده سېویملی مربی سی سید حسن اردشیر اونی شعر یازیشگه همیشه رغبت قیلگنینی ایتیب اؤتگن. شونینگدېک، او

سیدحسن اردشیرنی فقر و فنا طریقی و امام غزالی تعلیماتیده استادى دېب بیلهدی: «...سلطنت تختى سلطان ابراهيم میرزاگه قرار توتگنده کیم تاریخ سېکیز یوز آلتیمیش بیر اېردى (میلادی ۱۴۵۷) بو فقیر الر صحبتیغه مشرف بۆلدوم..الر طریقی و روشی بو فقیرنی انداق شیفته قیلدی کیم، بیر کون الر ملازمتیغه یېتمسم اېردى، صبر و طاقتیم قالمس اېردى... و بو فقیرنی فقر طریقیغه دلالت و ارشاد قیلورلر اېردى و نظم ایتورغه ترغیب کۆرگوزورلر اېردى... فارسی اشعاردین حضرت خواجه حافظ شېرازی دېوانیغه کۆپ عقیده لری بار اېردى... حضرت شیخ فریدالدین عطارنینگ «منطق الطیر» ینینگ کۆپره گینی یاد بیلور اېردیلر... حجت الاسلام امام محمد غزالی مصنفاتیغه معتقد اېردیلر و کۆپ اؤقور اېردیلر... به تخصیص، «کیمیای سعادت» دین و شیخ عزیز نسفی رساییلین هم تعریف قیلورلر اېردى و اندین سۆزلر نقل قیلورلر اېردى... بو فقیر فقرا اهلی، درویشلر و اهل الله ملازمتیغه کۆپ یېتیممېن، فنا طریقیده الر دېک آز کۆرؤمېن...»^{۱۳۵}.

نوابی «مجالس النفايس» اثریده اؤز استادلرینی حرمت بیلن اېسلهدی. جمله دن، اؤز دورى نینگ ملک الکلامى مولانا لطفی یاش شاعرنینگ بویوک اقتدار صاحبی اېکنینی تن آلگن و اونینگ شعرلریگه استاد مقامیده دستلبکی بهانى بېرگن. علیشېر عروض علمی بۆیچیچ ایلک سېفلرنی درویش منصور سېزواریدن آلگن (فقیر عروضنى درویش قاشیده اؤقوبمېن). قرآن کریمنى قرائت بیلن اؤقیش صنعتینی حافظ علی جامی قاشیده اؤزلشتیره دی (...قرائت علمیده جمیع قرآنینگ شاگردلیگیگه مباحات قیلورلر اېردى. و فقیر هم نېچه سبق اؤقوبمېن). یاش علیشېرنینگ دنیاقره شیگه قتیق تأثیر کۆرستگن «وحدت الوجود» تعلیماتی حقیده گى دستلبکی تصورلرنی شیخ صدرالدین رواسی اویغاتهدی (...شکلى دلپسند و حقایق و معارف ایتماغى دلفریب اېردى. شریف صحبتیغه فقیر مشرف بۆلدوم... «فسوس» درس ایتور اېردى، کۆنگلومنى بسی صید قیلدی...).

نوابي سمرقندگه كېتگونگه قدر قەيېردە مشهور عالم بۆلەدىگن بۆلسە، البتە اونىنگ سىبقلىرىنى آليشگە تيريش اېدى. جملەدن، فلکيات علمىنى خواجه اوحد مستوفيدن (...) اۆز عصرى نىنگ يگانەسى اېردى. كۆپراق علوم و فنوننى بىلور اېردى،، بەتخصيص علوم غريبەنى، اما فلکياتدە شەرتى بار اېردى. بو فقير اول بويوكوار صحبتىغە يېتر اېردى، كۆپ التافتلىرى بار اېردى...،) موسيقە علمىنى خواجه يوسف برهاندن (...) فقر و فنا طريقيدە سلوك قىلور اېردى. و تجرد و انقطاع رسمين كۆپ مسلوك توتر اېردى. فقير موسيقي علميدە انىنگ شاگردىمېن).

عليشېر مشەددە يورگندە كمال تربتي بىلن دۆستلشەدى. نوابي شونەدى خاطرلەيدى: «...فقيرنىنگ انى كۆررگە كۆپ آرزوم بار اېردى، آشنالېغ بو نوع واقع بۆلدى كىم، سلطان ابو سعيد ميرزا زمانيدە مشەددە غريب و خستە بير بقەدە يېقىلىپ اېردىم. قربان وقفەسى بۆلدى، عالم نىنگ اقسا بلايدىن خلق امام روضەسى طوافىگە يوز قۆيدىلر. رسمدور كىم، مسافرلر متعين بقە گشتىگە هم بارورلر. اول بقەدە كىم، فقير يېقىلىپ اېردىم، جماعت سېر قىلىپ، دېواردە بيتىلگن ابياتنى اوقوب، بير بېت اوستيدە بحثگە توشتىلر. بير اولوغراق كىشى كىم، اول جماعت انگە تابع اېردىلر، اول جماعتنى الزام قىلدى. فقير ضعف حاليدە اول جماعت جانىبيدىن سۆز ايتتىم. انگە دېدىلر كىم: بو بېمار يىگيت هم بير سۆز ايتەدور. اول اولوغ كىشى خود شىخ كمال اېرمىش كىم، زيارتگە كېلگن اېرمىش، باشىم اوستىگە كېلىپ، مبحثى آرەغە سالدى. فقير جواب بېرگچ، اۆز سۆزدىن قىتیب تحسینلر قىلىپ، حالىمنى تفحص قىلدى. اېرسە اول هم فقيرنى اېشىتگن اېكندور و كۆرر هوسى بار اېكندور... شىخ بىلە آشنالېغ تقریبى بو نوع واقع بۆلدى».

عليشېر نوابي سمرقندە خواجه فضل الله ابوالليثي قاشيدە اسلامي علملرنى، خصوصاً فقه علمى بۇيىچە اۆز بىلىملرىنى چوقورلشتىرەدى. خواندمير بو شخصى «مكارم» دە «ايكېنچى ابو على ابن سينا» دېب اتەسە، نوابي اونى «ايكېنچى ابو حنيفە» دېب اولوغلەيدى (...)

فقهده انی ابو حنیفه ثانی دهرلر ابردی.. فقیر ایگی ییل الرنینگ قاشیده سبق اوقوب ابردیم).

عبدالرحمان جامی‌نینگ نوایی دنیاقره‌شی و ایجادیکه تأثیری نه‌ایتده کته بۆلدی. او عبدالرحمان جامیدن شعریت نظریه‌سیگه عایدینه بیر نیچه سبق‌لر آله‌دی. بو حقده شونده‌ی یازهدی: «اول رسایل و کتب تعدادی کیم، فقیر الر خدمتیده تعلیم و استفاده یوزیدین اوقوبمېن: اۆل - الر بیتینگن «قافیه» رساله‌سیدور کیم، اینگدېک مختصر و مفید رساله بو فنده هیچ کیم بیلیم‌یدور. ینه «معما»‌نینگ ایگینچی رساله‌سیدور کیم، «حلیه حل»‌دین سؤنگراق بیتیلیبدور^{۱۳۶}. ینه هم الرنینگ «عروض» رساله‌سیدور^{۱۳۷}.

علیشېر نوایی تصوف علمی، وحدت‌الوجود کانتسپتسیبه‌سی و اصطلاح‌لری حقیقه‌گی اؤز قره‌ش‌لرینی بی‌واسطه عبدالرحمان جامی سبق‌لری واسطه‌سیده تکامل‌لشتیردی: «ینه «لوايح»‌دور کیم^{۱۳۸}، صوفیه مشایخی اصطلاحیده بیتیلیبدور کیم، انداق رساله هیچ راقم‌نینگ قلمیدین و هیچ قلم‌نینگ رقمیدین تحریر تاپمه‌یدور. ینه «لوامع»‌دور^{۱۳۹}، هم بو اصطلاحده کیم، هر لمعه‌سی‌نینگ پرتوی سالککه حرمان قارانغو تونیده هدايت شمعی‌نینگ آثاریدور، بلکه عنایت مشعلی‌نینگ انواری. ینه «شرح رباعیات»‌دور^{۱۴۰}، هم بو اصطلاحده کیم، فنا طریقیده ماسوالله ازاسیغه تۆرت تکبیر اورماق اینینگ مطالعه‌سیدین میسر‌دور^{۱۴۱}. نوایی ینه بیر اؤرینده یازهدی: «... اول وقتده کیم، فقیر الر خدمتیده صوفیه رموز و اشارات و

^{۱۳۶} جامی‌نینگ معماگه بغیش‌لنگن اوشبو رساله‌سی سلطان ابو سعید میرزا دوریده هجری ۸۵۶/میلادی ۱۴۵۲- ییل یازیلگن.

^{۱۳۷} کلیات. خمسة‌المتحیرین، ۷۷۰ ب.

^{۱۳۸} رساله‌لوايح در بیان معارف و معانی. جامی اثری. ۱۴۶۵- ییل یازیلگن.

^{۱۳۹} لوامع فی شرح قصیده‌خمیه میمیه فرضیه. جامی اثری. ۱۴۷۰- ییل یازیلگن.

^{۱۴۰} «شرح رباعیات وحدة‌الوجود» رساله‌سی.

^{۱۴۱} کلیات. خمسة‌المتحیرین، ۷۶۸ الف.

الفاظ و عبارات اصطلاحین اؤتکرور اېرديم، حضرت قطب‌السالكين شيخ فخرالدين عراقی نینگ «لمعات»ی آرزوسی خیالگه كۆپ اېورولور اېردی. بیر کون تقریب بیله بو معنینی اظهار قیلدیم. الر دېدیلر کیم: «طریقت مشایخی نینگ فارسی کتب و رسایلی آز مطالعه قیللیب‌دور، اما چون هوسینگ بار، انداق بۆلسون. تا اول کیم، اول شریف کتانبی سبق ایتورغه مرتکب بۆلدیلر، هر کون هر سبقده خوشحال بۆلوب تعریف قیلورلر اېردی.... بیر نېچه سبقدين سؤنگره سؤز مشکلقاق بۆلوب، شروحه احتیاج اظهاری قیلدیلر و شیخ یار علی شرحین و ینه بعضی شروحنی مبارک نظرلریغه قۇیوب، اول سبقنی ایتورلر اېردی، تا اول کیم كۆپ مواضعده شارحلرگه طعنلر قیله باشله‌دیلر کیم «بو سؤز نینگ و اول سؤز نینگ اراسیده كۆپ فرق بار. همانا که معنیسیغه بیتیمه‌ی شرح بیتیدورلر و بو سؤز تکرار تاپقاندین سؤنگره فقیر عرض قیلدیم کیم: «مونداق نفیس و مشکل کتابدین فقیری بهره تاپه‌ی دېسه و شرح بو شرحلر بۆلسه، آیا، نی چاره قیلغه‌ی؟ مگر هم حضرت مخدوم شفقت یوزیدین طالبلرغه بو مشکلنی آسان قیلغیلر». اندین سؤنگره الر «اشعة‌اللمعات» که بو طایفه کتب و رسایلی آره‌سیده معلوم اېرمس کیم هرگز انداق شرح قلمگه کبلمیش بۇلغه‌ی، بنیاد قیلدیلر... اول شرحنی بیتورده «فصوص»^{۱۴۲} و «فتوحات»^{۱۴۳} و «نصوص»^{۱۴۴} و «فکوک» و اکثر قوم‌نینگ عمده کتبی مبارک نظرلریده اېردی، اگرچه هیچ قیسیغه باقغالی احتیاجلری یۇق اېردی. تا اول کیم، بو شرح بیله «لمعات»نی الر قاشیده فقیر توگنتیم»^{۱۴۵}.

علیشیر نوایی یاشلیکدن الهیات سر-اسرارلرینی انگلشگه تیریشردی. تصوف طریقتلری اؤرته‌سیده‌گی کبلیشماوچیلیکلر، مذهبی کوره‌شلر، عقیده و ریا معمارلیگه اساسلی جواب

^{۱۴۲} محی‌الدین ابن العربی نینگ «فصوص‌الحکم» اثری.

^{۱۴۳} محی‌الدین ابن العربی نینگ «الفتوحات‌المکیه» اثری.

^{۱۴۴} محی‌الدین ابن العربی نینگ «نقش‌الفصوص» کتابیگه یازیلگن صدرالدین کنوی نینگ «النصوص فی تحقیق‌الطور‌المخصوص» ناملی شرحی.

^{۱۴۵} کلیات. خمسة‌المتحیرین، ۷۶۸ الف-۷۶۸ ب.

بېره آله‌دیگن استاذنی ایزله‌دی. و نهایت، تقدیر اونی عبدالرحمان جامی بیلن یوزلشتیردی. علیشېر نوایی عبدالرحمان جامی سیماسیده قره‌شلی اونیگ دینگه، طریقتلرگه، الهیات و فلسفه‌گه مناسبتیگه اوغون بؤلگن بویوک ذاتنی کوردی. علیشېر نوایی اونی اوز پیری دېب بیلیب، عمری نینگ آخیریگچه اونگه اولکن محبت و مئتدارلیک تویغوسی بیلن یشب اوتدی.

علیشېر نوایی نینگ دؤست‌لری حقیده

علیشېر نوایی عمری نینگ آخرلریده اوزی بیلن همئفس بؤلگن و هر دایم اونی قۇللب-قۇتلب یورگن دؤست‌لری حقیده قیمتلی خاطره‌لرینی یازیپ قالدیرگن. اونیگ «خمسة‌المتحیرین» اثری عبدالرحمان جامیگه بغیشلنگن. او نواییگه استاذ مقامیده بؤلگن دؤست اېدی. اونیگ دهاسی قرشیسیده نوایی تیز چۆکه‌دی. اونی طریقت اېلی نینگ امامی، مجتهد عالم ، شیخ‌الاسلام دېبه اولوغله‌یدی. اولر نینگ دؤستلیگی شو قدر بویوک، مصفا، صمیمی اېدی که، بونی تعریف‌لشگه سؤز عاجز. اولر نینگ یقینلیگی شو درجه‌ده اېدی که، دنیاقره‌شلی، فکر-ملاحظه‌لری، اینتیلیش و اوی-خیال‌لری بیر خیل بۇلیب کېتگندی. «خمسة‌المتحیرین» ده کېلتیریلیشیچه، عبدالله کاتب عبدالله انصاری نینگ «الهینامه» سینی تاپیب، کۆچیریب کتابت قیلهدی و اونی نواییگه جۇنته‌دی. نوایی شونده‌ی یازهدی: «فقیر اول رساله‌نینگ اۇل صحیفه‌سینی آچیب، خطبه‌سین اۇقوماق بنیاد قیلدیم، بو خیال بیل کیم، بیر صحیفه یا غایت بیر ورق اۇقولغهی، انداق که اېل معهودیدور، سؤز نینگ خوبلغ و روانلیغیدین هیچ یېرده بس قیله آلمه‌دیم، تا رساله کیم، ایکی جزودین آرتوغراق اېدی- اتمامغه یېتی. مجلس حضاری واقف بۇلوب، تعجب قیلدیلر کیم، بیر رساله کیم، ایکی جزوغه یقین، بلکی آرتوغراق بۇلغهی، بیر توجه بیله باشتین-آیاqqه‌چه اۇقوماق خالی از غرابت اېمس.

تانگله سی حضرت مخدوم بنده خانه غه تشریف کېلتوردیرلر. اول رساله حاضر اېردی، آلیب، آچیب، مبارک نظرلرین سالدیلر. تونا کونگی اصحاب انداق که رۇزغار اهلی نینگ آیین و دعی بۇلور، تعجب اظهاری یوزیدین تونا اؤتگن واقعه نی اول حضرت خدمتلیده عرض قیلدیلر. الر تبسم قیلیب، دېدیلرکیم: «عجب امری اتفاقی بیزنینگ و سیزنینگ آره لیکده واقع بۇلغان اېرمیش: ایکی یا اوچ کون بورونراق مولانا شیخ عبدالله اوشبو رساله نی بیزنینگ قاشیمیزغه کېلتوروب اېردی، بیز داغی اۆلدین بنیاد قیلدوک، آخریغه دېگینچه هیچ بېرده تورماق بۆلمه ی توگندی».

تانگله سی مولانا شیخ عبدالله کېلدی، تا کتابین یا بهاسین آغه ی. بعضی انکه ایتیلر کیم: «فلان، یعنی بنده بو کتابنی اۆلدین کیم اؤقوماق بنیاد قیلدی، توگه گونچه ایلیکیدین قؤیمه دی».

اول تعجب یوزیدین دېدی کیم: «حضرت مخدومی خدمتلیغه هم اېلته بېردیم، الرغه هم اوشبو حال واقع بۆلدی».

منه شو واقعه نینگ اؤزی اولرنینگ کؤپ مسأله لرده هم فکر و هم مسلک اېکنلیکلریدن، اولرنینگ یقین دؤستلیگی طفیلی اویغونلشیب کېتگن مشترک دنیا قره شلریدن درک بېرده ی.

علیشېر نوایی نینگ بعضی بیر اتوبیوگرافیک شعرلریدن بېله میز که، او عمر بؤی اؤز کونگلیگه ماس، بیلمی و دنیا قره شی دینی عقیده لر ایچیده قاتیب قالمه گن، بلکه الهیات و فلسفه گه دایر علملردن بحث یوریتیشگه قادر، شو بیلن بیرگه، خلق-اطوار و فضیلتلرده پیغمبر (ص) گه اېرگشگن پیر کاملنی قیدیرگن. عبدالرحمان جامی انه شونده ی انسان اېدی. شونینگ اوچون هم نوایی هر دایم اونگه اؤخششگه تیریشدی، اوندن سبقلر آلدی و اونگه هم استاذ و هم یقین دؤست صفتیده مهر-محبت قؤیدی. نوایی «خمسة المتحیرین» ده

جامینی «کاشف اسرار رببانی» و مجتهد عالم دهب توصیفلهیدی. بو ینگلیغ بزرگوارلیک و پیغمبرصفت صاحب کمال بولیشیگه قره‌مه‌ی، جوده خاکسار بولگنینی قید اېته‌دی. او کیشی‌نینگ آوازه‌سینی اېشیتیب، اوزاقلردن کېلگن آدم‌لر اونی خدمتکارلریدن اجره‌تیب آلالمس اېکنلر. نوایی ایتیشیچه: «اؤلتورور قوپرد، ایتماق و اېشیتماق و بیماق و کییماقده اؤزلری بیلن باشقه خدمتکارلری آره‌سیده فرق یوق اېدی»^{۱۴۶}. عبدالرحمان جامی‌نینگ مدرسه‌لرده اوقیب کوپ فنلرنی مکمل اېگلله‌گنینی تعریفلر اېکن، اونینگ شعر مشق قیلیشگه اونده‌گن عامللر حقیده هم تۆختله‌دی. نوایی یازه‌دی: «اگرچه بیر نېچه وقت بالضرورت علوم کسبیغه اشتغال کورگوزوبدورلر، اما هیچ وقت نظم آیینیدین خالی اېمس اېرکندورلر. چون الرغه بالذات مشرب توحید بییک واقع بولغاندور، حقیقت جمالین مجاز مظاهری مشاهده‌سیده معاینه کوروب، بی‌اختیارلیغلر دست بېرور اېکندور. اول معنینی نظم لباسیده ادا قیلماق‌دین گزیرلری یوق اېرکندور کیم، بو واسطه بیرله اؤتقه تسکین و اؤتلوق کؤنگولغه آرام بولور اېرکندور»^{۱۴۷}. عینی بهانی علیشېر نوایی‌نینگ اؤزیگه هم بېرسه بۆله‌دی. بونده‌ی اولیاصفت انسان‌نینگ «عشق ظاهر»گه مناسبتینی علیحده یاریتگنی نوایی دنیاقره‌شی هم خودی شونده‌ی اېکن‌لیگینی تصدیقله‌یدی: «مونچه ایش‌نینگ ضمنیده عشق ظاهر طریقی کیم، «المجاز و قنطرة الحقیقه» عبارت اندین بۆله آله‌ی الرغه انداق مستولی اېردی کیم، هر ملایم مظهر‌نینگ حسن و ملاحتی کیم، حق جمالیتی تجلیسی بیله ظهور قیلیمیش بۆلغه‌ی یا جوری بی‌دادی آفتی کیم، جلالیت صفتی بیله جلوه کورگوزموش بۆلغه‌ی، اول صفات‌دین ذات عینیت مشاهده قیلیب، سببنی مطلقا ارادین مرتفع کوروب، کؤزلریغه مسبب‌دین اؤزگه نیمه کېلمه‌گن جهتیدین بی‌طاقت بولوب، هر نی اول

^{۱۴۶} کلیات. خمسة المتحیرین، ۷۵۹ ب.

^{۱۴۷} اؤشه صحیفه.

اضطرابده الرغه عشق شدتیدین و شوق صعوبتیدین یوزلنسه اپردی جانسوز شعرلر و دلفروز غزللر اشتغالی بیله اول تحملسیزلیققه اطمینان بپرورلر اپردی»^{۱۴۸}.

نوابی دؤستلریدن کۆپدن-کۆپ ایزگو فضیلتلرنی اؤزلشتیردی، اؤز حیاتیده اولرگه کۆپ اوزینلرده تقلید قیلیشگه حرکت قیلدی. نوابی گه استاذ و دؤست مقامیده بؤلگن شوندهی ذاتلردن ینه بیر سید حسن اردشیردیر. نوابی اؤزی نینگ «حالات سید حسن اردشیر» اثریده بو انسان نینگ عبرتلی فضیلتلریگه قیته-قیته تۆختلهدی. معلوم که، سید حسن نوابی دن یاش جهتیدن انچه اولوغ انسان ابدی. او بایسنغر میرزانینگ اؤغیللری علاءالدوله، سلطان محمد و ابوالقاسم بابرلر بیرن-کپیتن تختگه اؤتیرگن بیللر همیشه اولر نینگ همصحبتی بؤلگن اولوغ علامه دیر. شو کبزلرده هم او اؤزی نینگ عادیلیگی، کم سوقوملیگی و خوش نمالیگی بیلن کتّه و کیچیک نینگ مهربینی قازانگن ابدی. جوده کۆپ یاشلر او بیلن صحبت قوریش اوچون اونینگ اوییگه باریشگه اشتیاقمند اېکنلر. نوابی نینگ یازیشچه، هر کیم اونینگ اوییگه کپلر بؤلسه، «بیزگه لطف قیلیب کلبه میزگه قدم رنجیده قیلسنگیز، بیز سیز نینگ خدمتینگیزده بؤلوربیز» دېب کتّه لرگه قندهی حرمت کؤرستسه، یاشلرگه هم شوندهی مراجعت قیلر اېکن. سید حسن شوندهی انسان ابدی که، دېیدی نوابی، ایپک بیلن نمد اؤرته سیده تفاوت کؤرمه یدینگ درجه ده نفسینی محکم جلوه گن ابدی. هر فنچه اضطراب یوزلنمسین، صبر بیلن یېنگر ابدی، دېیدی. سید حسن اردشیر نوابی نی فرزندیم دېب القشینی شاعر فخر بیلن تأکیدله یدی. سید حسن اردشیر منصب پرستلیکنی نهایتده قاره له گن. او ایتهدی: «منصب پرستلیک مستلیک کبیدیر. اما او چاغیر مستلیگیدن فرق قیله دی. چاغیر ایچیب مست بؤلگن کیشی قیلگن ایشی و سؤزینی نظارت قیله آلمه یدی. عاقبتده آدم لرگه آزار بېریشی، ناتؤغری خط-حرکتلر قیلیب قۇییشی ممکن. سرخوش بؤلگندن کپین اؤز ایشیدن پشیمان قیله دی. اما بوندهی سرخوشلیک بیر کون دوام ایتهدی.

منصب مستلیگی اېسه تاكه انسان منصبدار اېكن دوام اېتهدى. انسان منصبده بؤلگن دورده اوزینی اداره قیلسه یخشی، اما آیاغی بیردن اوزیلیب، نفسگه بېریلسه، کوپ خطالیکلر قیلهدى. نوایی، معلوم که، همیشه منصبدن قاچگن، اما پادشاه اونی دولت خدمتیدن بؤشتیشنی خواهلمهگن. نوایی اولوغ منصبلرنی اېگللهگنده هم همیشه دولت و خلق منفعتینی بیرینچی اؤرینگه قؤیگن. اوز وظیفه سینی حلال بجرگن. سید حسن اردشیر ایترا بکن: «تاش قازان و لعل هر ایگلهسی تاشدیر. تاشقازانده لذتلی طعاملر پیشیریلهدی و اوندن آدملرگه فایده باردیر. لعل اېسه قیمت بها بؤلگنی بیلن اوندن آدملرگه فقط ضرر یېتهدى. اگر خلققه منفعتی بؤلسمه، اوندەى قیمت بها تاشدن نی نفع»^{۱۴۹}.

نوایی نینگ بیزگه معلوم حیات یولیگه نظر تشلهسک، اونینگ اېل-یورت، دولت منفعتی و ترقاتی اوچون اؤته فدايیلیک بیلن خدمت قیلگنی نینگ گواهی بؤلهمیز. سید حسن نینگ اؤگیتلری نوایی اوچون حیاتی مهم بؤلگنیگه شبیه یوق.

پهلوان محمد نوایی نینگ یاشلیگیدن بیرگه اؤسیب اولغهیگن دؤستلریدن بیریدیر. نوایی اونی قیرق ییللیک قدردانیم دېب اولوغلهدی. اونی «محرم سر نهانی» دېب اتهیدی. نوایی اعترافیچه، اولر نینگ اؤرته سیده عموماً سر بؤلهمگن (اما هیچ نوع مخفی سری و راضی یوق اېردی کیم، بو فقیردین یشورون بؤلغهی. انداق که، بو فقیر نینگ هم اندین)^{۱۵۰}. پهلوان محمد کوره شلرده کوره گی بیرگه تېگمهگن مشهور پهلوان بؤلش بیلن بیرگه، موسیقه علمیده زمانه سی نینگ مشهورلریدن، طبیات، شعریت، فلسفه نی چوقور توشونوچى بیتوک عالم اېدی. خاطره سی جوده اؤتکیر بؤلش، یخشی گینه قرآن حافظی بؤلگن. پهلوان محمد نوایی نی جوده اعزازلر اېدی. همیشه اونینگ کونگلیگه آرا کیریش، همدرد بؤلش، یخشی-یامان کونلریده یانیده بؤلشگه حرکت قیلگن. یوقاریده ذکر اېتگنیمیز، نوایی ییگیتلیک

^{۱۴۹} کلیات. حالات سید حسن اردشیر، ۷۳۷ الف.

^{۱۵۰} کلیات. حالات پهلوان محمد، ۷۳۹ الف.

ایامیده مشهدگه باریب آغیر خسته‌لیککه چلینگنده طبیب اونگه بدننی اوقه‌لایشنی بویوره‌دی. بو ایشنی پهلوان اوز دمه‌سیگه آله‌دی. شونده‌ی معالجه پیتیده پهلوان اونینگ چونتگیده قاغاز بارلیگینی کوریب قاله‌دی. سبکین آلیب قره‌سه، ینگ یازیلگن بیتلی غزل اېکن. یانیکه قویب درحال یادلې آله‌دی. سؤنگ بیلینتیرمه‌ی شاعرینگ چونتگیگه سالیب قویه‌دی. معالجه‌دن سؤنگ اورتده صحبت باشلنده‌دی. پهلوان اؤشه غزلی یاددن اوقیب، نسیمی قلمیگه منسوبلیگینی ایته‌دی. نوایی حیران بوله‌دی و چونتگیگه قؤلینی سالیب کؤرسه، قاغاز توریددی. بو شعرنی قچاندن بېری بېله‌سن، دېسه پهلوان ۱۲ ییل آلدین ابوالقاسم بابرینگ بیر اوتیریشیده شو شعر اوقیلگندی، مېنگه یاقیب قالیب یادلې آگندیم، دېدی. نوایی بدتر تعجبلیندی. شو بیلن پهلوان قوزغالییدی. اېرتەسی اېرتەلې کېلگنده، نوایی ینه اؤشه شعر حقیده سؤز آچیب، حقیقتدن هم اؤشه پیتده شو شعرنی اېشیتگنمی یوقمی، بېلیشگه قیزیقه‌وېریدی. شونده پهلوان اؤشه پیتلرده مېن بیلن بیرگه بؤلگن باشقه کوره‌شچیلر هم اؤشه شعرنی یادلې آگندیلر، دېب اؤزی بیلن آلیب کېلگن ۳-۴ کوره‌شچیدن هم اؤشه شعرنی اوقیب بېریشیرینی سؤره‌دی. پهلوان اؤشه شعرنی باشقه کوره‌شچیلرگه هم یاد آلدیریب کېلگن اېکن. اولر هم اونینگ فکرینی معقولېب، غزلی بېرین-کېیتین اوقیب بېریدیلر. نوایی غایتده عجبلیندی.

پهلوان محمد دؤستی‌نینک روحن اېزیله‌ياتگیننی کوریب، اونینگ بېراز چلغیشی، دردینی اونوتیشی اوچون شو هزلنی اویلب تاپگنلیگینی نوایی اوزیگه خاص متتدارچیلیک و ذوق بیلن اېسله‌یدی.

دؤست صداقتی، وفاسی، مشفق و همدمللیگی انسانگه آغیر قیینچیلیکلرنی مردانه‌وار یېنگیب اوتیشده یاردم بېرووچی اولکن قوت. نوایی انه شونده‌ی قوت منبعینی دؤستی پهلوان محمده کؤرده‌ی.

نوابی‌نینگ ییگیت‌لیک دوریدن عمری‌نینگ آخیریگچه چوقور حرمت بیلن قره‌گن دۋست-لریدن ینه بیرى شیخیم سهیلی‌دیر. اونى «یار عزیز» دېب القهیدى. نوابی ابو سعید میرزا دوریده هراتده یشه‌گنده و سمرقندهده اۆتكزگن ییللریده شیخیم سهیلی بیلن بیرگه بۆلگن. شونینگ اوچون «مجالس» ده «...اولدین آخیگچه فقیر بیله التفات و اتحادی کۆپ» دېب قید اېته‌دی.^{۱۵۱} او هم پهلوان محمد کبى علیشېرنینگ برچه نهانی سرلریدن خبردار بۆلگن، غمخۆر دۋست اېدى. علیشېر نوابی شیخیمگه یازگن بیر ساقینامه‌سیده «سېن اېدینگ کیم، مېنگه دمساز اېردینگ، هر نهان نقطه‌ده همراز اېردینگ» دېب او بیلن سرداش بۆلگینى اعتراف اېته‌دی.^{۱۵۲}

نوابی حیاتیده احمد حاجی‌بېک کتته اۋرین توته‌دی. او سمرقندهده تحصیل آله‌یاتگنده احمد حاجی‌بېک سلطان ابو سعید میرزانینگ اۋغلى سلطان احمد میرزا نامیدن ماوراءالنهرنى باشقور اېدى. نوابی یازه‌دی: «... وفایى تخلص قیلور... هرات دارالسلطنتیده اۋن ییلغه یقین حکومت قیلدى. سمرقند محفوظ‌خه‌سیده هم مدتی حاکم اېردى».^{۱۵۳} ظهیرالدین محمد بابر عین احمد حاجی‌بېک علیشېرنى سمرقندهده اۋز حامیلیگى آستیگه آلگنلیگینی تأکیدلر اۋتگن. بو ایکی انسان اۋرته‌سیده‌گى یقین علاقه‌لر حقیده معلوماتلر جوده‌آز. شونیسى معلوم کى، احمد حاجی‌بېک جوده اوزاق عمر کۆریب، نوابی بیلن اۋرته‌لریده یازیشمه بۆلگن. بو حقه نوابی‌نینگ احمد حاجی‌بېکگه یازگن قوییده‌گى ساقینامه‌سیدن معلومات آلیشیمیز ممکن:

ساقیا، بزمده توت جام وصال،

کیم کبلور یادیمه ایام وصال.

^{۱۵۱} کلیات. مجالس، ۶۷۰ ب.

^{۱۵۲} کلیات. فواید‌الکبر، ۶۵۴ ب.

^{۱۵۳} کلیات. مجالس، ۶۸۳ ب.

اؤتتى بیر قرن که، هجران ارامېن،
وصل ایامیغه ارمان ارامېن.

مهربانلر قنى، احباب داغى،
همنشینلر قنى، اصحاب داغى.

برچه غربتقه خرام ایله دیلر،
خلد باغینی مقام ایله دیلر.

بیری کیم قالدی، بسی کوپ قالسون،
عمر کامینی جهان دین آلسون.

چون وفايي بيله بۇلدى مشهور،
ایله سون عمری وفا بیرله ظهور...

حق سېنى دهرده باقي توتسون،
شادلیغ ساغری ساقی توتسون.

سېن قیلیب نوش تیریکلیک جامین،
مغتئم انگله حیات ایامین.

کؤر که، عمر ابلغه وفا قیلدیمو،
چرخ جز جور و جفا قیلدیمو.

بیل که عالمده نې شه، قالدی نې بېک،
شاه مغفوردېگ و بېکلری دېک.

قنى سلطان سعيد و خيلى،
برچه سين ياپتى اجل نينگ ذىلى.

قنى قنبر علي و، قنى مزيد،
قنى سلطان و قنى نور سعيد؟!

هر بيرى اوزنى توتوب عالي شان،
بيريدىن قالمىدى عالمده نشان.

برچه گر كېتتى سېن اۇلغىل جاويد،
تا ابد عمردين اۇلمه نوميد.

مى مقصود ايله جامينگ تۇلسون،
تېنگريدىن عاقبتىنگ خىر اۇلسون!^{۱۵۴}

عليشېر نوايى گە جودە يقين انسانلردن بيرى شيخ بهلول اېدى. اولر نينگ مناسبت لرى شو درجهده اېدى كى، دۇست ليك چېگره سىدن چىقىب اكە-او كە ليك مقامىنى آلگن اېدى. عليشېر نوايى اونى آغام دېب اعتراف اېتگن^{۱۵۵}. ذىن الدين واصفى نينگ يازيشيچە، شيخ بهلول امير عليشېر نينگ مصلحت چىسى، ايشانچلى، اعتقادلى و اعتمادلى ملازمى اېدى. اوز ملكى نينگ بوتون مهم ايشلرىنى، میده-چویدە سیگچە اونینگ كفالتى و وکالتیگە تاپشیرگن اېدى. اونی امیرنینگ عقلی و سۆزلوچی نفسی دېر اېدیلر... همه فنلردن خبردار و واقف اېدى... میر اونی چینی خمدانگە اۇخستر اېدى...^{۱۵۶}

^{۱۵۴} کلیات. فواید الکبر، ۶۵۴ الب.ب.

^{۱۵۵} کلیات. مجالس، ۶۸۲ ب.

^{۱۵۶} بدایع الوقایع، ۳۹۱.

امیر علیشېر شیخ بهلول نینگ اۋغلی کمال الدین سلطان حسیننی اۋز اۋغلیدېک کۆرر، اونی منصب پیلە پایەلریدن کۆتریلیشیدە علیحدە غمخۆرلیک کۆرستگن^{۱۵۷}. سلطان حسین نینگ اۋغلی میر ابراهمنی نوایی فرزندلیککە قبول قیلیب، مهر بیلن تربیەلەدی مکارمدە کبلیتریلیشیچە، امیر علیشېر دنیادن اۋتگندە شیخ بهلول و اونینگ عایلەسی صاحب عزا مقامیدە تورگن^{۱۵۸}.

مولانا فصیح الدین صاحبدارا هم امیر علیشېرنینگ اینگ یقین همصحبترلیدن بۆلیب، اۋزینی امیرنینگ خدمتیگە بگیشلەگن صادق دۆستلریدن بیرى ابدی. ذین الدین واصفی نینگ یازیشیچە، امیر علیشېر او حقده قوییدەگی بیتنی ایتگن اپکن:

منگە اول کیم انیس و صاحب دور،

تون و کون همدم و مصاحب دور^{۱۵۹}.

امیر علیشېرنینگ قدردان دۆستلریدن ینە بیرى فصیح الدین محمد نظامی ابدی. او دنیاوی علملردن یخشی خبردار عالم بۆلیب، نوایی او بیلن صحبتلشیشدن همیشه ذوق آردی: «حالا اۋتۆز ییلغە یقین بار کیم، افادەغە مشغولدور. ظاهر علومیدین هیچ قیسی بۆلمەغەى کیم درس ایتمەغەى. و هر بیر علم که ایتور، کۆپیدە حواشی و مفید مصنفاتی بار کیم، علما اندین بهره مند دورلر... با وجود مونچه کمال بو فقیرنینگ تنزل قیلیب سفر و حضرده کۆپرەک اوقات اۋز شریف صحبتی بیلن مشرف قیلور...»^{۱۶۰}. خواندمیرنینگ قید

^{۱۵۷} کلیات. مجالس، ۶۸۲ ب.

^{۱۵۸} مکارم، ۱۲۹.

^{۱۵۹} بدایع الوقایع، ۳۷۸.

^{۱۶۰} کلیات. مجالس، ۶۸۱ ب.

قىلىشىچە، فصیح الدین نظامى قىرق يىلگە يېقىن امیر علیشېرنىڭ صحبتداشى بۇلگن. اول
حضرت كۆپىنچە دىئاوې درس كىتابلىرىنى او جناب حضورىدە مطالعە قىلگن^{۱۶۱}.

امیر علیشېرنىڭ يەنە بىر يېقىن دۋستى خواجه حافظ دەدار اېدى. اولرنىڭ اۋزرا تىنىشۋى
و دۋستلىگى تارىخى اۋزىگە خاص. «بدايع الوقايع» دە شۈندەى كېلتىرىلەدى: «دەدار
آذربايجان ولايتىدىن امیر علیشېر بىلەن صحبتلىشىش مقصىدە خراسانگە كېلدى... امیر
علیشېر عبدالله انصاري مزارىدە اۋزى سالدیرگن چارباغده اېدى... حافظ قرەسە، میر یالغیز
اۋتیریدی... میر اۋزى تامان كېلەياتگن بېگانە كىشىنى كۆرىب: «سىز كىمسىز، مېنىڭ
حضورىمگە نېگە كېلەيپسىز» دېب سۆردى. حافظ ايتدى: «مېن اۋزىمنى هر جەتەن
تعريفلىش اوچون كېلدىم». میر عجبلىندى و دېدى: «يېقىنراق كېلىنك، گېنىگىزگە حيران
بۇلدىم، «اۋزىمنى هر جەتەن تعريفلەيمەن» دېگىنىگىز نېمەسى؟» حافظ اۋزىنى مۇتەى
كېتدى... میر: «اي عزيز، اگر سېن ايتگن نرسەلرنىڭ بىر تەسى راست بۇلسە، مېنگە
سېندىن يېقىن و الفت آدم عالمده بۇلمەيدى» - دېدى و برچەنى چارلەدى. ھەمە جمع بۇلدى.
میر حافظگە دېدى: «لاف و دعوا قىلدىنك، اېندى ھەرىنگىنى كۆرست!» حافظ اۋل قرآن
اۋقىدى... كېيىن غزل اۋقىدى. سۈنگ اشولە ايتدى. كېيىن داستان اۋقىدى. هر كىم هر
علمدن سوال بېرسە اولرگە ھەم جواب بېرىب، غالېب بۇلدى.... مېرنىڭ بوپروغى بىلەن اۋن
باش قۇى كېلتىردىلەر. حافظ آشپزلىك قىلىپ، ھەمگە منظور بۇلدى. شو-شو او مىرگە يېقىن
آدم بۇلىپ قالدى. بىرار آدم اونچەلىك يېقىن بۇلمەگن»^{۱۶۲}.

علیشېر نوایىنىڭ كۆپگىنە دۋستلىرى صلاحىتىلى عالمر اېدىلەر. نوایى اولرنى اۋزى
قوردیرگن «اخلاصیه مدرسهسى مدرسلېگىگە تەيىنلەگن. ھېچ پېت اونىڭ دورەسى اوشبو
عالملردن خالى بۇلمىسدى. شولردن بىرى مولانا برهان الدین عطاءالله محمود حسىنى بۇلىپ

^{۱۶۱} مكارم، ۱۳۰، ۳۹۰.

^{۱۶۲} بدايع الوقايع، ۴۷۶-۴۸۰.

اېدی. علیشېر نوایي «مجالس النفايس» اثریده او حقدە شوندهی کېلتیره دی: «میر عطاءالله - نیشاپوردین دور. اندین علم تحصیلی اوچون شهرغه کېلدى. «کافیه» و «متوسط» اوقور اېردى. دانشمند بؤلگونچه بیر نوع مستحسن معاشقه موفق بؤلدى کیم، اندین آرتیق ممکن اېرمىس. با وجود دانشمندلیک، شعر و معما و صنایعده دغی مهارت پیدا قیلدى و معماگه کؤپ مشغول بؤلور اېردى. حالا سبق کثرتیدین انگه اوقاتى وفا قيلمس، اما صنایعده کتابي تصنيف قیلوبدور «بدایع عطايي» غه موسم دور»^{۱۶۳}. اوشبو اثر علیشېر نوایي نینگ تشبى و رهبرلیگی آستیده بجریلگن بدیعی صنعتلر شرحینی اؤز ایچیگه آلگن بی بها قؤلنمه دیر. امیر علیشېر همیشه دوستی نینگ مالیوي و مادّی تأمیناتیگه علیحده اعتبار بېرر، تیریکچیلیک یوکینى یېنگیللشتیریشگه حرکت قیلردى. خواندمیر شوندهی کېلتیره دی: «بیر کونی میر مولانا فصیح الدین صاحب بیلن شطرنج اؤینه ماقده اېدی. شو بیت توستدن برهان الدین عطاءالله کیریپ کېلدى. اول حضرت (علیشېر) التفات و کؤنگیل سؤرهش یؤلى بیلن قه یېردن کېله یاتگنی و نیمه تشویشلر بیلن یورگینی سؤردى. امیر برهان الدین شوندهی جواب بېردى: «هر کون «اخلاصیه» مدرسه سیگه اوزاق یؤلدن قتنش تشویشیدن قوتولیش اوچون مدرسه اطرافیدن مینگ دینار کپیکگه حاویلى آلماقچی اېدیم. بیر حاویلى تاپدیم، اما بیر عملدار پیدا بؤلپ، مېن تکلیف اېتگن مبلغ اوستیگه بیر آز قوشیب ساتیب آلیش نیتیده. ساتووچی اېندی اونگه ساتماقچی. سیزدن التماس، اؤشه عملدارگه حویلینى آلیشدن وازکېچیشی و مېنگه قالدیریشی اوچون بیر خط یازیب بېرسه لر»... شطرنج اؤیینی توگه گچ، امیر علیشېر او ذاتگه خطاب قیلیپ: «اگر کیمدیر مدرسه گه یقین، میدانی کېنگ، عمارتی کؤپ و به هوا جایدن بیر حاویلینى سیزگه تارتیق قیلسه مناسبراقمی یاکه سیز ایتگن ایشنى قیلسه معقولمی؟» دېدی. اولوغ نسبلى جناب بو سؤزدن شادلیک و

خوړسندچیلیک اظهار ابتدی... (امیر علیشېر) اؤزیگه قره‌شلی محمد مُعین‌دن قالگن کونگیل آچر و خوش‌هوا جایده‌گی حویلینی او جنابگه هدیه ابتدی»^{۱۶۴}.

علیشېر نوایی‌نینگ یقین همصحب‌لریدن ینه بیری عطاء‌الله اصیلی‌دیر. خواندمیر «خلاصة‌الخبار» ده او حقده شونده‌ی یازده‌دی: «...عطاء‌الله... دینی و یقینی علم‌ر بؤیچی زور کمالات حاصل قیلگن، شرافتلی حدیث علمینی تحقیق قیلیشده شک-شهبه‌سیز خراسان دیاریده اونگه تېنگ کپله‌دیگنی یؤقدیر... کؤپ وقتلردن بویان شرافتلی سلطانیه مدرسه‌سیده و فضیلتلی خلاصیه خانقاهیده درس بېریش بیلن بند. عالی‌جناب امیرگه بغیشلب «روضة‌الاحباب» ناملی کتاب هم یازگن کیم، بونده‌یینی حلی بېرار کیشی یازمه‌گن بؤلسه کپره‌ک. دریادل امیر علیشېر عادل پادشاه سلطان حسین حکمرانلیگی‌نینگ باش‌لریدن تا شو کونگچه اولوغ و بلند مرتبه‌لیک اول جناب حقیده کؤپ غم‌خؤرلیکلر قیلدی»^{۱۶۵}... عطاء‌الله اصیلی عین شو اثریده امیر علیشېردن کؤرگن یخشیلیکلریگه مئتدارچیلیک صفتیده قوییده‌گی عجایب بیر شعرنی یازیب قالدیرگن:

امیر که فضل و علم و رحمت،

و برّ و احسان و لطف و انعام.

وللملک منه و عزت و مهابت،

والدین، والدنیا نظام و انتظام.

(امیری‌دیر علم و فضلیک،

مروت و شفقت، لطف‌نینگ.

^{۱۶۴} مکارم، ۱۰۵.

^{۱۶۵} قره‌نگ: نوایی زمانداشلیری خاطره‌سیده، ۶۸.

مملكتده اوندن بويوكليك،

نظامی دیر دنیا و دین نینگ).

له ذاله ركن السلتنه و مقرب الحضرت السلطانيه، نظام الدوله والدنيا والدين امير عليشېر
كه، بادا دولت او در جهان دېر.

سخن به مدح تو آراستن غرض آن است،

كه پيش اهل هنر منحصر بود مارا.

وگر نه منقبت آفتاب معلوم است،

چه حاجت است به مشاطه روی زیبارا.

(امير عليشېر شو پيتگچه سلطنت اوستونی، سلطان حضرتلری نینگ يقين کيشیسی و دولت
و دین و دنیا نظامی دور کیم، اونینگ دولتی جهانده اوزاق تورسین).

سېنگه مدح ايتيشدن مقصديم شو كه،

بۇلگن مدحینگ هنر اهليگه منبر.

روشن بۇلگنيدېك قوياش خدمتی،

پردازگه زارمس-كو، گل يوزلی دلبر).

مولانا محمد بدخشي هم عليشېر نوایي نینگ يقين صحبتداشی اېدی.

خواندمير شوندهی يازه دی: «مولانا شمس الدین محمد بدخشي به غایت خوش صحبت،
شیرین سۆز، خوش چقچق، درویشوش، لطیف طبع و فاضل کیشی. کۆپراق معما فنیده
کتته مهارتگه اېگه بۇلگن، قریب ۳۰ ییلدن بویان بخت و سعادتگه چۆمیب عالی حضرت امیر
علیشېر ملازمتیده کون کپچیرماقده و اونینگ تربیتی همده عنایتی بیلن کوننی تونگه،

توننی کونگه اولب، فراغت و آسایشته لیکنده حیات کبچیرماقده. معما علمی بیانیده مکمل بیر تذکره بیتگن»...^{۱۶۶}. میر علیشیر هم او حقده «مجالسده» ایلیق گپلر ایتهدی: «مولانا محمد بدخشی - کوندوزنینگ اشکمیش آتلیق کبنتی دین دور. اولی حالیده اندین تحصیل اوچون کبلیب، سمرقندگه باردی و بیر نچه وقت انده سبق اوقوب هری گه کبلدی... حالا طبع اهلی آره سیده اندین سامانلیکراق کیشی یوقدور. پادشاه و گداغه مقبول و ملایمدور. و بو معما فنیده رساله بیتیدور کیم، کۆپ اهل آره سیده مشهور و شایع دور...»^{۱۶۷}.

علیشیر نوایی نینگ ینه بیر دؤستی کمال الدین حسین الواعظ الکاشفی بؤلیب، نفوذلی عالم و واعظ ابدی. خواندمیر شونده ی گواھلیک بېره دی: «او عقلی و نقلی علملرنینگ برچه سیدن توله بهره مند دیر... تنگری کلامی نینگ تفسیری همده حضرت رسالت پناه پیغمبر حدیثلری نینگ معنیلرینی منبردن توریب غایتده پاکیزه و معنالی قیلیب توشونتیره دی... اول جناب نجوم علمیده هم زور مهارتگه ایگه دیرلر. اونینگ بلاغت آیاتلیک همده فصاحت صفاتلیک کتابلری کۆپ و بی حساب بؤلیب، اولرنینگ کۆپی عالی مقام امیر علیشیرنینگ اتاقلی نامی بیلن زبنتلنگن»^{۱۶۸}.

شونینگدېک، طیبیلر پېشواسی مولانا درویش علی، تاریخچی میرخواند، حافظ و خطاط حافظ محمد سلطان شاه، «اخلاصیه» مدرسه سی شیخی و «قدسیه» مسجدی امام-خطیبی حافظ جلال الدین محمود، «گوهرشادبېگیم» مسجدی امام-خطیبی مولانا حاجی مشهیدی، غیجک، عود و قۇبوز چلووچی استاد قول محمد شېرغانی، معما ژانری اوسته سی میر حسین معمایی، خواجه کمال الدین عودی، مولانا مسعود شیروانی، مولانا نادری مروی، مولانا محمد معمایی، خواجه مسعود قمی، مولانا قبولی، حافظ یاری کبی صنعتکار و ایجادکارلر

^{۱۶۶} اؤشه تۆپلم، ۷۵.

^{۱۶۷} کلیات. مجالس، ۶۷۸ ب.

^{۱۶۸} مکارم، ۷۱.

امیر علیشېر بیلن دۆستانه علاقهلرده بۆلیب، دایمي روشده اونینگ ییغینلریده اشتراک اېتگنلر.

«مجالس النفايس» اثریدن اونینگ یاشلیکده گی دؤستلری حقیده هم بیر مونچه تصور آلیش ممکن. مثلاً، سمرقندده یشه گن دورده فضل الله ابواللیثی نینگ اؤغلی خواجه خاوند و مولانا یوسف بدیعی بیلن یقین دؤستانه علاقده ده بۆلگنی. سلطان ابو سعید میرزا زمانیده هراتده پادشاه تاریخی نی یازه یاتگن مولانا عبدالصمد بدخشی بیلن یقینلشیشی، او آرقه لی مولانا صبحی او بهی بیلن دؤستلشوو، مولانا محمد معمايي، خواجه حسن خضرشاه استرآبادي، خواجه مسعود قمي، حافظ یاري بیلن تنیشیش تفصیلاتلری قید اېتیلگن^{۱۶۹}.

امیر علیشېر نینگ مال-ملکی حقیده

علیشېر نوایي علم-فن و صنعت اهلیگه اینیقسه اعتبار بېرر، اولرگه کتته معاشلر تعینلېگینه قالمه ی، او-جایلر انعام اېتیب تورگن. شو سبب بۆلسه کبره ک، نوایي دوریده هم، اوندن کبیین هم اونینگ مال-ملکی منبعی، حجمیگه، عمارتلری سانیکه قیزیقیش لر کتته بۆلگن. بو خصوصده تورلی نقطه نظرلر هم موجود. مثلن، فخری هراتي امیر علیشېر نینگ مال-ملکی حسین بایقرا خدمتیگه کبگندن کبیین تۆپلنگنیگه اشاره اېتگن^{۱۷۰} بۆلسه، ظهیرالدین محمد بابر «میرزادین نیمه آلمس، بلکه بیله میرزاغه کلی مبلغلر پیشکش قیلور اېردی»^{۱۷۱}، دېب کبلیتیره دی. علیشېر نوایي یازه دی:

^{۱۶۹} مجالس، ۴۰۳، ۳۳۰، ۳۱۸، ۳۵۳، ۳۱۹-۳۲۱.

^{۱۷۰} لطایف نامه، ۱۳۴.

^{۱۷۱} بابر نامه، ۱۵۴.

اېلدين مېنگە گرچە غير زحمت يۇق اېردى،
عيب اېرمىس اگر، مزد ايله مەنت يۇق اېردى.

اېل بېردىلر، اما مېنگە رغبت يۇق اېردى،
شە دولتيدين بولرگە حاجت يۇق اېردى.^{۱۷۲}

«وقفیه» اثریده حسین باقرانیڭ نوایي گە ھەم غمخۇر دۇست صفتیدە كەتتە مەر-محبت بیلن قەرگەنى، ھەمیشە اونینگ مادىي تەمىناتىگە اعتبار بېرىپ بارگەنلىگى انىق قىد اېتىلگەن.

نوایي دورى و اوندىن كېيىنگى قۇلىيازە مەنبەلەردە ھەم بو ھەقە كۆپ گېيىرىلسە-دە، اما سۇلتاننىڭ نوایي گە قەندەي طرزە ياردەم بېرگەنلىگى كۆرسىتىلمەگەن. بو ھەقە مەلۇمات بېرۈۋچى يگانە مەنبە غەلىشېر نوایي نىڭ «وقفیه» اثرىدېر. اكادېمىيىن ا. قىيۇموف تۇغرى تەكىدلەگەندېك، «وقفیه» اثرى نوایي نىڭ اۋزى تامانىدىن يازىلگەن تەرجىمە ھال. نوایي نىڭ اۋز دورىگە، داېرەسىگە مەنسەبى ھەمدە نوایي نىڭ شەخسى مەلىكى، بو مەلىكىدىن اولۇس مەنفعەتى اوچۇن استىفادە اېتىلگەنلىگى تۇغرىسىدە بىر ھەتلىيە اثرىدېر^{۱۷۳}. اوندە بىز سۇلتاننىڭ ھويلى قۇرۇش اوچۇن ھەجرى ۸۸۱ (مىلادى ۱۴۷۶-۱۴۷۷) يىلى ھەراتنىڭ شەمالىدەگى مەرىن كۆشكى يانىدىن اۋتەتەز جەرىب^{۱۷۴} يېر اجەرتەپ بېرگەنلىگىنى كۆرەمىز. امىرلىكىدىن استەفا بېرگەندە ھەم ھەسەن باقىرا اۋنگە كەتتە انعاملار بېرىپ تۇرگەن. اولرنىڭ شەكلى مەاش طرزىدەمى ياكە باغ-راغلىرىمى، بلكە وقف طرزىدەمى، ھازىرچە اونىڭ كۆلىمى ھەم بىزگە مەلۇم اېمەس. بو مەسئەلەنى فەقەتگىنە سۇلتان ھەسەن باقىرا دورى سەراي وقف و مالىيە ھەتلىرى بىلەن مەكەل تەنشىش ھەل قىلىشى مەكەن. نوایي نىڭ مەل-مەلىكى

^{۱۷۲} كلىات. وقفیه، ۷۴۵ الف.

^{۱۷۳} مكارم، ۷۱.

^{۱۷۴} ۱ جەرىب تەخمىنەن ۱،۲ ھەكتارگە تەڭ.

حقيده گي اساسي منبع، حاضرچه ينه اوشه «وقفیه» دیر. بیراق، شونی اعتبارگه آلیش لازم کی، بو اثر علیشېر نوایي تامانیدن فقط وقف قیلینگن دوکانلر، عمارت و باغ-راغلر و وقفچیلرگه بویوریلگن خرجتلر حقیده دیر. کوچمس ملک نرخیدن تشقري، اولردن کبله دیگن درآمد جمعی، اونینگ مال-دنیا سی حقیده حاضرچه نوایي دوری منبعلریده انیق معلوماتلر اوچرهمهیدی. اوچرهمه گنده هم نوایي حیاتی نینگ معلوم بیر قسمیگه تعلقلی معلوماتلر بؤلیب، اونینگ عمومی بایلیگی حقیده یبترلی تصور او یغاته آلمهیدی. جمله دن، فخری هراتی امیر علیشېرنینگ کونده لیک درآمدی ۷۵۰۰۰ دینار و چیقیمی ۱۵۰۰۰ دینار دېب کورستیب اؤته دی و هر ییلی کمبغلرگه مینگ دانه سرپا اجره تیشینی بیان اېته دی^{۱۷۵}. میرزا حیدر اونینگ کونده لیک کیریمی ۱۸۰۰۰ شاهرخی بؤلگن لیگینی قید اېته دی^{۱۷۶}. ایتیدن، بو معلوماتلر حاضرچه بیزنینگ نظریمیز توشمه ی تورگن بیرار حجتگه سویه نیلگن حالده یازیلگن بؤلیب، نوایي نینگ استرآبادده گی فعالیتی و مال-ملکی گه دخلدار. چونکی، فخری یوقاریده گی رقم لرنی اونینگ استرآبادده گی حیاتی حقیده گپیره توریب، خصوصن، «استرآباددن قیتگچ، دولت ایشلرینی سلطانگه تاپشیردی» جمله سیدن کپیین کپلتیرگن. میرزا حیدر دوغلات هم «تاریخ رشیدی» اثریده اونینگ کونده لیک درآمدیگه تۆختلگچ، امیرلیک ایش لرنی بابا علی گه تاپشیرگن لیگینی ایته دی^{۱۷۷}. خواندمیر معلوماتلریدن معلوم که، امیر علیشېر استرآبادگه کپتیش پیتیده اؤزیگه یاردمچی صفتیده امیر بابا علی نی هم آلیب کپتگن اېدی. دېمک، میرزا حیدر هم استرآبادده گی مالیوي رقم لرنی کپلتیره یاتگن-لیگی انیق. اؤز تذکره سینی توزیشده فخری معلوماتلریدن فایده لنگن اونینگ کپچیک زمانداشی سام میرزا صفوی نوایي گه دایر معلوماتلریده نېگه دیر فخری نینگ یوقاریده گی رقم لرنی کپلتیرمه ی اؤتگن. بیزنینگچه، سام میرزا شهزاده لرگه خاص دنیاقرهش بیلن

^{۱۷۵} لطایف نامه، ۱۳۳.^{۱۷۶} تاریخ رشیدی، ۱۲۱ ب.^{۱۷۷} اوشه پیرده.

تذکره‌ده شاعرینینگ مال-ملکی حسابینی بېرىشنى اۆزىگه اېپ كۆرمەگن كۆرىنەدى و «اول ولايتده /هم/ /استرآبادده/ علم تكاملی بیلن شغللندی»، -دېب قیسقه گېیره‌دى^{۱۷۸}. دولت‌شاه سمرقندي امير عليشېرىنىڭ وقف انشاآتلرىگه صرف بۆلگن خىرجىلرنى ۵۰۰ تومن دېب كۆرسىتىشنى^{۱۷۹} اثر يازىلگن دورگچە تعميرلىگن انشاآتلرگه علاقه‌دار بۆلسە كېرەك. «وقفىه» دن معلوم كە، نوایىي وظیفەدارلر و اوقوۋچىلرینىڭ اۆزىگە گىنە بوغداى، ارپە و آشلىقدن تشقىرى آيىگە ۱۳۰۰ آلتىنگە يقين معاش تعيينلەگن^{۱۸۰}.

بنیادكارلىك فعالیتی حقیده

عليشېر نوایىي نینگ خیریه عمللری، بنیادكارلىك فعالیتی، علما و فضلاگە كۆرسىتىگن بېحد مروّتلىرى، فقیر و غریبلرگە پوشت و پناھلىگى حقیده اۆز زمانەسىدن حاضرىگى دورگچە بېتۇختاۋ گېرىپ كېلىنماقده. او قوردىرگن اخلاصیہ خانقاھىدە هر كونى مىنگدن آرتىق فقیر و مسكىن لر ضیافت قىلىنىپ، لذىذ طعاملر بیلن تۇيدىرىلگن. هر يىلى محتاجلرگە ايکكى مىنگگە يقين پۇستىن، باسمة چكمان، كۆيلك-ايشتان، تاقىيە و كفش اولشىلگن. مشهده امام رضا باغیده دارالحفاظ قوردىرىپ، يانیده هر كونى محتاج، ضعیف و بیتىملرگە طعام بېرىش اوچون مخصوص اوى سالدیرگن^{۱۸۱}. بىراق خواندمیر نه بو و نه باشقه اثرلریده، برماق بیلن سنرلى عمارتلىرى حسابگە آلمەگنده، اولرینىڭ قوریلش سەنەسىنى كۆرسىتمەگن. بو كەمچىلىك نوایىي دوریده يازىلگن باشقه اثرلرده هم كۆزگە تشلەندى. نوایىي زمانداشلىرى اونىڭ قوردىرگن خیریه بنا و انشاآتلرى سانى و توصیفىنى تۇلىق كېلتىرىش

^{۱۷۸} تحفه سامى، ۱۶۷ الف.

^{۱۷۹} دولت‌شاه، ۳۷۰.

^{۱۸۰} کلیات. وقفیه، ۷۴۸ الف.

^{۱۸۱} مكارم، ۶۶.

سۆزىنىڭ اوزه ييشىگه سبب بۇلىشىنى حسابگه آلىب، اۆزلىرى انىق بىلگن انشائاتلار رويخىنى كېلتىرگنلر. مثلىن، دولتشاه اۆن ايكيكته انشائات حقيده گىپرىب اۆتسه^{۱۸۲}، خواندمير يوزدن زيادراق خيريە بنا و انشائاتلىرىنى، شو جملهدن، حوض و كۆپرىكلرنى سنب اۆتەدى^{۱۸۳}. فخري هراتي «امير عليشېر ۳۷۰ خيريە بناسىنى قورگن» دېب عمومي طرزده حساب قىلسه^{۱۸۴}، سام ميرزا اېسه بو سانگه انىقلىك كىرىتىب، «اۈچ يوز يېتمىشتەن تۇقسانتەسى رباطلردىر»، دېدى^{۱۸۵}.

كېيىنگى دورلرده، خصوصىن، ۱۶- عصرنىڭ ايكيكىنچى يىمىدىن ۲۰ عصرگچە بۇلگن دورده هم نوايىنىڭ مال-ملكى گە بۇلگن قىزىقىش سۈنمەگن. زېرا، كۆپلىب تذكەرلرده بونگه اورغو بېرىلىشى شوندىن دلالت بېرەدى. مثلىن، محمود بن ولى نىڭ «بحرالاسرار» ۱۶- عصر، فهمي سمرقندى نىڭ «تذكرة الشعرا» اثرلىرىده ميرزا حيدر دوغلات معلوماتلىرى عىن تكررلنەدى^{۱۸۶}. بختاورخان نىڭ «مرآت العالم»، محمد يوسف منشى نىڭ «تذكرة الشعرا» مقيم خانى تذكەرسىدىن اېسه اولرنىڭ فخري و سام ميرزا تذكەرلىرىدىن فايدهلنگن ليكلرى كۆرىنىپ تورهدى^{۱۸۷}. شو بىلن بىرگە، چلكش معلوماتلر هم يۇق اېمس. جملهدن، «نام التواريخ» مؤلفى عبداللهمؤمن خان (۱۶- عصر آخرى) و عبدالله كابلى (۱۷- عصر باشى) تاريخلر تذكەرسىده نوايى قوردىرگن بنالر سانى بىر مىڭ بىرتە دېب يازسەلر، «نشر عشق» و «روز روشن» تذكەرلىرىده امير عليشېرنىڭ بنا و انشائاتلىرى سانى اۆن ايكي مىڭتە دېب كۆرسىلەدى^{۱۸۸}. بو تذكەرلر دور و حدود جھتىدىن قياسن اۈرگىلىگندە واله داغستانى نىڭ

^{۱۸۲} دولتشاه، ۳۷۱.

^{۱۸۳} مكارم، ۶۶-۶۸.

^{۱۸۴} لطايفنامه، ۱۳۳.

^{۱۸۵} تحفة سامي، ۱۶۹ الف.

^{۱۸۶} بحرالاسرار، ۱۶۰ الف، تذكرة فخري، ۳۶۵ الف.

^{۱۸۷} مرآت العالم، ۵۴۰ الف؛ تذكرة مقيم خانى، ۱۶۵ الف.

^{۱۸۸} تذكرة التواريخ، ۱۵۹ الف؛ نشر عشق، ۶۹۳ ب؛ روز روشن، ۷۱۹.

«ریاض الشعرا» تذکره سیدن فایده لنیب یازیلگن لیگی معلوم بۆلدى. اما «ریاض الشعرا» قیسی منبعدن فایده لنگن لیگی نامعلوم.

نوابی نینگ فضل اهلی تربیه سیگه کۆرستگن رغبتیگه دېیرلی برچه نوابی دورى منبعلریده و ۱۶- عصر منبعلریدن، خصوصن، «لطايف نامه» (فخري)، «تحفه سامي» (سام میرزا)، «تاریخ رشیدی» (میرزا حیدر)، «ترجمه مجالس النفايس نوابی» (حکیم شاه قزوینی)، «تحفه السرور» (درویش علی چنگ)، «هفت اقلیم» (امین احمد رازی، ۱۵۹۷)، «تام التواریخ» (عبدالؤمن خان)، «تذکره التواریخ» (عبدالله کابلی)، ۱۸- عصر تذکره لریدن «ریاض الشعرا» (واله داغستانی)، ۱۹- عصر تذکره لریدن «نشر عشق» (حسین قولى عظیم آبادی، ۱۸۱۷) اثرلریده علیحده اورغو بېریب اۆتیلگن. بعضیده تذکره نویس لر تامانیدن بو حالتگه مبالغوی توس بېریب یوباریلگن لیگینی هم ایتیپ اۆتیشیمیز فایده دن خالی بۆلمس. مثلن، «بحرالاسرار»، «ریاض الشعرا» و «نشر عشق» ده «قریب ۱۲۰۰۰ کیشی نوابی نینگ حامی- لیگی آستیده تربیه قیلیندی» دېگن معلومات هم اوچره یدی که بو رقم قیسی منبع اساسیده کېلتیریلگنینی انیقلاب بۆلمه دی^{۱۸۹}.

^{۱۸۹} نشر عشق، ۶۹۳ ب؛ بحرالاسرار، ۶۰ الف.

ایککینچی قسم

امیر علیشپر و سرای

امیر علیشېر و سرای

سمرقنددن ھراتگه...

سلطان حسین بايقرا ۱۴۶۹ يىلى خراسان تختىنى اېگللەگچ، عليشېر سمرقنددن ھراتگە قىتەدى. او بىلن بىرگە اونىنگ يقين دۈستى شىخىم سھىلى ھم قىتەدى. عليشېر «ھالايە» قىتەسىنى، شىخىمبېك «عیديە» قىتەسىنى يازىپ يىنگى حەمدار حەزورىگە كىرىپ بارەدىلەر.^{۱۹۰} عليشېر ھراتگە يىنگى حەمدار تامانىدن رەسەن چقىرىلگەنمى ياكە يۇقىمى، نېگەدېر تارىخچىلەر اوشبو مەسئەلەنى يارىتمەگنلەر. نوایى اۈزى نىنگ «وقفە» اثرىدە اونىنگ سمرقنددن قىتەشى سلطان نىنگ خواھش-ارادەسى بىلن يۈز بېرگىنى و بو حەقدە فرمان-مەكتوب يوبارىلگەنلىگى حەقدە گېرگەن^{۱۹۱}. عبدالرزاق سمرقندى نىنگ «مەلە سەدىن» و مىرخواندە نىنگ «رۈصە الصفا»، خواندەمىر نىنگ «خلاصە الاخبار» تارىخى اثرلىرى، شونىنگدېك، خواندەمىر نىنگ نوایى حەياتى و فەزىلەتلىرى حەقدە مەخسۇس يازىلگەن «مەكارەم الاخلاق» اثرىدە نوایى اۈز تەشەببۇسى بىلن كېلگەندېك تەلقىن اېتەلەدى^{۱۹۲}. «وقفە» ۱۴۸۱ يىل يازىلگەن بۇلەسە-يۈ، اوندان انىق خەبەرلەر بۇلگەن خواندەمىر نېگە اۈز اثرلىرىدە بو جەھەتنى يارىتمەگەن؟ بوندان مەلۇم بۇلەدى كى، «وقفە» خەدمەت و مالىيە حەجەت فەتەيدە كېنگ اۋقۇۋچىلەر اھلىگە

^{۱۹۰} خلاصە الاخبار، ۶۰ الف؛ كليات، مجالس، ۶۷۰ ب.

^{۱۹۱} كليات. وقفه، ۷۴۵ الف.

^{۱۹۲} مەلە سەدىن (۱)، ۳۳۱ الف؛ رۈصە الصفا (۳)، ۷۰؛ خلاصە الاخبار، ۶۰ الف.

مؤجللنمه گن. شونینگ اوچون نوایي اوز طبیعتیگه خلاف روشده، من-منلیککه یوئیلیشی ممکن بولگن ایکی جهتی مذکور حجتده قید ایتیشگه مجبور بولگن. بیر، گرچه، اول-باشدن خلوتگه چېکینسه-ده، حسین باقیرانینگ قیستای بیلن دولت خدمتیگه تارتیلگنی، ایکیکینچیسى شخصی ملکی حجمینی کورستیشى دیر. درحقیقت، نوایي دېک مکمل تقوا صاحبی و دانشمند فیلسوف اوزی نینگ کتته مال-ملکینی بیر-بیر سنب، وقف قیلینمیشلرنی رساله طرزیده وصف ایتیشی غایتده ضدیتلی. مقدهمه ده سلطانگه اتلگن کونگیل اظهارلریگه قره گنده اوشبو کتاب سلطانگه تقدیم ایتیلگن. بونده نوایي قویده گیلرنی کوزده توتگنی یققال سبزیله دی: سلطان حسین دن اونی شان-شرف و دولت صاحبی اېنگن لیگی اوچون منتداریچیلیک اظهاری و شو بیلن بیرگه، مال-دنیا بیغیشگه مجبور بولیشی اوزی ایستمه گن روشده یوز بېرگنلیگیگه اشاره. نوایي اثرلریده و حتا خواندمیرنینگ اونگه بغیشلنگن معلوماتلریدن هم کورینیب توره دی که او اوز موفقیتلرینی یوکسک تواضع و کمترینلیک نقطه نظریدن غایت نازک پرده لرده افاده لش طرفدارى بولگن (شاعر نظمیده گی فخریه لر علیحده موضوع- ش.س.) اما «وقفیه» اوز مضمون-ماهیتیکه کوزه نوایي نی آچیق گپیریشگه مجبور قیلگن یگانه استنادیر. دېمک، نوایي یوکسک نزاکت و فراصت یوزه سیدن اوزی نینگ هراتگه چقیریلیشى رسمي روشده یوز بېرگن لیگینی تاریخی کتابلرده قید ایتیش ناکمترلیک بوله دی دېب حسابله گن. نوایي نینگ یقین کیشیلری «وقفیه» مضمونیدن خبرسیز بولگنلر دېیش قیین. اینیقسه، خواندمیر امیر علیشېرنینگ کاتبی بولگنینی نظرده توته دیگن بولسک، او کتاب مضمونیدن انیق خبردار بولگن. دېمک، او هم تاریخ کتابیده اونینگ خواهشی بیلن ایش توتیب، کمترانه قیدلر بیلن کفایه لنگن، شېکیلی. فقط انچه مدت اوتیب، نوایي وفاتیدن کبیین گینه اونینگ یاش زمانداشی فخری هراتی بو مسأله نی آچیق قید اېته دی. او شونده ی یازده دی: «سلطان صاحبقران مذکور امیرنی طلب قیلیب سلطان احمد میرزاگه خط یازدی، (اونی آلیب کبلیش اوچون) کیشی

یوباردی. (سلطان احمد میرزا) اونی مناسب انجاملر بیلن سلطان صاحبقران حضوریگه جؤنتدی. امیر هراتگه قره‌ب یؤل آلدی و خدمت قیلش دولت‌یگه میسر بؤلدی»^{۱۹۳}. فخری هراتی معلوماتی بیر نهچه بیل کبیرنراق سام میرزا تامانیدن یازیلگن «تحفه سامی» تذکره‌سیده هم عینن تکرارلنهدی^{۱۹۴}.

منبعلرده کوزه‌تیلگن اوشبو ایککی خیل یانده‌شوو نوایی‌شناسلریمیزنی انچه چلغیتگن. و.و. بارتولد عبدالرزاق سمرقندی، میرخواند و خواندمیر اثرلری نوایی رهبرلیگیده بجریلگن- لیگینی روکش قیلیب، فخری اخباراتینی انکار اېته‌دی^{۱۹۵}. عالم شرف‌الدینوف علیشېر نوایی حیاتی و ایجادیکه بغیشلنگن تدقیقاتی‌نینگ بیرینچی نشریده «سلطان حسین دؤستی نوایی‌نی اېسگه آلیب اونی هراتگه چقیره‌دی»^{۱۹۶} دېسه، ایککینچی قیته ایشلنگن نشریده فکرینی اؤزگرتیریب: «سام میرزا تامانیدن بېریلگن بو معلومات باشقه معتبر منبعلرده اوچرهمه‌گنی اوچون اونگه بیر حکایه صفتیده قره‌ش لازم» دېب کؤرستیب اؤته‌دی...»^{۱۹۷}. م. آیبېک بونگه چیرایلی اویدیرمه‌لرگه مایل یازووچیلرینگ «شاعرانه افسانه‌سی» صفتیده قره‌یدی^{۱۹۸}. شو طریقه مسأله یېچیلمسدن قالدی. انچه ییللردن سؤنگ اوشبو موضوعگه قیتگن پروفیسور ع. عبدالغفورنینگ مقاله‌سیدن کبیرن انیق تۆختمگه کھلیندی. «وقفیه» ده‌گی مثنوی‌نینگ کبیرینگی بیتلریده، -دېب یازهدی عالم، -حسین بایقرا مکتوبی‌نینگ باش مقصدی بیان اېتیلهدی، شو قسمده اونینگ چیندن هم یارلیق-فرمان کرکتریده اېکن لیگی انیق-روشن یوزه‌گه چیقهدی. نوایی اونی بیر اؤرینده «توقع» (شاه‌نینگ

^{۱۹۳} لطایف‌نامه، ۱۳۴.

^{۱۹۴} تحفه سامی، ۱۶۷ الف.

^{۱۹۵} بارتولد، ۲۲۶.

^{۱۹۶} شرف‌الدینوف (۱)، ۴۰.

^{۱۹۷} شرف‌الدینوف (۲)، ۵۶.

^{۱۹۸} آیبېک، ۱۱۵.

مخصوص بېلگېسى قۇبېلگن فرمان-يارليق) سۆزى بېلن افاده لسه، ايککينچى اوريدنه آچيقدن-آچيق «حکم» دېب اته يدى. ينگى حکمدار نوایي نى سرايگه رسمي تکليف اېتر اېکن، اېنديلیکده "گوشه توتيش وقتى اېمس" دېب تآکیدله يدى، اجتماعي-ايجادي فعالليککه چقيره دى، اونگه کتنه وعده لر بېريب، "بارى ايشلرينگ شو قدر اوج آله دى کى، آى يوزه سيگه هم قدم قۇيه جکسن" دېب يازه دى. قيسقه سى، حسين بايقرا مکتوب-حکمينى آيش همانا، نوایي نينگ تېزليک بېلن سرايگه-هري گه کېليشگه همده "خدمتگه بېلنى باغلشگه" دعوت اېته دى^{۱۹۹}. ر. واحدوف هم «مجالس النفايس» نينگ ترجمه لريگه بغيشلنگن علمي تدقيقاتيده «وقفیه» ده گى قیدلر فخرى هراتي معلوماتلرى بېلن ينه-ده مکمل لشيئينى تآکیدله گن^{۲۰۰}. دېمک، سلطان حسين سلطان احمدگه مکتوب يازيش بېلن بير قطارده دۇستى نينگ اوزيگه هم مکتوب يوبارگنى معلوم بۇله دى.

سلطان حسين بايقرا مکتوبى

سلطان حسين و عليشېر نوایي دۇست ليگى حقيده منبعلرده کؤپل قیدلرنى اوچره تيش ممکن. بير افسانه ده شونده ی نقل اېتيله دى: «عليشېر نوایي و حسين بايقرا ياشليکدن جوده قلين دۇست بۇلگنلر، مکتبه هم بيرگه اؤقيگن لر. اولر نينگ داملاسى غايت اؤتکير ذهنى کيشى اېکن. او کيشى بير کونى شاگردلرى نينگ ذهينى، نيمه گه قيزيقيشلرينى بيلماقچى بۇليبدى. هر ايککله سيگه باش و قيليج رسمينى چيزيب بېريبدى-ده، شرح يازيب کېليشنى تاپشيريدى. عليشېر باش و عقلنى، داناليکنى تعريفلې غزل بيتيب کېليبدى.

^{۱۹۹} عبدالغفوروف ۱۹۷۳، ۲۲۵-۲۳۲.

^{۲۰۰} واحدوف ۱۹۸۴، ۳۱.

حسین بۆلسە قیلیچگە حمد و ثنار ایتیب، جنگ و جدل حقیده مدحیه یازیبیدی»^{۲۰۱}.
خلق نینگ بو ایککی تاریخی شخص حقیده گی تصویری انه شو روایتده مجسمدیر.

شہزادہ حسین ۱۴۶۹ ییلی خراسان تختینی اڭلله گچ، بیرینچی نوبتده دؤستینی ایزلشتیردی. زہرا، ینگى حکمدار باباسى صاحبقران امیر تیمور توزوکلریگه اساساً اؤزیگه «عقللى، تجربه لى، سلطنت ایشلرینی، سرلرینی آچیب، یشیرین ایشلر، مخفی سرلرینی تېکشیریش» اوچون محرم خاص تنلشی کبره ک ابدی و بو جهندن دؤستی علیشېردن مناسب کیشی یۇق ابدی.

سلطان حسین سمرقند سلطانى احمد میرزاگه مراجعت ایتیب علیشېرنینگ هراتگه قیتیشیگه رخصت بېریشینی التماس قیلهدی و علیشېرنینگ اؤزیگه اېسه بویروق طرزیده قبول قیلینیشى لازم بؤلگن مکتوب-منشورنى جؤنتهدی. مذکور مکتوب مضمونی علیشېر نوابی تامانیدن «وقفیه» اثریده کېلتیریلگن^{۲۰۲}. مکتوبده علیشېر، گرچه اؤز ایجادى بیلن خلقة تنیلگن و خلق اونینگ معنى گوهرلریدن بهره مند بؤلگن بۆلسه-ده، مسافرچیلیکده قیینه لیب یورگنیگه افسوس بیلدیریلهدی و اېندی شادلیک زمانی یېتگنی ایتیلهدی:

که ای فضل جهانى نینگ سپهری،

یۇق، یۇق که اؤشول سپهر مهری...

سېن گرچه گوهر دوکانی آچتینگ،

لېکن بو گوهرنى اېلگه ساچتینگ.

^{۲۰۱} اېل دېسه... ۴.

^{۲۰۲} کلیات. وقفیه، ۷۴۵ الف.

فكرینگ چمنیده كۆپ ریاچین،
لېكن بۆلیب انده خلق گلچین.

نظمینگ گلیدین كه دهر تۆلدى،
دېگيل كه سېنگه نې بهره بۆلدى؟

لفظینگدين اولوسقه وجد و حالت،
يېتمه ی سنگه بهره جز مالالت...

اېمدى كه طرب زمانى يېتتى،
دوراندين الم نشانى كېتتى.

حسین نوایي نی هراتگه تېز يېتیب كېلېشىنى حکم قیلر اېكن، اونینگ عليحده اعتبارده
بۆله جگینى وعده قیلهدى؛

هم صبح امیدینگ اولدى طالع،
هم مهر مرادینگ اولدى لامع.

چون ساقى دور جام عشرت،
توتتى، ينه چېكمه زهر محنت.

توقع يېتیشگچ ايله لازم،
کیم، جان بيله بۇلغاسېن ملازم...

کیم آى اوزه قۇيغاسېن قدمنى،
کون لوحیغه چېكهسېن رقمنى...

نېچە بېيىك ايله سنگ سۆزونىڭى،

آندىن بېيىك اپتەگە بىز اۋزونىڭى.

يۇقتور سنگە وقت گوشە تۇتماق،

عشرت گلېن آە ايله قۇرۇتماق.

چون حەكمىنى انگلەدىنىڭ دم اورمە،

بەلكىم دم اورۇرغە دىغى تورمە.

غەلىشپەر قىيىن احوالەدە قالەدى: سۇلتان ايشلىرىگە ارەلىشىش، بىر تاماندن، اونى خىلاۋەتدن

بېگانە قىلسە، ايككىنچى تاماندن بدىيىي ايجاددن اوزاقلىشتىرر اېدى. او قەلبىگە قولاق

تۇتەدى:

نوابى، نې بلا اندوھ اېرۇر بو،

اۋزونىڭى سالماغىنىڭ مۇنداق بۇلۇرۇمو.

انگە كىم عقل و ھەمت يار بۇلغەى،

بو نۇع ايشلىر قىچان دىشۇار بۇلغەى؟

قۇياشدىن تەربىت گر تاپسە خارا،

قىلۇر ياقۇت ايله لەل آشكارا...

بۇلۇتدىن كىم، بۇلۇر سېرەب تۇفراق،

مىلون گل بېرۇر مىناى يىفراق...

كولى كىم، تىرە بۇلمىش گلخەن اندىن،

اېرۇر كۇزگۇ جمالى رۇشن اندىن...

قویوب بېکارلیغ فرزانه بۇلغیل،
ایلیک اور ایشگه و مردانه بۇلغیل.

سلطان عمری نینگ آخیریگچه اؤز وعده سیده توردی. سلطان حسین اونى یېتوک فیلسوف
شاعر و دولت اربابی صفتیده چېکسیز قدرلهدی. علیشېر نوایی اؤزیگه نصیب اېتگن بخت-
سعادت شکرانه سینی قوییده گی طرزده:

«اقبال مطیع و بخت یاور بۇلدى،
خورشید رهي و سپهر چاکر بۇلدى.
عالم اېلیدین کیمگه مقرر بۇلدى،
بو مرتبه کیم منگه میسر بۇلدى.

دېب مئتدارلیک بیلن افاده له گنی بی چیز اېمس، البته. نوایی اؤزی کوتمه گن درجه ده
یوکسک احترام، بی حساب مال-دنیا و منصب بیلن سییلندی. علیشېر نوایی هم آخرگی
نفسیگچه دؤستیگه اولکن محبت بیلن قره دی. عمو من، منبعلرده حسین میرزانینگ
علیشېرگه مناسبتی ایده آل دؤست لیک قابیغیده کؤرستیلگن. «روضة الصفا» مؤلفی بیر نېچه
اؤرینلرده اولرنینگ بیر-بیریگه محبت و صداقتی کوچلی اېکن لیگینی تأکیدله گن^{۲۰۳}.
ذین الدین واصفی نینگ «بدایع الوقایع» اثریده هم بیر واقعه کېلتیریلده دی کی، کؤریب
اؤتیلگن ملاحظه لرگه قوشیمچه روشده حقیقتده هم سلطان حسین و نوایی نینگ بیر-
بیرلریگه یوکسک احترامده بؤلگن لیکلریدن دلالت بېره دی:

«... اولوغ امیر تورکي «خمسه» سینی توگتیب، سلطان (حسین) نامیگه بغیشلب کېلتیرگنده
میرزا دېدی:

انچه وقتدن بېرى سىز بیلن اؤرتهمیزده بیر گپ بار که، شونی بوگون حل اېتمه گیمیز درکار.

گپ شونده اېدی که، میرزا امیرنی اؤزیکه پیر سنه شنی خواهلردی.

امیر اېسه: «الله، الله! نیمه دېهه پسیز، بیز مریدمیز، سیز اېسه همه گه پیر!» - دېردی.

گپ چؤزیلگندن سؤنگ، میرزا سؤردی: «پیر نیمه-یو، مرید نیمه دېگنی؟» امیر دېدی: «مرید

شو که، پیرنینگ مرادی نیمه بؤلسه، مریدنینگ هم مرادی شو بؤلشی کبره ک!»

شونده میرزا (حسین) آق آتنی کېلتیریشلرینی بویوردی... و دېدی: «دېمک، مېن پیر و سیز

مرید بؤلدینگیزی، مېنینگ خواهش-مرادیم شو که، منه شو آتگه مینه سیز و مېن آتینینگ

جلوینی توتیب، آلدینگیزده یوره من. «امیرنینگ آتگه مینیشدن اؤزگه چاره سی

قالمهدی...»^{۲۰۴}.

بو ایکیکی بویوک ذاتینینگ بیر-بیریگه صداقتی و وفادارلیگی اولرنی بیر عمر ترک اېتمه گن

بؤلسه-ده، بعضده اولر اؤرتهمیزده توشونماوچیلیک حالتلری بؤلگنی گه هم منبعلرده اشاره لر

موجود.

علیشیر - مېردار

... ۱۴۶۹ییل. سلطان حسین خراسان تختینی اېگلگندن سؤنگ ایلگری اؤزیکه

یاردملشگن، صادق آدملریگه سلطنت لوازم و منصبلرینی اولشه دی. زېرا امیر تېمور اؤز

توزوکلریده یازهدی: «... مال-دنیاگه حرص قویگن آچ کؤز و طمع گیرلرگه مال-دنیا وعده

قیلدیم، منصب-مرتبه گه و مملکتلرنی باشقیریشگه کؤز تیککن عملپرستلرنی قؤلیم

آستیده گی مملکت و ولایتلردن بیريگه (حاکم لیک) قیلیشگه نامزاد قیلیب کؤرستدیم... قیلگن بیر خدمتینی اؤن برابر قیلیب تقدیرلېب، دللرینی خشنود قیلدیم^{۲۰۵}.

نوابي سمرقنددن چقیرتیریلهدی. علیشېر نوابي نینگ سرایده بۇلیشی حسین بايقرا اوچون ایشانچلی و صداقتلی انسان صفتیده نهایت ضرور بۇلگن کۆرینه دی. او «هلالیه» قصیده سینی یازیب، رمضان هییتی کونی سلطان حسین بايقرا سرايیگه کیریب باره دی و عمری نینگ آخریگچه اؤز دؤستیگه، تېموریلر خاندانیگه صادق ملازم بۇلیب قالهدی. علیشېر مۇھدار صفتیده اؤز فعالیتینی باشلهدی. گرچه بو منصب عالی لوازملر سپره سیگه کیرمسه ده، حجتلر نینگ تۇغری یوریتیلیشینی نظارت اېتووچی اساسی حلقة حسابلنگن.

حسین اېندی گینه تختگه اؤتیرگن کېزلرده اونینگ هراتدن تشقریده لیگیدن فایده لنگن یادگار میرزا تختنی تارتیب آله دی. سلطان حسین تختنی قیتیش رېجه سینی توزگنده، بیرینچی بۇلیب میر علیشېردن مصلحت سؤره گنی اولر نینگ اؤز ارا ایشانچی نې چاغلی کوچلی بۇلگیدن دلالت بېره دی. معین بیر مدتدن سۇنگ علیشېر مۇھدارلیکدن بۇشتیشینی سلطاندن التماس قیلهدی. البته، بو حقدگه معلوماتلر جوده قیسقه و موھوم. خواندمیر «امیر نظام الدین علیشېر بیر نېچه وقت مۇھدارلیک وظیفه سیده تورگندن کېین بو منصبدن استعفاگه چیقدی و امیر شیخیم سهیلی نی اؤز اؤرنیگه تعینلشینی پادشاهدن التماس قیلدی. خاقان منصور بو التماسنی قبول قیلدی و ۸۷۶ ییل نینگ شعبان (۱۴۷۲ ییل نینگ جنوری) آبیده اعزازلنیشگه لایق بۇلگن امیر علیشېرنی یوقاری منصب، صاحب دېوان - دېوان عالی امیری منصبیگه تعینلشگه قرار قیلدی»^{۲۰۶} دېیش بیلن کفایه لنگن. کۆرینیب توریددی کی، استعفا سؤره شگه مجبور قیلگن سببلر حقیده دېیرلی هیچ نرسه ایتیلمه گن. نوابي نینگ اؤز اثرلریده هم، باشقه منبعلرده هم اوشبو سوالگه جواب تاپه آلمه یسیز. بیر

^{۲۰۵} تېمور توزوکلری، ۳۱.

^{۲۰۶} روضه الصفا (۳)، ۲۵.

قره‌شده نوایی‌نینگ مُهردارلیکدن بۆششی استعفا بۆلمه‌ی، بلکی منصب پیلله‌پایه‌لریدن یوقارلیش کبی تصور او یغاتهدی. زمانه‌وی نوایی‌شناسلیکده شونده‌ی قره‌ش اوستوار. برچه ادبیاتلرده نوایی‌نینگ مُهردارلیکدن بۆششی و امیرلیککه اۆتکزلیشی یوقاریده قید ایتیلگن سنه ۸۷۶ هجری ییل‌نینگ شعبان آیی (۱۴۷۲، جنوری) بیلن بېلگی‌لنگن. بیراق خواندمیر کبلیتیرگن صحبت دوامیگه اعتبار قره‌تسک، نوایی‌شناسلریمیز نظریدن چپتهده قالگن بیر جهتنی کۆریشیمیز ممکن. خواندمیر یازده‌دی: «امیر نظام‌الدین علیشېر اۆلیگه بو منصبنی قبول قیلمه‌دی (یعنی صاحب‌دېوانلیکنی-ش.س) و دېدی کی، «مېن حاضرده نېلوفر آستانه‌نینگ ایچکیلری جیرغاسیده اۆلتیریمین، منصب اېگه‌سی اېمسمین، لېکن آسمان حشمتلی تختگه باشقه اولوغ امیرلردن کۆره یقینراقمین»^{۲۰۷}. و بو لوازمگه سید حسن اردشیرنی تکلیف اېته‌دی. دقت قیلسنگیز، اونگه امیرلیک تکلیف ایتیلگنده «منصب اېگه‌سی بۆلمه‌گن». بوندن معلوم بۆله‌دی کی، او امیرلیکنی قبول قیلېشدن انچه ایلگری مُهردارلیکدن بۆشه‌گن. اۆرتهدده بیر مدت سلطان‌نینگ یقین کیشیسی صفتیده سراپگه کیریب-چیقېب یورگن و انیق لوازمگه اېگه بۆلمه‌گن. زمانه‌وی نوایی‌شناسلیکده بو مسأله کۆرېب چیقېلمه‌گن. برچه تدقیقاتلرده مُهردارلیک و امیرلیک منصب یۆلیده‌گی ایزچیل کۆتریلیش دېب توشونیلگن. نوایی‌استعفاسی حقیقه‌ده گپیریلگنده، او امیرلیک بیلن باغلنگن و فقط بیر مرته، او هم بۆلسه، ۱۴۷۶ ییلده یوز بېرگن دېب حسابلنگن. حال‌بوکه، علیشېرنینگ اۆز تشبثی بیلن قیلېنگن استعفا حقیقه‌گی مراجعتی سلطان‌نینگ اونگه صاحب‌دېوان لوازمینی تکلیف اېتگن پیتده ایتیلگن دېب بۆلمه‌یدی. اوشبو صحبتدن نوایی امیرلیک لوازمینی هم قووانچ بیلن قرشی آلمه‌گنی سېزیله‌دی.

شو طریقّه، بیزنینگ آلدیمیزده نوایی قچان مُهردارلیکدن بۆشه‌گنینی انیقلش وظیفه‌سی کۆنده‌لنگ بۆله‌دی. قۆلیمیزده فقط ایککیته فاکت بار. بیر، نوایی‌نینگ مُهردارلیککه

تعیینلنگن وقتی هجري ۸۷۳ ییلنینگ شوال آیی (۱۴۶۹ ییلنینگ اپرېل آیی) و ایککینچیسى، صاحب دېوان - امیر کبیر لوازمیگه تعیینلنیش وقتی (خواندمیر و رازی بوییچه هـ. ۸۷۶، شعبان (میلادی ۱۴۷۲، جنوری). شو یۆنه لیشده تحلیل ایشلرینی آیب باریب، اؤزیم اوچون کوتیلیمه گن حالنگه دوچ کېلدیم. «خمسة المتحیرین» ده شونده ی واقعە حکایه قیلینه دی: «الر (ع. جامی-ش.س) مکه سفردن قیتیپ شهرغه کېلگنده پادشاه روزگار هوادیسى اقتضاسیدین بلخ یوریشیگه باریب اېردیلر. چون همایون رأیات کیم، بلخ دین قیتیپ، تختغه عازم بؤلدیلر، استقبال رسمی ایله مرغاب ولایتیغه چه کېلیب اېدیلر. پادشاه بیلە ملاقاتدین سؤنجره بنده خانه غه تشریف کېلتوروب، کېچه انده بؤلدیلر. کېچه الر استراحت قیلور اوچون بیر ینگى تکلفلیق آق اوی بار اېردى، انى تیکتورولدى، تا اول حضرت انده آسایشغه مشغول بؤلدیلر... هم اوشبو تاریخده اېردى کیم، فقیر سپاهلیکیدین متنفر بؤلیب، مناصبنى ترک قیلیب، ملازمتنى اؤکسوتیب اېردیم. الر تنبیه و نصیحت اذنیدین سؤردیلر کیم:

- بو نوع امری مسموع بؤلدى، بو جهت نه اېردى اېرکین؟

فقیر دېدى کیم:

- انسان جنسى صحبت و اختلاطیدین ملول بؤلیب اېردیم، بو ایشگه اول باعث بؤلدى.

الر دېدیلر کیم:

- انسان کیمنى خیال قیلیب اېردینگ، بیزغه دغى کؤرگوز؟

قۇرقوب اېردیم کیم، منع قیلغه یلر. بو جوابدین بیلدیم کیم، مبارک خاطرلریغه بو خیلی ناخوش کېلمه گن اېرمیش.

خاطریم جمع بۆلدى»^{۲۰۸}.

دېمك، صحبت مضمونىدىن معلوم بۆلەدى كى، پادشاه بلخ يوريشىدىن پايتختگە قىتەياتىگىدە و اونی حج سفيرىدىن قىتگن جامي مرغاب درياسى ايتىگىدە كوتىب آلىش اوچون چىققن پىتدن سل آلدینراق نوایي لوازىمىنى تاپشیرگن. نوایي «مناصبنى ترك قىلىب، سپاهىلىكدن متنفر بۆلىب، ملازمتنى اؤكسوتوب اېردىم» دېگندە اوزىل-كېسىل استعفاگە چىققن ليگىگە اشاره اېتگن. مذکور خاطره ده سنه كۆرستىلمەگن. نوایي نینگ قىسى منصبدن استعفا بېرەياتىگىنى انىقلش ممكنى؟ مسأله نى جامي نینگ حج سفيرىدىن قىتگن سنه سى و حسين باقيرانىنگ بلخ يوريشىدىن قىتىش سنه سىنى انىقلش بېچەدى.

جامي نېچە مرتە حجگە بارگنى منبعلرە قىد اېتىلمەگن. اما مملكتدە اېنگ اولوغ آبرو و اعتبارگە سزاوار بۆلىب، خراسان نینگ پېشواسىگە ايلنگن دورىدەگى حج سفرى تارىخدە مۇھرىلنگن. فخرالدين على صفى نینگ «رشحات عين الحيات» اثرىدە انه شو تارىخى حجاز سفرى تفصيلاتلىرى بېرىلگن. صفى «حضرت مخدوم نىنگ مبارك حج سفرىگە يوزلىنىشى و اوشبو سفرده يوز بېرگن واقعه لر بيانى» ناملى مخصوص بۆلىمدە حضرت نىنگ سفرى بىلن باغلىق سنه لرنى قىد اېتگن. اونگە بناء، جامي هجري ۸۷۷ يىل نىنگ ربيع الاول آيى / ۱۴۷۳، اگوست-سپتەمبەردە حج سفرىگە چىقىپ، شعبان آيى نىنگ اۋن سىككىزىنچىسىدە / ۱۴۷۴، ۱۸ جنورىدە هراتگە قىتگن^{۲۰۹}. تارىخى منبعلرەگى، خصوصن، «روضة الصفا»، «خلاصة الاخبار»، «حبيب السير» معلوماتلىرىگە اساسلەندىگن بۆلسك، شو دورده، هجري ۸۷۶ / ۱۴۷۲-۱۴۷۳ يىلدىن هجري ۱۴۷۹/۸۸۴ يىلگىچە سلطان حسين بلخ گە يوريش قىلمەگن. فقط ۱۴۷۹/۸۸۴ يىلدە ابوبكر نىنگ خراسانگە باستىرىپ كىرىشى طفىلى حسين باقرا بلخ گە يوريش قىلگن. بوندن معلوم بۆلەدى كە، يوقارىدەگى جامي - نوایي صحبتىدە

^{۲۰۸} كليات. خمسة المتحيرين، ۷۶۱ ب.

^{۲۰۹} رشحات (۴)، ۱۲۵ ب-۱۳۰ ب.

علی صفی بیان اہتگن جامی نینگ تاریخی حج سفری نظرده توتیلیمه پیتی. جامی ایلگری هم حجگه بارگن بؤلشی ممکن. شونسی انیق که، سلطان حسین نینگ بلخ گه یوریشلری اساسن، ۱۴۶۹-۱۴۷۱ ییللرده عملگه آشیریلگن. بو دور تاج-تخت اوچون کورهش ییللری بؤلیم، بلخ اوچون آلیب باریلگن کورهش صحنه سیده یادگار میرزا و ابو سعید میرزانینگ اوغلی سلطان محمود بیلن باغلیق قیدلر بار. یادگار میرزا بایسنغر میرزانینگ اورتنچی اوغلی سلطان محمدنینگ اوغلی بؤلیم، خراسان تختی شاهرخ میرزا اولادی صفتیده اونگه تہگیشلی بؤلشی کبره ک دہب حسابلردی. منبعلرده یادگار میرزا سلطان محمود بیلن اتفاق توزیب حسین بایقراگه قرشی کورهش آلیب بارگنی حقیده معلوماتلر اوچرہیدی. خواندمیر یازیشیچہ، سلطان حسین یادگار میرزانی تعقیب قیلہ یاتیب ذوالحجہ آی نینگ اؤن بیریدہ ۱۱، ۱۴۷۰ (جون) باغی نظرگاهگه اؤتہدی و او یبردن کؤچیب سر تاغ ییلاویدہ تۆختہیدی. یادگار محمد مشہدگہ یۆنہلہدی. عین شو وقتدہ سلطان محمود میرزا آمودن کپچیب اؤتیب بلخ و شبرغان حدودیکہ کیریب کبلہدی و بلخنی قمل قیلہدی^{۲۱۰}. کۆرینہ پیتی که، یادگار میرزا و سلطان محمود دہیرلی بیر پیتدہ حسین بیلن تخت تلشیشگن. بایقرا اؤردوسیدہ جدی پراکنده لیک و سراسیمہ پیدا بۆلہدی. بعضی لشکر باشیلر حسین دن یوز اؤگیریشہدی و بو، خواندمیر کہلتیریشیچہ، ہجری ۸۷۴ ییل ذوالحجہ آی نینگ ۱۹- کونی (۱۴۷۰، ۱۹- جون) صادر بۆلگن. حسین نینگ بلخ گہ کبیینگی یوریشی یوقاریدہ گی واقعہ لردن بیر ییل اؤتر-اؤتمس بلخدہ حاکم بؤلیم تورگن امیر مشتاق نینگ مستقل لیک اعلان قیلیشی بیلن باغلیق. عصیان آوازہسی یبتگچ، حسین بایقرا درحال یۆلگہ توشہدی و بلخنی اوچ-تۆرت آی قمل قیلیب تورہدی. قلعه نینگ مستحکم مدافعہ اہتیلیشی، شو بیلن بیرگہ، بایقرا عسکرلری آرسیدہ آذیق-طعام نینگ ییتیشمہی قالیشی عاقبتیدہ سلطان حسین بلخنی قوییب مرغابگہ قیتیشگہ و او یپردہ تۆختب، لشکر و آذیق-طعام جمع لشگہ مجبور بۆلہدی. عین شو

^{۲۱۰} روضۃ الصفا (۴)، ۳۷، ب، ۳۳، الف.

پیتده حسین نینگ تنگ احوالده اپکن لیگیدن فایده لنماقچی بؤلگن اکه-اوکه سلطان احمد و سلطان محمود آمودن کپچیب، بلخنی ینه قمل قیله دیلر. بیراق امیر مشتاق اولرگه هم قرشیلک کورسته دی. شونده اولر قوشینی حسین باقرا تامانگه بوره دیلر. بو آرده ابوسعید میرزانینگ ینه بیر اؤغلی ابوبکر سلطان محمود ملکی بؤلگن حصارگه باستیریپ کیره دی. بو حال اکه-اوکه لر نینگ تیزده آرقه گه قیتیشلریگه سبب بوله دی»^{۲۱۱}. خواندمیر بو واقعه نی هجری ۸۷۵ ییل یازیده (۱۴۷۱ ییل) روی بهرگن لیگی حقیده انیق یازیب قالدیرگن.

دېمک، آخرگی واقعه لر ۱۴۷۱ ییل نینگ یاز-کوز آیلریده یوز بهرگن لیگی انیق بوله دی. شونده ی بؤلگچ، جامی نینگ حج سفردن کلبیب سلطان و نوایی بیلن اوچره شووی، نوایی نینگ مهربدارلیکن بوششی و شیخیم سهیلی نینگ نوایی التماسیگه کوره مهربدار ایتیب تعینلنیشی باقرا نینگ بلخدن هراتگه قیته یاتیب مرغاب بوییده تخته گنیده، یعنی ۱۴۷۱ ییل نینگ کوزیده روی بهرگن لیگیگه شبهه توغدیرمهیدی. شوندن خلاصه قیلیش ممکن کی، سلطان حسین حکمرانلیگی نینگ ایلک ییللریده آلیب باریلگن حربی یوریشلرده علیشبر نوایی اشتراک ایتگن. او یادگار میرزا بیلن باغلیق برچه جنگلرده سلطان حسین نینگ یانیده بؤلگن. بو اېسه، بلخ بیلن باغلیق باقرا یوریشلریده هم اونگه همراهلیک قیلگنینی انگلته دی. باز اوستیگه، علیشبر اوز طبیعتیگه خلاف روشده قیلیچ کوتریشگه هم مجبور بؤلگن. بو خدمت طبیعتن کونگیلچن، فقر و فناگه مایل، ایجادکار انسانگه آغیرلیک قیلگن بولیشی احتمالدن خالی اېمس. بلکه شو سبب او سلطنت ایشلریدن بوشب، خلوتده نفس راستله گیسى، ایجاد بیلن منتظم شغللنیش، طاعت-عبادت بیلن مشغول بولیشگه اینتیلگندیر. کوزیب اوتیلگن نوایی - جامی صحبتی هم بونی تصدیقلهیدی.

^{۲۱۱} اوشه قولیازمه، ۴۰ الف-۴۰ ب.

«مطلع سعدین» ده اشاره اېتلیکنی دېک، امیر علیشېر سلطان نینگ اۆزینگه بۆلگن ایشانچینی آقله گنلیگی اوچون عین شو دورده «مقرب حضرت سلطانی» (سلطان نینگ یقین کیشیسی) عنوانیگه سزاوار بۆلگن.

خلاصه صفتیده ایتیش ممکن که، نوایی مُهردارلیککه هجری ۸۷۳ ییل شوال آییده (۱۴۶۹، اپرېل) تعیینلگن بۆلسه اونینگ استعفا سی ۸۷۶ ییل نینگ شعبان آییدن (۱۴۷۲، جنوری، یعنی امیرلیککه تعیینلنیشیدن) ایککی-اوچ آی آلدینراق، ۱۴۷۱ ییل نینگ کوزیده روی بېرگن.

امیرلیککه تعیین لیش

شونده ی قیلیب، نوایی نینگ امیرلیک منصبیگه تعیین لیشی مُهردارلیکدن توغریدن-توغری کۆتریلیش بۆلمه ی، بلکی استعفادن سۆنگ معلوم وقت اۆتگچ سلطان خواهش-اراده سی بیلن عملگه آشیریلگن لیگینی کۆریب اۆتدیک. اما شو اۆرینده ینه بیر مسأله انیقلمه ی قالماقده. یوقاریده کۆریب اۆتیلگن نوایی نینگ امیرلیککه تعیین لیشی حقیده گی خواندمیر معلوماتینی اۆرگنیشده دوام اېته میز. سلطان نوایی نی صاحب دېوان - امیر منصبیگه اۆتکریش نیتی بارلیگینی معلوم قیله دی. خواندمیر یازده ی: «امیر علیشېر اۆلیگه بو منصبنی قبول قیلمه دی و دېدی که، «مېن اېندی اولوغ آستانه ایچکیلی قاتاریده من، اولوغ منصب اېگه سیمن» (مقرب حضرت سلطانی) عنوانی نظرده توتیلماقده - ش.س.)، آسمان قدر تخت امیرلری نینگ برچه سیدن یوقاریراق اۆرینده اۆتیریمن. باردی-یو، امیرلیک منصبیگه اۆتیرسم، برلاس و ارلات امیرلریدن بعضیلری تۆرگه بنان مېندن یوقاری اۆتیریشلری کېرکه بۆله دی. بو منصب مرتبه منی پسه یتیره دی. امیدیم شو که، مېنی مُهر باسیشدن قونقرسه لر (یعنی منصب نظرده توتیلماقده - ش.س.)، شو بیلن خدمتینگیزده و ملازمتده خاطر جمع

بۆلۈدیم. «علیشېر بو لوازمگه سید حسن اردشیرنی توصیه قیلهدی. اونینگ سؤلغین کیفیتینی کۆرگن سلطان علیشېر امیرلیک منصبیدن کۆنگلی تۆلمه‌دی دېگن خیالگه کبهدی و عالی لوازم - امیر کبیر لوازمیگه تعیینلهدی و «برلاس امیرلریدن امیر مظفر برلاسدن باشقه بیران کیمسه امیر علیشېردن اول مۇهر باسمه‌سین!» دېب بویروق بېره‌دی»^{۲۱۲}. اوشبو معلوماتدن حسین باقرانینگ علیشېر نواییگه چوقور احترامی، شو دوردە اونینگ راییگه قرەب ایش توتیشگه مایلیلیگی یوقاری اېکن لیگینی سېزیش ممکن. شوندن نوایینینگ سرایده‌گی موقعینی هم انیق تصور قیلیش ممکن. خلص علیشېر نوایی، تاریخچی تآکیدله‌گنیدېک، «خاقان رایینی قیترمه‌ی، امیرلیک منصبینی قبول قیلدی، طلادۆز چاپان، نورۆزی کلاه کییش بیلن فخر تاپدی». معلوماتلرینینگ یوقاریده کۆریب چیقیلگن قسمیده بو ایکیکی بویوک شخص‌نینگ یقین دۆست‌لیگی فونیده علیشېرینینگ عزت طلب‌لیگی بۆرتیب کۆرینگندېک بۆله‌دی. دفعتن، بونی یشیرین کبرگه هم بوریش ممکندیر. اما اونده‌ی اېمس. نوایینینگ سلطان تکلیفیدن ناراضی بۆلیشی اونینگ سرای خدمتیدن امکان قدر اوزاقلشیش کیفیتی بیلن باغلیق. یقینده‌گینه سرای خدمت‌لریدن قوتولگن شاعر ینه حکومت ایشلریگه قیتیشنی خواهلمه‌گن. تکلیفنی اېشیتگچ، سلطانگه اۆز مدعاسینی انیق توشونتیریب بېریشگه باتینه آلمه‌گن. بو دور باقرا سلطنتی‌نینگ ایلک پیلله‌لری اېکن لیگینی اونوتمه‌یلیک. سلطان حلی بو دوردە نوایی‌نینگ درویشانه دنیاقره‌شیننی تۆلیق توشونوب یېتمه‌گن و اونگه هم باشقه‌لر کیی شاه‌نینگ عنایتیدن امیدوارلیک اساسی مقصدی بۆلگن کیمسه صفتیده قره‌گن دېسک خطا بۆلمسه کبره‌ک. فکریمیزچه، علیشېرینینگ یوقاریده‌گی بیزگه تکبرانه بۆلیب تویولگن حرکتی اصلیده سلطان‌نینگ نفسانیتيگه تېگیشی و اوننی تینچ قۇییشی اوچون بیر بهانه اېدی. او دۆستینی اۆزیدن ساویتیشی و امیدینی اوزیشی کبره‌ک بۆلگن. افسوس کی، ایش نوایی اؤبله‌گنچه

چيغمه‌دی. سلطان جدی قبول قیلدی و اونینگ موقعینی کؤتریشنی اؤزى نینگ بورچی دېب بیلدی. کوتيلمه‌گن وضعیتگه توشگن علیشېرنینگ امیرلیکنی قبول قیلشدن باشقه علاجی قالمه‌گن اېدی. عکس حالده، سلطان نینگ مروّتیگه ناشکرچیلیک صفتیده قبول قیلینیشی انیق اېدی. ایکنی اؤت آره‌سیده قالگن نوایی ناؤزین بهانه‌سی اوچون هم خجالت چېکه‌دی. چونکه سلطان بونی تکبرلیککه یؤییشی ممکن اېدی. خواندمیر دوام اېته‌دی: «لېکن مېر اوریش اوچون اول جناب‌نینگ قؤلیگه نشان بهرگنلریده نفسی سینیق بؤلگنیدن و به‌غایت اولوغ تواضع‌لیگیدن نشان‌نینگ شونده‌ی جایگه مېر باسدى کیم، اوندن توبنراقه مېر باسیشگه جای قالمه‌دی»^{۲۱۳}. خواندمیر معلوماتیده تصویر نه‌ایته‌ده روشن بؤلیب، نوایی نینگ ایچکی دنیا‌سیگه خاص فضیلتلر حقّانی آچیب بهرلیگن: حجتلرگه مېر باسیش فرصتی یېتگنده، اولرنی امیر سید حسن اردشیرگه یوباره‌دی. طبیعی کی، اونینگ علیشېردن آلدین مېر باسیشگه حقّی یؤقلیگی سببلی حجتلر ینه نوایی‌گه قیتریله‌دی. شونده او قاغازنینگ اېنگ آستیگه مېر باسه‌دی کی، اوندن پستنده (قاعده بؤیچیه) مېر باسیشگه جای قالمه‌یدی و باشقه‌لر اوندن یوقاریده مېر باسیشگه مجبور بؤله‌دیلر. بو بیلن او اولّا، استادى سید حسن‌گه احترامینی نمایش اېته‌دی و ایکنینچیدن، بؤله‌جک فسق و فسادلرنینگ آلدینی آلیب، اؤزى نینگ منصب‌پرستلیکدن بیراق اېکن-لیگینی اثباتله‌یدی. «روضه‌الصفا»ده اوشبو حادثه پادشاه‌نینگ آلقیشیگه سزاوار بؤلگنی همده وزیرلر آره‌سیده رسم بؤلیب قالگنی حقیده علیحده تأکیدلنه‌دی.

علیشېر نوایی سلطان حسین سراپیده قنده‌ی وظیفه‌لرگه مسوول بؤلگنی تاریخی منبعلرده واقعه-حادثه‌لر بیانی جریانیده کؤزستیب اؤتیلگن. امیر کبیر لوازمیده علیشېر قنده‌ی وظیفه‌لرنی بجرگنی حقیده اؤزى نیمه دېیدی؟ نوایی «وقفیه»ده اولرنینگ بعضیلرینی

کۆرستیب اۆتگن. اگر اولرنی بیر ترتیب و تیزیمگه کبلیتیرسک، او مسوول بؤلگن ساحه و ترماقلر حقیده تصور آلیش ممکن. جمله دن:

۱. تورلی خلق بیغینلری و عموم خلق تدبیرلری.

۲. تشقی ایشلر. اولوغ مهمانلرنی رسمی قبول قیلش و کوزه تیش.

۳. فوق العاده حالتلر، قوزغالانلر، چېگره معمالری.

۴. پاره خۆرلیککه قرشی کورهش.

۵. تالانچیلیک و باسقین چیلیککه قرشی کورهش.

۶. محکمه-عدلیه.

۷. ولایتلردن توشگن عریضه و شکایتلرنی تېکشیریش.

۸. امنیستیه. (کېچیریش)

۹. دینی علاقهلر^{۲۱۴}.

منبعلرده علیشبر نوایی نینگ امیر کبیر لوازمیده قنچه وقت ایشله گنی، قچان و نیمه اوچون استعفا بېرگن لیگی حقیده انیق معلومات حاضرچه یوق. فقط منبعلرده گی اشاره لر و باشقه مناسبت بیلن کبلیتیریلگن تاریخی فاکتورلرنی قیاسلر اؤرگنیش آرقه لی آیریم خلاصه لرنی ییش ممکن. برهان الدین عطاء الله قلمیگه منسوب قوییده گی تاریخ نوایی نینگ استرآبادگه حاکم اېتیپ تعیین لینیسی مناسبتی بیلن یازیلگن:

آن امیر نظام‌الدین علیشېر،

اوصاف برون ز حد تقریر.

چون کرد قبول باز امارت،

تاریخی شد «امارت میر»^{۲۱۵}.

اوپنچې مصرعه اشاره اېتیلگن «ینه امیرلیکنی قبول قیلدی» عباره سیدن ابجد حسابی بیلن ۱۴۸۷ ییل چپقه‌دی. بیز اوندن علیشېرنینگ قچاندیر امیرلیکدن استعفا بېرگن لیگینی انگله‌یمیز. دېمک، معلوم مدت اؤتگچ ۱۴۸۷ ییلده استرآبادگه یوباریلیشی مناسبتی بیلن نوایي ینه دولت ایشیگه قیتگن. آلدیمیزده بو مسأله‌گه هم انیقلیک کیریتیش ضرورتی تورییدی.

استعفا

زمانه‌وي نوایي‌شناسلیکده شاعر امیرلیکدن ۱۴۷۶ ییلده استعفاگه چیققن دېگن فکر قطعی صورتده قبول قیلینگن. بو فکر حاضرگی موجود برچه تدقیقاتلرده آچیق-آبدین قید اېتیب کېلینماقده. اوشبو سنه دستلب روس شرقشناسی و.و.بارتولد تامانیدن قید اېتیلگن. او اؤزی نینگ «میر علیشېر و سیاسي حیات» اثریده «جامی سؤزلریگه کؤره، نوایي نقشبندی‌نی چوقور اؤرگنچ، هجری ۸۸۱ (۱۴۷۶-۱۴۷۷) اؤز خواهشی بیلن آبرو و اعتباردن وازکېچیب (امیرلیک نظرده توتیلماقده-ش.س.)، فقر یؤللیگه کیردی»^{۲۱۶} دېب تأکیدلیدی. بونده و.و. بارتولد عبدالرحمان جامی نینگ «نفحات‌الانس» اثری دیباچه‌سیده گی قیدیگه اساسلنده‌دی.

^{۲۱۵} روضة الصفا (۳)، ۳۶.

^{۲۱۶} بارتولد، ۲۳۵.

اۋزبېك تېلىپەدىگى ادېياتلار دە جامىيىنىڭ سۆزلىرى قۇيىپەدىگى كۆرىنىشەدە اۋچرەيدى:

«ھىجرى ۸۸۱ يىلدە درويشلار دۇستى و اولرىنىڭ مخلصى، ھەمە مشغولاتدن تۇق، فقيرلىك يۇلىگە باتىر امير نظام الدين عليشېر (بو كىشى اۋز خواھشى و اختىارى بىلن درجە و اعتبارىنىڭ اعلى مرتبەسىدن بېت قىتريب، تسليم و رضا قەدىمى بىلن فقيرلىك و فانىلىك يۇلىنى قبول قىلگن)، بو فقيردن كۈنگىلدن اۋتگن و خاطردە قارار تاپگن شەكلدە گىدەى التماس قىلدى»^{۲۱۷}. شو طريقە فندە عليشېر ۱۴۷۶ يىل اميرلىكدن بۇشەدى دېگن خلاصە قەطعى لشدى. شو اۋرىندە نوايىيىنىڭ «وقفىه» اثرىدەگى مەھم بىر جەھەنگە اعتبار قرەتسك.

مەلۇم كە، بو اثر ھىجرى ۸۸۶ (۱۴۸۱-۱۴۸۲) يىلى يازىلگن. اونىڭ دىباچەسىدە مۇلف سۇلتاندن ايككى التماسىنى بىرىشىنى سۇرەيدى: ... «اول حضرتىنىڭ (سۇلتان حسين بايقرانىڭ-ش.س.) مۇبد دولتىدىن و رفيع ھەمتىدىن كۈنگلۇمغە كېچەگن كاملرغە كامگار بۇلۇپمېن و توشۇمغە كىرمەگن مقاصدغە اقتدار تاپىپمېن. ايككى آرزو رشتەسىدىن اۋزگە كىم، گرھى كۈنگلۇم پردەسىدىن يېچىلمەدى و ايككى مراد غنچەسىدىن اۋزگە كىم، توگونى جانىم گلشنىدىن آچىلمەدى. اما اميدىم اولدور كىم، بو ايككى اميدىم مېۋەسىدىن دغى بىرومىد و مرادىم بودور كىم، بو ايككى مرادىم گوھرىدىن دغى سىرلىند بۇلغەيمېن و بو آرزومندلىغ خار-خارىنىڭ تىكىنى كۈنگلۇمدە سىنمىغەى و بو مراد گوھرىنىڭ ياغىنىن قەطرەدېك توفراققە اېلتمىغەيمېن... بو مذكور بۇلغان ايككى آرزودىن بىرى مبارك سفردور كىم، اسلامىم شىخى بېش حسدن بىرىنىڭ اۋكسوكلىگى جەھتىدىن ناقص بۇلمىغەى و مىسلمانلىغىم پىنجەسى بىر بىرماق يۇقلۇغىدىن ملول قالغەى... و ايككىنچى مرادىم اول كىم، اول حضرتىنىڭ (حسين بايقرانىڭ-ش.س.) غايتسىز عىنايتلىرى و نىھائىسىز شىققىلىرى مۇقابىلەسىدە يوقارى مذكور و صدرە مستور بۇلغان خەدەملەردىن (آلدىنراق سىن ب اۋتىلگن نوايىيىنىڭ سىرايدەگى وظيفەلەرگە شەمە قىلىنماقەدە-ش.س.) بو فقير شەكستە و بو حقىر دلخستەغە مەناسىراق

^{۲۱۷} عبدالرحمان جامىي و عليشېر نوايىي. تۇپلەم، ۱۳۶.

خدمت اول اېردی کیم، زېده اوقاتیم و خلاصه حیاتیمنی اول حضرت نینگ مدح ذاتی و تعریف صفاتیده صرف قیلم اېردی و اول بابده غرا قصیده لر و رنگین غزلر و مطبوع مثنویلر و مصنوع انشالر، بلکه هر نوع نظم و نثر دین کتابلر تصنیف قیلم اېردی و مجلدلر ترتیب بېرسم اېردی، تا اول حضرت نینگ فرخنده آتی بو وسیله بیله کوپ ییللر روزگار صحیفه سیده مذکور و همایون ذاتی بو واسطه بیله کوپ قرنلر روزگار اهلی تیلیده مذکور بولسه اېردی»^{۲۱۸}.

کۆرینیپ تورییدی که، ایککی التماسدن بیرى اونى حجگه یوباریش و ایککینچىسى دولت ایشلريدن آزاد اېتیش حقیده. علیشېر نوایي اؤزی نینگ دولت ایشلريدن آزاد اېتیش التماسینی اساسی وقتى و حیاتی نینگ قالگن قسمینی سلطان نامینی تاریخده قالدیریش اوچون اثرلر یازیش بیلن ایضاحلیدی. نوایي دولت خدمتی بو ایشلرنی عملگه آشیریشگه جدی توسقین لیک قیلیشینی انیق افاده له گن: «بو نوع غمناکلیک بیله (یعنی دولت یوموشلری بیلن) نې نشاطیمیز الفاظغه ربط بېرغهی و بو پریشانلیق بیله نې معنی گوهری جمع قیلغهی؟» شاعر «خمسه» یازیلیشگه انیق اشاره اېته دی: «اما امیدیم بار کیم، اول حضرت دولتیدین آنچه فراغت دست بېرغهی کیم، کپچگن حیاتییم بقیه سین و اوتگن اوقاتیم تتمه سین بیر ایشگه صرف قیلغهیمن که، جهان انتھاسیغه قدر اول حضرت نینگ ذکر خیری باده سیدین اولوس خوشحال و ینه جهان ابتداسیغه انینگ اوصاف حمیده سی آب حیاتی دین خلایق کامی مالامال بولغهی»^{۲۱۹}.

دېمک، «وقفیه» نینگ ۸۸۶ ییلی یازیلگنی (۱۴۸۱-۱۴۸۲) حسابگه آلینسه، ۱۴۸۱ ییلده حلّی نوایي امیرلیک لوازمیده ایشلېر تورگن بولیب چپقه دی. اونده یوقاریده عالمترینگ فاکتورگه سوبه نیب کپلتیرگن خلاصه لری قنچه لیک اساسلی؟

^{۲۱۸} کلیات، وقفیه، ۷۴۶ ب.

^{۲۱۹} اوشه اثر، ۷۴۸ ب.

عبدالرحمان جامي «نفحات الانس» کتابی دیباچه‌سیده اثر یره‌تیلیشیگه سبب بؤلگن عامللر اوستیده تۆخته‌لر اپکن، یازهدی: «در تاریخ سنه احد و ثمانین و ثمان مایه، موهب درویشان و متقید ایشان، آن همه از شغل سیر و بر فقر دلیر - نظام‌الدین علیشیر، که به طوع و اختیار از عالی مراتب جاه و اعتبار اعراض نموده و به قدم تسلیم و رضا بر سلوک جاده فقر و فنا اقبال فرموده، از این فقیر مثل آن صورتی، که بر دل گذشته بود و در خاطر متمکن گشته، استدعا کرد»^{۲۲۰}. بیز اوشبو پرچهنی شونده‌ی ترجمه قیلدیک: «درویشلر دؤستی و اولرنینگ مخلصی، همه (دنیاوی) مشغولاتلردن تویگن، فقر یؤلگه باتیرلرچه آتلنگن، اوز میل و اختیاری بیلن قدر و اعتبارنینگ عالی مرتبه‌لریدن وازکچگن و تسلیم و رضا قدمی بیلن فقر و فنا یؤلگه یوزلنگن امیر نظام‌الدین علیشیر ۸۸۱ بیله بو فقیردن کونگیلدن اوتگن و خاطرده قرار تاپگن شکله‌گیده‌ی التماس قیلدی». اصلیده بیز یوقاریده کبلیترگن و.بارتولد و اؤزبک نوایی‌شناسلیگیده قبول قیلینگن ترجمه هم، یوزه‌کی قره‌گنده، توغری. اما ایکیکینچی ترجمه‌ده فارس ادبیاتیگه خاص یوکسک اسلوب، بدیعی صنعتلرگه اعتبار قره‌تیلگن. جامي جمله‌سیگه سینچیک‌لب قره‌لسه، اونده ادیب سجع اصولینی قوللش نیتیده انشا صنعتیده معمول بؤلگن اصول - صفتداشلر بیلن افاده‌لنگن انیقلاوچیلرنی اویوشتیرب کبلیتریشدن فایده‌لنگن‌لیگی یققال کؤزگه تشلنه‌دی. قره‌نگ: «موهب درویشان - معتقد ایشان» (درویشلرگه سببوملی بؤلگن - اولر اعتقاد قویگن)، «از شغل سیر - بر فقر دلیر» (دنیانینگ ایشیدن تویگن - فقیر بؤلیشدن قورقمه‌گن) و شونگه مانند «اعراض نموده - اقبال فرموده» (یوز اؤگیرگن - یوز قره‌تگن). قدر و اعتبارنینگ عالی مرتبه‌لریدن وازکچماق و فقر و فنا تامان یوزلنماق دبیللیشی سلطنتده‌گی منصبدن رسمن استعفا بهردی دېگن معنایی انگلتمه‌یدی. شونگه بنان، جامي بو جمله‌ده «رسمی روشده فقر و فنا سلوکینی قبول قیلدی» دېگن قطعی گپنی ایتمه‌یاتگنی هم روشن بؤله‌دی. جامي بو

اۋرینده (هجري ۱۴۷۶/۸۸۱ میلادي ییلگه کېلیب) نوایي نینگ «فقر و فنا» سلوکیگه مایلیلیگی جوده بلند بولگن لیگینی نظرده توتگن. اوندن تشقري، جامي نینگ هجري ۸۸۱ (۱۴۷۶) ییل سنه سینی کېلتیریشدن مقصدی مذکور کتابنی یره تیش غایه سی تکلیف ایتیلگن پیتنی قید ایتیش اېدی. اونینگ نوایي استعفاسی گه علاقه سی یوق. اوشبو موضوعگه دایر باشقه عالمرنینگ کېلتیرگن اساسلرینی کۋریب چیقسک. ۲۰-۵۰- ییللر اۋزبېک نوایي شناسلری ایشلریده، جمله دن، عالم شرف الدینوف نینگ «علیشېر نوایي» تدقیقاتیده ماهیتن بارتولدینینگ قره شی تصدیقلنگن. بیراق او اساسنی باشقه منبعدن آله دی: «علیشېر نوایي بو دورده بویوک شاعر عبدالرحمان جامي گه بغیشلب، «تحفیل افکار» (۱۴۷۶) ناملی فارسچه بیر قصیده یازده دی. اونده شاعرنینگ پادشاه و اونینگ سراپیگه قرشی نفرتی جوده آچیق افاده لنگن. بو قصیده گه قایل قالگن عبدالرحمان جامي اونگه جوده یوقاری بها بېرگن اېدی. بو قصیدنی «تازیانه»، یعنی «قمچی» دېب اته گن اېدی. علیشېرگه یازگن مکتوبیده قصیدنینگ مضمونی توغریسیده شو سۋز لر بار:

- قصیدنینگ مضمونیدن شو معلوم بوله دی که، سیز ظاهري کۋرینیشلردن، پادشاه سراپیدن قاچماقچیسیر؟ سیزنینگ بو ارادنگیز شکر قیلیشگه لایقدیر...»^{۲۲۱}.

مشاهده قیلینگنی دېک، آ. شرف الدینوف «تحفة الافکار» باره سیده گی جامي فکری و قصیده یره تیلگن ییل اساسیده امیر علیشېر نینگ استعفاسی ۱۴۷۶ ییل اېکنی بۋیچچه قطعي خلاصه یسه گن.

آ. شرف الدینوف «تحفة الافکار» بیلن باغلیق خاطره-لوحه ده عبدالرحمان جامي فکرلرینی ناتوغری ایضاحله گن. بیرینچیدن، اصل متن قوییده گیچه «... از فھوای آن چنان معلوم شد، که خدمت ایشان را ارادت اقبال بر قبله مقصود و اعراض از نمودهای بی بود متأكد

^{۲۲۱} شرف الدین اوف ۱۹۷۱، ۶۶.

شده...»^{۲۲۲}، یعنی «مضمونیدن معلوم بۆلدى كى، اول كيشيده (نوايى-ده-ش.س.) مقصود قبله-سيگه يوز بوريشگه (يعنى فقر طريقتيگه) و اساسگه اېگه بۆلمه-گن (يعنى فاني دنيا لذتلى-ش.س.) كۆرينيشلردن يوز اوڭيريشگه قطعيت حاصل بۆلميش» دېب ايتيلگن. ايكيكىنچيدن، جامي تامانيدن نوايى-نينگ اوزىنى نظرده توتيب «خدمت ايشان را»، يعنى «اول كيشيده» دېب ايتيلگن عبارە سۆزمە-سۆز اوڭيريليپ «او كيشى-نينگ خدمتلىرىنى»، يعنى پادشاه خدمتى دېب توشونيلگن. بيز بيله-ميز كه، مسلمان ادبياتيده اولوغ انسانلر-نينگ نامىنى تيلگه آليش حرمتسىزلىك سنه-ليپ، اوچينچى شخص قوشيمچه-سیدن فايده-لنيلگن. اوچينچيدن، «تازه» سۆزى ينگى معناسىنى انگلته-دى. تورتينچيدن، آ. شرف-الدينوف مکتوب-نينگ كېيىنگى قىسميده-كى فكرنى حسابگه آلمه-گن. اوندە جامي شونده-ى دوام اېته-دى: «اما اگر چنانچه در تغيير امور صوری و ترک اشتغال غير ضروری، چون ملايم مزاج عزيزان نيست، مبالغه نرود و دُر نمی-نمايد، هيچ جا نيست، كه مقصود ظاهر نيست و جمال ظهورش را کمال ظهور ساتر نی». (ترجمه-سى: «اما ظاهري ايشلرنى اوز-گرتيريشگه و حاجتدن تشقري مشغولاتلرنى ترك قىليشگه كۆپ هم حرکت قىلينمسه-كى، بو عزيزلر مزاجيگه موافق اېمس. و اوزاق اېمس و هيچ جا يۇق كى، مقصد يوز كۆرستمه-سين، شونينگدېك، كۆرينگووچى جمالنى (يعنى الله جمالنى-ش.س.) كۆرينووچى كمال (يعنى انسان كمالاتى، بو يېرده نوايى كمالاتيگه شمه قىلينماقده-ش.س.) بېكىتووچى اېمس»). بو يېرده جامي دولت ايشلرى انسان روجي كمالاتى مسأله-لريگه غاو بۆله آلمه-سليگىنى تاكيدله-ماقچى بولگن و نوايىنى هميشه آرزوسى بولگن - دولت ايشلريدن استعفا بېرىش نيتيدن قىترگن.

ص. عيني «عليشېر نوايى» ناملى تدقيقاتيده آ. شرف-الدينوف كېلتيرگن «تحفة الافكار» ده-كى معلوماتگه «خمسة-المتحيرين» ده-كى بير خاطره لوحه-سىنى (بيز «مُهردارلىك» بۆلئيميده

کېلتیریې اوتگن نوایي - جامي صحبتینی) اولب، قوییده گی ینگ، یخلیت «اېپیزود» نی یره ته دی: «بو واقعه دن کوپ اؤتمه ی (آ. شرف الدینوف تلقینیده گی قصیده واقعه سیدن سوئگ-ش.س.) علیشېر جامي نینگ رخصتینی آلمس دن، حکومت ایشیدن استعفا بېره دی. اونینگ بو ایشگه، یعنی عملدارلیکدن استعفا بېریشیگه جامي قنده ی قره گینی او «خمسة المتحرین» ده قید قیله دی.^{۲۲۳}

عینی خلاصه سی حقیده گپیره دیگن بؤلسک، او ایکی خاطره-لوحه نی بیر-بیریگه اولشده اعتبارسیزلیک عاقبتیده اولر نینگ باشقه-باشقه دورلرگه تعلقی اېکن لیگینی حسابگه آلمه گن یاکه توزوم منفعتلریگه ماس کېلیشینی اویلب، اته یین شونده ی یؤل توتگن. چونکه «تحفة الافکار» قصیده سی بیلن باغلیق جامي مکتوبی هجری ۸۸۰ (۱۴۷۵-۱۴۷۶) ییلده یازیلگن بؤلیب، نوایي پادشاه بیلن مروگه قیشلاوگه بارگنده جامي بیلن اؤرته لریده صادر بؤلگن یازیشمه لرگه تعلقی دیر. ایکی کینچی لوحه اېسه جامي نینگ مکه سفیردن و حسین باقرانینگ بلخ یوریشیدن قیتگن محلیده یوز بېرگن. بیز تدقیقاتیمیز نینگ آلدینگی صحیفه لریده اوشبو خاطره ۱۴۷۱ ییلگه تعلقیگی حقیده گپیریې اؤتگندیک. علی صفی نینگ «رشحات» ده کېلتیرگن جامي حجی تفصیلاتلری ۱۴۷۴ ییلگه علاقه دار^{۲۲۴}. بو حالتده هم ص. عینی فکری تاریخی واقعلیککه توغری کېلمه یدی.

روس شرقشناسی یې. ای. بېرتېلس هم اؤزی نینگ «نوابی» مونوگرافیده موضوع تقاضاسی طفیلی اوشبو مسأله نی چېتلب اؤتالمه گن^{۲۲۵}. بیراق فقط او نوایي نینگ ۱۴۷۶ ییلده استعفاگه چیققنی حقیده آچیق فکر بیلدیرمه گن یگانه عالم دیر.

^{۲۲۳} عینی، کلیات، ۳۰۶.

^{۲۲۴} رشحات، ۱۳۰ ب.

^{۲۲۵} قرهنگ: بېرتېلس، ۱۱۸.

شونده‌ی قلیب، نوایی‌نینگ ۱۴۷۶ ییلگچه استعفاگه چیقمه‌گنی و فقط ۱۴۸۱ ییلگه کلبلیب «وقفیه» اثرینی سلطانگه تحفه ایتیش اثناسیده اؤز التماسینی یازمه تقدیم ایتگنی حقیده خلاصه قلیش ممکن.

یوقاریده‌گی خلاصه‌میزگه تصدیق صفتیده ینه بیر ملاحظه اوستیده توختلماقچیمن. «وقفیه» ده‌گی التماسلر قان‌دیریلگنمی؟ منطق نقطه نظریدن حسین بایقرا شاهلیک رسمی بویچه هر ایککله التماسنی هم قان‌دیریشی لازم ایدی. تاریخی اثرلردن بیزگه معلوم کی، سلطان حسین امیر علیشپرنینگ حجگه باریشگه رخصت بېرمه‌گن. اونده اونی دولت ایشلریدن آزاد ایتگنمی؟ شاعرنینگ اؤزی بو حقهده کبینه‌چهلک بۆلسه‌ده، آچیق گېرمه‌گن. بیراق نوایی ایجادیاتنی ترقیاتینی کؤزدن کبجیریش شو مسأله‌نینگ بیچیمیگه آلیب کبله‌دیگن بعضی تخمینلرنی توغدی‌ده‌دی. بیز بیلیمیز که، «وقفیه» دن کبین ۱۴۸۱ ییلدن ۱۴۸۵ ییلگچه بۆلگن آره‌لیقده نوایی اؤزی‌نینگ شاه اثری «خمس» نی یرتدی و کۆپلر غزللر یازدی.

قیسقه دور ایچیده تینیمسیر محنت و تولید اؤزنی بغیشلش آرقه‌لی دنیاگه کبلیشی ممکن بۆلگن بو اولکن اثرلرنی دولت ایشلری بیلن بیر پیتده یرتیش جوده آغیر اېمسمی؟ دېمک، سلطان اونینگ فقط بیر التماسینی بجرگن بۆلیشی، یعنی استعفا‌سینی قبول قیلگن بۆلیشی کبره‌ک. چونکه نوایی یوقاریده اؤز استعفا‌سیدن مقصد - «سلطان حسین نامینی تاریخ زروقرلیده قالدیریش نیتی» ده شاه اثرلر یرتیش اېکن لیگینی تأکیدله‌گن.

درحقیقت، شو دورلردن اعتبارن بویوک «خمس» نی یازیشگه کیریشگن لیگی شاه رسمی روشده استعفا‌سینی قبول قیلگن دېگن فکرگه آلیب باره‌دی. خمسه‌نینگ بیرینچی داستانی «حیره‌الابرار» نینگ یرتیلیش سنه‌سی ۱۴۸۲ ییل اېکن لیگی بیزگه معلوم. دېمک او ۱۴۸۱ ییلده دولت لوازم‌لریدن آزاد ایتیلگن دېیش ممکن. شو جهتدن اونینگ امیرلیک

لوازمیده گی فعالیت ییللرینی ۱۴۷۲-۱۴۷۶ ییللر دېب اېمس، ۱۴۷۲-۱۴۸۱ دېب بېلگيله سگ تۇغرى بۇلر. اما نوایي عملده سلطان خدمتلىرىدن تۇلىق بۇشه ی آلمه گن كۆرىنه دى. «سِد اسكندري» داستانیده شو كیفیتنى افاده لاوچى اۇرىنلر موجودلیگی شوندىن دلالت بېره دى. هر حالده حسين بايقرا بويوك اثرلر يره تيشگه بېل باغله گن دۇستینى رسمي روشده دولت لوازمیدن آزاد اېتگن بۇلسه هم، گاه-گاهیده تاپشیریقلر بېرىب تورگن و بو طبیعی.

شو اۇرىنده بير سوال كیشینی اۇیلنتیره دى. نوایي «خمسه» یازیش اوچون گینه دولت ایشلریدن آزاد قیلیشنى التماس قیلگنمی؟ بو بير بهانه بۇلمه گن میكن؟ التماس نینگ اصل سببىنى نوایي نینگ اۇزى كۆرستيب كېتگن، دېب ایتیش ممكن. بو «وقفیه» مَقْدَمَه سى آخریده كېلتیریلیب، تۆرت نیت افاده لنگن رباعی لرنینگ بیرینچیسیده اۇز عكسینی تاپگن. او قوییده گیچه:

عالم ایشیدین مېنى ملول اېت، یا رب،

فقر اېمگگی تارتغرعه همول اېت، یا رب.

بو ایشكى، سېنىگ رضانگ اوچون قیلیمیشمېن،

هم عینِ رضا بيله قبول اېت، یا رب.

بیرینچی مصرعه شاعر الله دن اۇزینی دنيا ایشلریدن ملول اېتماقنى، یعنی بېزدیریشنى (لغوي معناسى حيف، تأسف، بېزماق و غمگین بۇلماقنى بیلدیره دى)، ايککینچی مصرعه اېسه فقر مشقتینی كۆترووچى حمال اېتیشنى سؤره ماقده. دېمك نوایي عین شو دورگه كېلىب اۇز حیاتینی فقر و فنا طریقى عمللریگه بغيشلش و قالگن عمرینی طاعت-عبادت، آخرت ارکانلرینی بجریش همده ايجاد بیلن شغللنیشده اؤتكزیشگه قرار قیلگن. رباعی نینگ اوچینچی مصرعیده بو قرار الله رضالیگی یۆلیده قیلینه یاتگن لیگی ایتیلگنی هم شبهه گه

اۋرىن قالدیرمه‌یدی. دېمک، نوایي نینگ بوتون مال-ملکینی وقف اېتىش و استعفا سۋره‌شدن اصل مقصدی بارلیگی هم معلوم بۋله‌دی. بو اۋتگن ییللر دوامیده تاباره قطعی لشیب بارگن ایستک - منصب و عمل قورشاویدن قوتولیب، ترک دنیا قیلیش اېدی.

استرآباد حاکمیلیگی

هجري ۸۸۶ (میلادی ۱۴۸۱ ییل ۲ مارت - ۱۴۸۲ ییل ۱۹ فبروری) دولت ایشلیریدن رسمن بۋشه‌گن علیشېر نوایي تمامیله اۋزینی ایجادگه بغیشله‌یدی...

سلطان حسین هجري ۸۹۲ ییل نینگ قیشیده (۱۴۸۶ دسمبر - ۱۴۸۷ فبروری) امیر علیشېرنی جرجان ولایتیگه (پایتختی استرآباد) حاکم اېتیب تعیین‌لشگه قرار قیله‌دی. خواندمیر کۋرستیشیچه، خاقان مروده قیشلب تورگنیده استرآباد حاکمی امیر مۋغولنی لوازمیدن بۋشته‌دی و امیر علیشېرنی چقیریب، اونی استرآبادگه یوباریش نیتی بارلیگینی معلوم قیله‌دی. استرآباد خراسان‌نینگ اۋته مهم اهمیتگه اېگه منطقه‌سی بۋلیب، قلتیس شرایطده اونی اداره اېتىش حاکمدن کتته مسوولیت و تینیمسيز محنتنی طلب اېتىشی، طبیعی. بونینگ اوستیگه، برچه مال-ملکینی وقف اېتیب، ۱۴۸۱ ییلدن بېری ایجادگه بېریلگن، قالگن عمرینی ایجاد و عبادت بیلن اۋتکزیشگه قرار قیلگن نوایي اوچون بو تکلیفنی قبول قیلیش جوده آغیر اېدی. علیشېر نوایي استرآبادگه کېته‌ياتگن لیگیدن ناراضی بۋلگنی منبعلرده کۋرستیب اۋتیلگن: " ... امیر (علیشېر) تنگری تعالی‌نینگ رضالیگی و سلطان اوچون مهم بۋلگن برچه تاپشیریقلرنی بحریشگه همیشه تیارلیگی اوچون بو بو بروقنی قبول قیلیش یاکه قیلمس‌لیک خصوصیده بیر نیمه دېمه‌دی. کۋپ اۋیلندی و

راضی لیک بهرېب، سرای ملازملریدن امیر بابا علی و امیر بدرالدین نی همراه قیلیب
استرآبادگه جۆنه دی» دېب یازه دی خواندمیر^{۲۲۶}.

شو طریقّه نوایی نینگ اوچینچی مرته رسمی روشده دولت ایشلریگه قیتگینینی کۆریش
ممکن.

استرآباد خراسان نینگ غربی چېگره حدودیده جایلشگن جرجان ولایتی نینگ مرکزی ابدی.
غربی چېگره آرتی یېرلری آق قۆیونلی لر سلطنتیگه تابع اردبیل ملکی صاحبلیگه قره گن. بو
یورت باشیده شیعه مذهبی نینگ کۆزگه کۆرینگن اربابی شیخ صفی الدین (۱۲۵۴-۱۳۳۴)
اساس سالگن صفوی لر سلاله سی نینگ وکیللری توریب، کوچلی حاکمیت و اولکن وقف
یېرلریگه ابگه ابدیلر. ۱۵- عصر نینگ ایککینچی یرمیده اولر نینگ سیاسي صحنه گه
چیقیشی کوزه تیلهدی. صفویلر پېشواسی شیخ جنید (۱۴۴۷-۱۴۵۶) آق قۆیونلی لر
حکمداری سلطان اوزون حسن بیلن قوده-انده چیلیک آرقه لی یقین مناسبتلر اؤرنیتیب
آله دی. بو تدبیر اؤشه دورده انچه کوچلی حسابلنگن قاره قۆیونلی لر سلطنتی گه قرشی اتفاق
ابدی. صفویلرگه آذربایجانلر نینگ کۆچمنچی اېلتلری بۆلمیش اوستجلو، روملو، افشارلر نینگ
قوراللی گروهلری قۆشيله باشلهدی. جنید شېروان و داغیستاننی باسیب آلیشگه حرکت
قیلیب کۆردی، اما شېروانشاهلر قتیق قرشیلک کۆرسته دیلر. ۱۴۵۶ ییلی سمور دریاسی
بؤییده جنید و شېروانشاه خلیل الله اؤرته سیده کتته جنگ بۆلیب اؤته دی. جنید مغلوبیتگه
اوچرهب، هلاک بۆله دی. اونینگ اؤرنینی اېگلله گن شیخ حیدر (۱۴۵۶-۱۴۸۸) آته سیدن
هم بدتر اؤزگه مال-ملککه اوچ بۆلیب، قۆشنی حاکم لیکلرگه هجوم قیلیشینی رېجه لشتیره
باشلهدی. گرچه شیخ حیدر نینگ شېروان شاه لیگی و باشقه ملکلرگه بۆلگن اشتھاسی
آلدیندن آوازه بۆلیب یورگن بۆلسه هم، آق قۆیونلی لر نینگ بو دورده گی حکمداری یعقوب

میرزا و شېروانشاه فرخ یسار بونگه یېتړلی اعتبار قره تمه دیلر. شیخ حیدر یعقوب میرزانینگ عمه سی خدیجه خاتون نینگ اۋغلی، خاتینی علم شاه بېگیم اېسه یعقوب میرزانینگ کیچیک سینگلکلیسی اېدی. شېروانشاه اېسه یعقوب میرزانینگ قیناته سی بؤلگنی اوچون هم اوندن بې خواتر بؤلگن بؤلشی ممکن. واقعه لر رواجی جوده طبیعی باشلنگن. هجری ۸۹۳ ییلده (۱۴۸۷-۱۴۸۸) شیخ حیدر آنه سی خدیجه خاتون واسطه سیده سلطان یعقوب دن غیریدين چبرکس لرنی وقتی- وقتی بیلن "ادبینی بېریب توریش" نقابی آستیده لشکر ییغیش و آق قویونلی لر دولتی حدودیده آزاد حرکت قیلیشگه رخصت آله دی. بو اېسه شیخ نینگ قۇلیده کوچلی اوردو تۇپلنیشیگه و قۇشنی دولت لر اوچون خوفلی رقیبگه ایلنیشیگه آلیب کېله دی.^{۲۲۷} بیز نینگچه، سلطان حسین بايقرا دوری نینگ اۋته بیلیمدان سرکرده لریدن و دولت لر ارا مناسبتلر نینگ شکللنیش جریانلریده گی پست- بلندلیکلرنی چوقور توشونگن دولت اربابی صفتیده شیخ حیدر نینگ کېله جک مقصد و شوم نیتلرنی یخشی تصور قیلگن. بلکه اونینگ رېجه لریدن واقف بؤلگندیر. خراسان نینگ غربی چېگره لریده گی شیعه خلقلری نینگ، اگر بیرار کار- حال یوز بېره دیگن بؤلسه، حیدر تامانیگه اۋتیب کېتیش خوفینی سېزگن. حسین سلطان یعقوب و فرخ یسار بیلن مناسبتلرنی ینه- ده یقینلشتیریپ، حیدر بیلن کېلگوسیده کېلیب چیقیشی مقرر بؤلگن تۇقنه شوونینگ آلدینی آلیش کېره ک اېدی. بونینگ اوچون چېگره آلدی ولایتینی شونده ی کیشیگه تاپشیرماق لازم اېدی که، او بېره ده گی خلقلر بؤیسونه دیگن و عزت قیله دیگن، اساسی سی، سلطان یعقوب و چېگره داش ولایتلر نینگ حاکملری بیلن مناسبتلرده جوده هم اوسته دیپلومات و اولر نینگ حرمتینی قازانه آله دیگن انسان بؤلشی ضرور اېدی. طبیعی که، بو تدبیر شیعه و سنیلر آره سیده هم، قۇشنی حکمدارلر اۋرته سیده هم کوچلی موقع و اعتبارگه اېگه بؤلگن نوایی ارقه لی گینه عملگه آشیشی ممکن اېدی.

منبعلرده اونینگ استرآبادده گی فعالیتي حقیقه معلوماتلر جوده کم. حاضرچه، اساسن، نوایي نینگ قوْشني دولتر حکمدارلری بیلن علاقه لرینی بیر مونچه یاریتووچی یازیشمه لر جمله دن، اونینگ شېروانشاه فرخ یسارگه یازگن مکتوبی، آق قویونلی لر حکمداری سلطان یعقوب میرزا و اونینگ باش وزیري شیخ نجم بیلن اؤرننگن یقین علاقه لریدن درک بېرووچی بعضی مکتوب و معلوماتلرگه اېگه میز، خلاص. نوایي شناس عالم لری میز نینگ تدقیقاتلریده میر علیشېرنینگ استرآبادده گی کیفیتي یېترلی یاریتیلگن. استرآبادده بیر ییل تورگچ، قیتیشگه اذن سؤرهیدی. «روضة الصفا» ده شونده ی کپلتیریلهدی: «...امیر علیشېر بیر ییل مدت جرجان ولایتیده بؤلگندن سؤنگ خاقان منصور بیلن اوچره شیشنی خواهله دی و اجازه آلینگچ، امیر بدرالدین نی اؤز اؤرنیده قالدیریب، دارالسلطنته هراتگه قره ب جؤنه لدی... و اؤشه ولایت حاکم لیگینی بیرارته گه بېریلیشینی التماس قیلدی. لېکن خاقان منصور اونینگ بو التماسینی رضا قولاغی بیلن تینگلمه دی و بیر نیچه کون اؤتیب ینه استرآبادگه قیتیشگه رخصت بېردی»^{۲۲۸}. سلطان حسین باقرا اونینگ التماسینی رضا قولاغی بیلن تینگلمه گنی نینگ سببی، بیز نینگچه، بو پیتگه کپلیب، حسین باقرا آلدیندن کؤره بیلگن واقعه لر روی بېره باشله گن. ۱۴۸۸ ییل نینگ باشلریده شیخ حیدر یلپی هجومگه اوتیش وقتي ییتگن حسابلب، شېروان شاه لیگینی باسیب آلیش پییگه توشه دی: بوتون لشکرینی گنجه و برده آره لیغیده تۆپلهیدی. سؤنگ فرخ یسارگه آدم یوباریب، هر گلگی دېک، چېرکسلرنی تهلب کپلیش اوچون باره یاتگن لیگینی و دربند یؤلینی اسلام لشکر یگه آچیب قویشینی سؤرهیدی. فرخ یسار اېلچینی کوتیب آلیب، عزت-اکرام بیلن کوزه تگچ، دربند یؤلینی آچیشگه فرمان بېره دی. شونده حیدر اؤز عسکرلری نینگ سلّه لرینی اؤن ایگی امام شأنیگه اؤن ایگی یؤللی قیزیل رنگگه بویه ته دی و دربند یؤلیدن آسانلیکچه اؤتیب آلگچ، شېروانگه قرشی اوروش اعلان قیله دی. غفلته قالگن فرخ یسار بېهوده قان تۆکیلیشیدن

قاجیب، عایله-اوروغی بیلن گلستان قلعه‌سیگه بېکینیپ آله‌دی. شیخ باشلیق مینگل "قیزیل‌باشلر" یېتی آيگچه قلعه‌نی قمل قیلیپ یاته‌دیلر. نهایت حیدرنینگ انصافگه کهلشیدن امیدینی اوزیب، طاقتی طاق بؤلگن سلطان یعقوب قهر بیلن شېروانگه آتنه‌دی و ۸۹۳ ییل نینگ جمادی‌الثانی آیی نینگ آخرلریده (۱۴۸۸، جون) اردبیلگه یېتیب کله‌دی. بو خبرنی اېشیتگن شیخ قلعه‌نی قوییب، دربندگه چېکینه‌دی. سلطان اونینگ ایزیدن قوویب کله‌دی و رجب آیی نینگ آخریده (جولای) اولر اؤرته‌سیده قتیق جنگ بؤلیب اؤته‌دی. پراوردی‌ده، حیدر جنگ میدانیده هلاک بؤله‌دی و قیزیل‌باشلر قوشینی ترتیب یوباریله‌دی.^{۲۲۹}

دېمک، نوایی نینگ استرآبادده بؤلیب توریسی شو سبیلرگه کؤره جوده هم ضرور بؤلگن. نېگه که، چېگره آلدی شیعه خلقلرینی تینچلنتیریپ توریس، اولر نینگ کؤنگیللریده صفوی شیخلریگه بؤلگن کؤر-کؤرانه صداقت نتیجه‌سیده پیدا بؤله‌یاتگن جهاد اوچقونلرینی اؤچیریپ، شو بیلن بیرگه، قلتیس وضعیتده آغیرلیک، باسیقلیک و چوقور ملاحظه بیلن تۇغری ایش یورپته آلیش حسین بایقرا نظریده فقط‌گینه امیر علیشېرنینگ قۇلیدن کهلشی ممکن اېدی...

منبعلرنینگ گواھلیک بېریشیچه، علیشېر نوایی استرآبادده بیر یریم ییلچه یشه‌گن. اونینگ هراتگه قیتیشینی تېزلشتیرگن واقعه‌نی خواندمیر قوییده‌گیچه تصویرله‌یدی: «امیر علیشېرگه یاردم بېریپ یورگن جیبه‌نی حیدر اونینگ قنده‌ی‌دیر تاپشیریغی بیلن استرآباددن هراتگه کله‌دی. میر حیدر انچه‌گینه مجنون آدم اېدی. انه شو سودایی لیککه شراب کیفی قوشیلیپ کتگن بیر وقتده بونده‌ی دېدی: «سلطان حضرتلری نینگ یقین دوستی (امیر علیشېر) سلطان کاکلی بکاوولگه امیر علیشېرنینگ طعامیگه زهر قوشیب بېریشینی

تعیینله‌گن لیگیدن خبر تاپیب قالدی. شونینگ اوچون اول ذات قتیق واهمه‌گه توشیب، پادشاه‌گه دشمنانه کیفیتده بؤلماقدهلر». سلطان بو گپنی اېشیتیب اضطراب‌گه توشدی و شمال‌دېک تېز یېلووچی اېلچینی امیرنی آونتیره‌دیگن مکتوب-نشان بیلن استرآباد‌گه یوباردی همده قسم‌یاد قیلیب، ایتدی کی، «بو مسأله‌ده نیمه دېیشگن بؤلسه، برچه‌سی حقیقتدن بیراق‌دیر و هرگز بونقه فکرنی شرافتلی خاطرلریگه کېلتیرمه‌سینلر». سلطان نینگ چاپری امیر علیشېرنینگ حضور یگه یېتیب کېلیب نشانی تاپشیرگنده سلطان حضرتلری نینگ یقین دؤستی (امیر علیشېر) گپ نیمه حقه‌گی لیگینی توشومهی، حیران بؤلدی. چونکه اؤشه‌گپ-سؤزدن عمومن بی‌خبر اېدی. شو بؤلدی-یو، پادشاه‌نی زیارت قیلش بهانه‌سیده اؤن-اؤن‌ایککی کون دېگنده استرآباددن هرات‌گه یېتیب کېلدی و پادشاه اېتگینی اؤپیش سعادتیگه یېتیشگج، عرض قیلدی: «امیر حیدر ایتگن گپلرنینگ بریسی یالغان و اؤته کېتگن بهتان‌دیر. مېن هیچ قچان بونقه گپلرنی اېشیتمه‌گمن». شو سبب امیر حیدر جزا‌گه تارتیلدی و حبس اېتیلدی»^{۲۳۰}.

«زهر» واقعه‌سی نینگ حقیقتده بؤلگن یاکی بؤلمه‌گنی نامعلوم. باشقه منبعلرده بو مسأله یاریتیلمه‌گن. اما مذکور واقعه هرات‌گه صبرسیزلیک بیلن آشیقیب تورگن نوایی اوچون سلطان بیلن مذکور استعفا باره‌سیده ینه بیر کره گپلشیب آلیش امکانتینی بېردی. چېگره آلدی خوفي برطرف بؤلگنی سببلی انچه خاطر جمع تارتگن حسین بايقرا امیر علیشېر‌گه استرآبادنی تاپشیریب، هرات‌گه قیتیشگه رخصت بېره‌دی. میر حیدر بو ایشنی اؤز تاغه‌سیگه کویونچک لیگیدن قیلگنمی یاکی عادي فراصتسیزلیک طفیلیمی، اونینگ قندهی بهالیشیدن قطع نظر، هر حالده، نوایی نینگ استرآباد حاکم لیگیدن قوتولیب هرات‌گه قیتیشیگه یاردم بېرگن.

عليشېر نوايى نىنگ استرآبادگە حاكم ايتىب يوباريليشى سببلىرى حقيده نوايى شناس ليكده تورلى قرەشلر موجود. عليشېر نوايى نىنگ استرآبادگە جۇنتىليشىگە حاضرگى نوايى شناسليگىمىز سورگون صفتيده قرەيدى.

و. بارتولد «ميرعليشېر و سياسى حيات» ناملى تديققاتيده نوايى نىنگ استرآبادگە سورگون قيلينىشى بىلن اونىنگ حياتيده «مرۆتسىز و آبروسىزلىنىش يىللىرى» باشلىدى دېب خلاصە قىلەدى. بو دور و. بارتولد بۇيىچە ۱۴۸۷-۱۴۹۴ يىللىر، يعنى وزير مجدالدين نىنگ تاثير دايرهسى كۈچەيىشىدىن اونىنگ اۆلىمىگىچە بۆلگن دورنى اۆز اچىگە قمرەيدى. مسأله تۇغرى قۇيىلگن. فقط مرۆتسىز يىللىر و. بارتولد بېلگىلەنگى كىي عليشېر نىنگ استرآبادگە كېتىشىدىن آلدن اېمىس، بلكە كېلگەندن كېيىن باشلىگن و شونىنگدېك، ۱۴۹۴ يىل اېمىس، انچه كېيىن توگەگن. بوندن تشقرى، سراي فتنەلىرى مجدالدين دن كېيىن هم دوام اېتگن. و. بارتولد اثرىده مذكور واقعهلر تفصيلاتى شوندهى باشلىنەدى: «سلطان حسين انچه وقتدن بېرى مجدالدين نى حاكميتگە قيتىرىشنى خواهلردى، اما بونگە مير عليشېر قرشلىك قىلردى. شونىنگ اوچون سلطان اول اونگە استرآبادگە حاكم بۇلىشنى توصيه قىلدى. مير عليشېر اوزاق قرشلىكدن سۇنگ راضى بۇلىشگە و كېتىشگە مجبور بۇلدى. سلطان نىنگ بوندهى حركتى سببلىرىنى بابر توشونتېرىب كېتگن. سلطان حسين گە معين بير مبلغ لازم بۇلىب قالگەندە، دېوان عملدارلىرى مبلغ يۇقلىگى و اونى تاپىش امر محاللىگىنى ايتدىلر. شونده مجدالدين تېرجەيىب قۇيدى و اونى عليحده قبول قىلىشنى ايتىب، اگر اونگە تېگىشلى وكالتلر بېرىلسە كېرەكلى مبلغنى تاپىب بېرىش و خزىنە نىنگ تۇلىب تورىشى اوچون دولت خۇجەليگىنى ترتيبگە كېلتىرىشگە تيار اېكىننى بىلدىردى. حاكميتنى قۇلگە كىرىتگچ، او وعدهسى نىنگ اوستىدن چىقدى و ولايتلارنى گللىتېب-يشتىدى. بىراق مير عليشېر باش برچە بېك و عملدارلرگە نسبتن دشمنانه كيفيتده بۇلدى^{۲۳۱}. حال بوكى، بابر

«بايرنامه» ده عليشېر نينگ استرآبادگه يوباريليش سببلريني مجدالدين بيلن باغلمه گن. استرآباد حقيده گپيرمه گن هم. او مجدالدين حقيده سلطان نينگ وزيرلري توصيفيگه اجره تيلگن بوليمده معلومات بهرگن و اونينگ فعاليتيني ايجابي بهاله گن. شو بيلن بيرگه، اونينگ عليشېر نوايي باشليق برچه بېکلر و عملدارلر بيلن ضمنن مخالفتده بولگنيني قيد اېتگن، خلاص ۲۳۲.

اوشه دور نينگ اوزيده ياق بعضي شرق شناسلر و. بارتولد نينگ سورگون وېرسيه سيگه کېسکين قرشي چيققن بوليب، بو حقه ده کيپينراق بارتولد اثرلريني قيته نشرگه تيارلر گن عالم يو. برېگېل شونده ي يازه دي: «آخرگي پيتلرده و. بارتولد نينگ ۱۴۸۷-۱۴۹۷ ييللر مير عليشېر اوچون مرؤتسيز و آبروسيزلنيس ييللري بولدي و بو، اولاً، اونينگ استرآبادگه سورگون قيلينيشيده کؤزگه تشلندي»، دېگن فکرلريني اوز ايچيگه آلگن توشونچه ني جدي قرشيلیکلرگه اوچره دي. ۱.۱. سېمېنوف منبعلر عليشېر نينگ هراتدن اوزاقلشيشي مجدالدين نينگ باش وزيرليککه تعيين لنيشي شرطی عوضيگه روي بهرگن ليگي خصوصيده بيرارته هم گواه کورستمه گن ليکلريني قيد اېتیب، استرآباد سلطان حسين نينگ اېنگ باي و مهم ولايتي اېکن ليگيني، اونده، اساسن، شهزاده لر ياکه سلطان نينگ اوتنه ايشانچلي کيشيلري حاکم ليک قيليب کېلگن ليکلري و عليشېر نينگ استرآبادگه حاکم اېتیب تعيين- لنيشيني «اوزاق ولايتگه» «فخري سورگون» صفتيده توشونيش ممکن اېمس ليگيني تاکيدله دي ۲۳۳. و. بارتولد اوچون نوايي ني «سورگون» قيليش نيمه اوچون ضرور بولگني توشونرلي. افسوس کي، ۱.۱. سېمېنوف نينگ توغري تنقيدی کېپينگي نوايي شناسلر تامانيدن انابتيگه آليمنه دي. حاضرگي کونلرگه قدر بو مسأله اوزيل-کېسيل حل قيلينمه گن و اوز يېچيمينی کوتيب توريدی. توغري، يې. اي. بېرتېلس اوشبو مسأله نينگ ياريتيليشيده

۲۳۲ بايرنامه، ۱۳۶.

۲۳۳ قرهنگ: سېمېنوف ۱۹۶۰، ۲۳۷-۲۴۹.

سېمېنوف نینگ سۆزلىرىنى اېسلىدى. لېكىن او هم بارتولد نینگ فكرلىش قالى و عموم ساوېت ادبياتى و علمىگه خاص بۇلگن «غايه وي كورهش» پرىنسىپلىرىدىن چېتگه چىقه آلمىدى: «نوايى اۆزى نىنگ «خمس» سى اوستىده ايشله ياتگن پىتده اونىنگ دشمنلىرى وقتنى بېكارگه اۆتكزمەدىلر. اولر هر كونى سلطان حسين گه دولت ايشلىرى خراب بۇلگن-لىگى و اونى يۇلگه قۇيىش فقط گىنه مجدالدين محمد نىنگ قۇلدىن كېلىشلىگى خصوصىده اشاره قىلىش اېدى. سراى اعيانلىرى نىنگ قىستايى قطعى بۇلىپ، شرابگه رجوع قۇيگن سلطان نىنگ اراده سى كوندن-كونگه ضعيف لىشيب بارردى. شوندهى بۇلگن بۇلىشى هم ممكن كى، نوايى نىنگ سلطان اعتبارىنى دولت ايشلىرىگه قرەتیش اوچون قىلگن حركتلىرى و اونىنگ سراى اعيانلىرىگه تنقىدى نظر بىلن قرەشى سلطانگه ياقمەگن. سلطانه وقتى-وقتى بىلن بوندهى مصلحتچىنى كۆزدن يىراقلىشتىرىش گه مايلىك بۇلگن. سلطان اوچون نوايى وجدان آوازى اېدى و گاهىده او بو آوازنى اوچىرىشىنى خواھلر اېدى»^{۲۳۴}.

اۆزبېك نوايى شناسلىگىگه اساس سالگن عالمر هم بارتولد قرەشلىرىنى بوتونلەى اۆزلىشتىرىپ آلدىلر و بارە-بارە «غايه وي كورهش» تلقىنى يەنە-دە چوقورلىشتىرىلە باشلىدى. مثلىن، آ. شرف الدینوف يازەدى: «حقيقتنى ايتىشدىن قۇرقمەگن اولوغ شاعرنى يۇقاتىش، هيچ بۇلمسە، پايتختدن اوزاقلىشتىرىپ، اونىنگ زهرلى سۆزلىرىدىن قوتولىشىنى كۆپدن بېرى اۆىلب يورگن حسين بايقرا اونى هراتدن بدرغە قىلىشگە قرار بېرەدى. نوايىنى پايتختدن اوزاقلىشتىرىشگە قويىدەگى حادثە كىتتە بهانه بۇلگن اېدى. حسين بايقرانىنگ عيش و عشرت گە بېرىلىشى نتيجه سىده خزينە بۇشەگن، حتا پادشاه نىنگ ايکكى تومن آقچەگە احتياجى توشگن اېدى. ايکكى تومن پولنى تاپيش لازملىگىنى حسين اۆز وزيرلىرىگە ايتگندە، اولر پول يۇقلىگى و هيچ قەيبردن تاپيش ممكن اېمسلىگىنى بىلدىرگن اېدىلر. بو وقت مجلسده حاضر بۇلگن مجدالدين فقط ايکكى تومن اېمس، آسان گىنه ۲۰۰۰ تومن هم

تاپش ممکن لیگینی ایتدی و بونینگ اوچون اؤزیکه شو تۇغریده وکالت بېریلیشینی شرط قۇیدی. مجدالدین ایلگری هم حسین بایقرا نینگ وزیرى بۇلگن اېدی. وزیرلیک دوریده جوده کۆپ بوزوق لیکلرنی، یرەمس لیکلرنی قیلگن... اېدی. مجدالدین نینگ بو قیلیق لرینی یاقیتیرمەگن و ایشلرینی مملکت اوچون ضررلی دېب بیلگن نوایی اونینگ وزیرلیکدن توشیریلیشی گە اېریشگن اېدی... مجدالدین نینگ ینگیدن امیرلیککە تعیین لیشی نوایی نینگ کتتە ناراضی لیگیگە سبب بۇلەجگینی حسین بایقرا بیلر اېدی. شونینگ اوچون او نوایی نی پایتختدن سورگون قیلیش گە قرار قیلدی. نوایی نی آچیقندن-آچیق سورگون قیلیش ممکن اېمس اېدی... شونینگ اوچون نوایی نی مملکت نینگ اوزاق بورچگیدە گى بیر شهرگە - استرآبادگە حاکم اېتیب تعیین قیلیش پردەسى آستیدە ۱۴۸۷ ییلدە هراتدن سورگون قیلدی»^{۲۳۵}. صدرالدین عینی هم نوایی نینگ استرآبادگە کېتیشی گە مجدالدین سببچی دېب کۆرستەدی: «... سلطان حسین بایقرا نینگ... اسرافگرچیلیگی گە دولت خزینەسى کفایە قیلەیدىگن بۇلیب قالگن اېدی، اوندن تشقرى بې مزە و اؤزباشیمچە ایشلر اوچون علیشېردن دگى یېب تورر اېدی. او مجدالدین نی قیتەدن ایش باشیگە قۇییب، عشرت چیراغینی ینگیدن یاقماقچی بۇلر اېدی، اما بو ایشگە هم علیشېر تۇسقىن لیک قیلر اېدی... منە شو سببلرگە کۆرە حسین بایقرا علیشېرنی پایتختدن بوتونلەى اوزاقلشتیریب کۇنگلی ایستەگنچە عیش-عشرت قیلیشنى ایستر اېدی. او ۱۴۸۷ ییل نینگ باشلریدە اونى استرآبادگە حاکم قیلیب پایتختدن اوزاقلشتیردی. بو حقیقتدە بیر «فخري سورگون» بۇلیب، بونگە علیشېر حسین بایقرا تامانیدن محکوم اېتیلگن اېدی»^{۲۳۶}.

تۇغرى، منبعلردە کۆرستیلیشیچە، نظام الملک و افضل الدین محمدنینگ چَقووی بیلن بیر پیتلر مجدالدین سلطان حسین تامانیدن لوازمیدن پستلەتیلیب پروانەچیلیک وظیفەسیگە

^{۲۳۵} شرف الدین اوف، ۷۸.^{۲۳۶} عینی (۲)، ۱۶۴.

تعیین لنگن. اونینگ دولت ایشلریده گی اقتدارى و قابلیتى حسینى بیر نېچه مراتبه اونى باش وزیرلیککه قۇییشگه اوندهسه-ده، اما بونگه همیشه امیر علیشېر قرشى بولگن. چونکه، مجدالدین "بو قدر مقتاوغه لایق فعلی و یخشی ایشلری بیلن بیرگه اؤجر و دغل کیشی ابدی. ارزیمه گن نرسه گه غضب لیب، فحش و دشنامگه تیل آچر ابدی، ارکان دولت نینگ کونگلینى همه وقت فحش سؤزلر بیلن رنجیده قیلیب، تیلی نینگ رنجی خلافت آشیان آستانه نینگ ایچکی لری و یقینلریگه هم یېتر ابدی"^{۲۳۷}. نوایی اؤزی خوش نما، اندیشه لی آدم بولگنی اوچون هم همه نی اؤزی دېک بولیشینی خواهرلر، سوربېتلرنی طاقت قیله آلمه سلیگی آلدینگی باده بعضی مثاللر واسطه سیده اؤقوچی اعتباریگه حواله اېتیلدی. دېمک، مجدالدین نینگ نوایی بیلن کېلیشمس لیگیگه، اولاً، اونینگ قۇپوللیگی سبب بولگن دېب حسابله سک تۇغرى بوله دی. اوندن تشقرى، مجدالدین نینگ دولت مبلغلرینی غیر قانونی اؤزلشتیریشی گه نوایی جدی تۇسقىن لیک قیلر ابدی. بیزنینچه، امیر علیشېر مجدالدینى کېینگی عیبى- بدنفسلیگینی روکش قیلیب، ایشدن آلینیشیگه اېریشگن بولسه کېرەك. حقوqlری کمسیتیلگنی اوچون مجدالدین ایچ-ایچیدن اېزیلگن بولسه-ده، اما نوایی نینگ موقعی آلدیده عاجزلیک قیلگن. شو جهتدن اونینگ شاعرگه نسبتن یشیرین کېک سقلشی طبعی ابدی. علیشېر بار اېکن، مجدالدین سلطانگه یقینلشه آلمس، بونگه نظام الملک و افضل محمدلر هم یؤل قۇیمس اېدیلر. قاله وېرسه، بو دورده حسین و علیشېر دۇستلیگی اېنگ عالی نقطه سیگه یېتگن پیلله بولیب («خمس» تقدیماتی واقعه سی بونگه دلیل!)، مجدالدین نینگ سلطانگه نوایی نی اغوا قیلیشى یاکه علیشېر سرایدن اوزاقلشتیریلگن تقدیرده وزیر بولیشگه راضی بولیشی کبی نوایی شناسلیکده اوچرەیدیگن قیدلر منطق جهتیدن تۇغرى اېمس.

عالمريميزنينگ تاريخي واقعليكدن چېنگه چيقيب كېتىش لريگه بير-بيرلريگه سويهنيب فكر يوريتيشلري سبب بولگن. ايلك نوايي شناسلرينيگ ساوېت توزومي مفكوره سيدن كېليب چيقيب، نوايي «حقيقتنى ايتيشدن قورقمه گن شاعر» بولگنى اوچون سلطان «اونينگ زهرلى سوزلريدن قوتوليش اوچون بدرغه قىلدى» طرزیده گى تلقين لرى حقيقت گه تۇغرى كېلمەيدى. بيرينچيدن، عليشېر نوايي سلطانگه تابع كيشى صفتيده هيچ چچان حقيقتنى براعلى ايتەلمەگن، بلكى موردى بيلن توشونتيريش گه اورينگن (واصفينينگ بدايع الوقايع ائريده گى نوايي و يېتيم بې باشلر واقعه سيني اېسلنگ). ايککينچيدن، نوايي سلطانگه زهرلى سوز ياكى دگى بېريش او ياقده تورسين، پادشاه نينگ قطعي قرارىگه قرشى كېسكين گېپريشگه جرئت اېتەلمەگن^{۲۳۸}. بونده مىناسبف فقط اونگه و اوشه دورگه تعلقلى بولمەى، بلكى حكمدارلر و تابعينلر اؤرتە سيدة گى مناسبتلر ميزانينى بېلگيله يديگن قاعده دير. تېمور توزوكلريده سلطان اؤزى نينگ ايتگن سوزيدن قيتمس ليگى حقيده قطعي طلب قۇيىليب، محمود غزنوي دن مثال كېلتيريلگنى بې چيز اېمس، البته.

عالمرينيگ عليشېرينيگ استرآبادگه يوباريليش مسأله سيدة مجدالدين نينگ قولى بارليگى حقيده گى تخمينى ناتوغرى اېكيني خواندمير كېلتيرگن تفصيلات هم تصديقله يدى. تاريخچى يازەدى: "حضرت سلطان نينگ يقين كيشيسى (نوايي) خاقان ملازمتيدن اوزاقلشيب ... استرآبادگه يوزلنگندن سؤنگ (!) خاقان نينگ (حسين بايقرانينگ) منور خاطرى قيته دن خواجه مجدالدينى بلند مرتبه و عالي منصب بيلن سرافراز اېتيشگه قرار قىلدى. بو فكر خيالگه كېليشيدن ايلگرى (!)، اتفاقن، خواجه مجدالدين تخت پايه سيدة تورگن پيتده خاقان حضرتلرى خواجه نظام الملک و خواجه افضل گه: "خرجتلر اوچون ايکكى

^{۲۳۸} «مكارم الاخلاق» ده كېلتيريليشجه، نوايي پادشاهگه بيرار قرار ياكه مسئله بوزە سيدن اؤز فكرينى حمايه قىليش مقصيده توققيز مارچ گچه مراجعت اېتيش حقوقيهگه اېگه بولگن - ش.س.

مینگ تومن کبېکي^{۲۳۹} تیارلش کبرهک" -دېب قالدی. وزیرلر بو گپگه کوتیلگنی دېک جواب بېرمه دیلر. اولر شاه حضوریدن چیقیشگج، خواجه مجدالدین محمد پادشاه قرشیسیگه تیز چوکیب، دېدی: «اگر عالی حضرتلریگه اؤن مینگ تومن ضرورت بؤلگنده هم هر بیرر دېوانینگ خرجتلیریده گی برچه مبلغلرنی تصریفگه اؤتکزیب یورگن بو ایکیکی خواجه بیر زومده مهیا ایتیشلری لازم ایدی. ایکیکی مینگ تومن نیمه دېگن گپ؟ بو گپ خاقان منصورگه تأثیر ایتیب بار همتمینی اول اولوغلیک آسمانی نینگ قویشیگه (مجدالدینگه) قره تدی^{۲۴۰}. منبعدن انیق و روشن کۆزینیب توریدی کی، امیر علیشېر استرآبادگه جؤنب کبتگنیدن سؤنگ معلوم وقت اؤتگج، "ایکیکی مینگ تومن کبېکي" ماجراسی روی بېرگن. شوندن کببین گینه سلطان نینگ خیالیگه خواجه مجدالدین نی قیته عالی منصبگه اؤتکزیب فکری کېلگن. نوایی استرآبادگه کېتمه گنیده سلطان نینگ مجدالدین گه ضرورتی هم، بلکی، بؤلمسدی. نوایی شو صحبتده بؤلگنیده اؤشه مبلغنی اؤز یانیدن تۆلب یوبارگن بؤلر ایدی. شو تخلیطده گی بیر واقعه حقیده "مکارم الاخلاق" نینگ تۆققیزینچی مقصدیده حکایه قیلینه دی. اوندە ایتیلیشیچه، امیر علیشېر ضرور خرجت اوچون جمع لنیشی کبرهک بؤلگن یوز مینگ کبېکي نی اؤز یانیدن تۆلب یوبارگن.

سلطان نینگ بو پیتده مروده قیشلب تورگن لیگینی حسابگه آله دیگن بؤلسک، اؤنگه بیرار دولت احتیاجی اوچون بیر آز مبلغ کبرهک بۆلیب قالگن لیگی توشونرلی حال. مجدالدین نینگ وزیرلرگه نسبتن ایتگن تنقیدی فکری تۇغری. منبعلرده امیر علیشېر نینگ استرآبادگه جؤنتیلیشیده مجدالدین نینگ اولوشی بؤلگنی حقیده هیچ قنقه سؤز و معلومات یوق. دېمک، بیز بو مسألهگه سلطان حسین مجدالدین نی باش وزیر قیلیب آلیش اوچون علیشېرنی "فخري سورگون" قیلدی، دېب اېمس، بلکی امیر علیشېر استرآبادگه دولت

^{۲۳۹} کبېکي - ماوراءالنهر حکمداری کبېک خان (۱۳۱۸-۱۳۲۶) تامانیدن جاري ایتیلگن پول بیرلیگی بۆلیب، کوموش دینارگه تېنگ.

^{۲۴۰} حبیب السیر، ۶۰۳ الف. روضة الصفا (۳)، ۳۶.

خوفسيزليگى نقطه نظريدن جونتيلگچ، دولت اوچون قىغوره ديگن صادق كيشى صفتيده نوايي دن سۇنگ اخلاص قويگن ايكيكىنچى كيشيسى مجدالدين محمدنى صاحب دېوانلىككه كۆتردى، دېسك، حقيقتكه يقين بۇلەدى.

نوايي و مجدالدين محمد

امير عليشېر استرآبادگه كېتىگدن سۇنگ حسين مجدالدين گه كتته اميد باغلهدى. مجدالدين سلطنت ايشلرينى يخشى آليب بارر، پادشاه خزينه سىنى تۇلديرىشده هيچ قيسى امكانيتنى قۇلدن باي بېرمىس اېدى. بو نرسه سلطانگه خوش ياقر و اونگه كوندن-كون ايشانچى زياده بۇله باشلهيدى.

امير عليشېر استرآباددن قيتگچ، اميرلىك و دولت ايشلرينى ترك اېتهدى. اونينگ التماسيگه سلطان هم قرشيليك قيلمەيدى. سببى، دۇستى نينگ كيفيتىنى يخشى بيلر، اوندن تشقري مجدالدين نينگ فعاليتى اونى تۇلىق قانيقتيرر اېدى. استثناسيز، هيچ قيسى منبعده بو دورده سلطان نينگ عليشېردن ذرّه چه بۇلسه هم ناراضى ليگى حقيده گپ يۇق. خواندمير بو دورده نوايي اؤز مسكنيده تينچ حيات كېچيرگنى و سلطان اونى اعزازلب مکتوبلر يازگنده اونينگ برچه عنوانلرينى كېلتيريشىنى عليحده قيد اېتتيب اؤتگن: « استرآباددن قيتگچ، صاحب تدبير امير (عليشېر) تينچليك-خاطر جمع ليكده اؤز وطنى و اېسكى مسكنيده كون كېچيردى. اميرلىك و حاكم ليكنى ترك اېتيشى بيلن كون سري آبروسى ينه-ده آشيپ، بې اندازە عزت- اكرام قىلىنه باشلندى و شو درجه گه باريب يېتىدى كى، سلطان اونگه بۇللە گن مکتوبلريده اول جناب نينگ (عليشېر نينگ) عنوانلرينى بوندهى دېب يازر اېديلر: «هدايت صاحبي، شرف و حرمت نينگ عالي نقطه سى، دين و دولت اربابلرى نينگ سره سى، يورت و ملت پېشوالرى نينگ قۇتى، خيرلى ايشلر نينگ تشبكارى،

خیر و احسان مؤسسہ لریگہ رونق بہرووچی، سلطنت اوستونی، پادشاہلرنی قۇلیدن
یبتکلاوچی، سلطان دولتی نینگ امیدى و ایشانچی، سلطان نینگ یقین دوستى، حقیقت و
دین نظامى امیر علیشېر»^{۲۴۱}.

خواندمیرنینگ یازیشیچە، مجدالدین دولت ایشلرینی، کۆپینچە، عدالت بیلن یوریتەر،
اونینگ سیاستى طفیلی بیرار عملدار خلقدن یشیرین طرزده بیرار باتمان غلەنى آلیشگە
جرئت اېتالمسدى، بیرار یساوول یاکە عسکرنینگ بازار اهلیدن بیرار تەسیگە قۇل کۆتریشگە
یورەگى بېتلەمسدى. خواجه مجدالدین هر کونى تانگدن پېشین نمازیگچە سلطان دولتى و
دېوان ایشلرینی نینگ سرانجامى بیلن مشغول بۇلردى، شوندن سۇنگ زمان نینگ علمالرى و
فاضلرلى بیلن صحبت قورردى^{۲۴۲}. کېزى کېلگندە ایتیب اوتیش کەرەک کى، اۇشە دورنینگ
بیرار بیر تاریخچىسى خواجه مجدالدین گە سلبى مناسبت بیلدیرمەگن. البته، نوایى بیلن
مجدالدین اۇرتەسىدە رقابت موجود بۇلگن. شو سببلى نوایى طرف کشى بۇلگن خواندمیر
اۇزى نینگ کپیننگى دورە یرەتگن تاریخی اثرلریدە مجدالدین نینگ سلبى خصلتلرینی
کېنگراق آچیشى منطقن تۇغرى بۇلر اېدى. بیراق، او هم مجدالدین نینگ بعضى عادتلرینی
یامانلەسە-دە، عمومەن، اونى دانشمند دولت اربابى صفتیدە، حتا ظهیرالدین بابر هم بیلەغان
وزیر دېب تعریفلەیدى.

مجدالدین، طبیعى کى، امیر علیشېرگە نسبتن حلى هم کۇنگلیدە غبار سقلەسە-دە، اېندى
اونگە دشمن لېک کۆزى بیلن قرەمس اېدى، دېیشگە اساس باردەى کۆرینەدى. بونگە
سبب، بیرینچیدن، سلطان نینگ علیشېرنى تینچ قۇیشگە قیلگن قراریدن و علیشېرنینگ
اۇزى هم "عزلتگە چېکینیش"نى خواهلەياتگنى طفیلی اېندى اونگە هیچ کیم خوف
سالالمس لیگیدن خاطر جمع بۇلگن بۇلیشى کەرەک. ایککینچیدن، او علیشېر

^{۲۴۱} روضة الصفا (۳)، ۳۸.^{۲۴۲} روضة الصفا (۴)، ۴۵ ب.

استرآبادده لیگیده اونینگ طرفدارلرینی سرایدن چېتلشتیریپ اولگورگن اېدی. بونگه نوایی نینگ اېنگ صادق آدمی افضل محمدنینگ نوایی دن پناه ایزلب استرآبادگه قاچیب بارگنینی دلیل قیلیب کۆرستیش ممکن. بیرته-یریمته نوایی گه خیرخواه بؤلگنی هم اېندی مجدالدین دن قۇرقیب، دَمینی چیقمرس اېدی. علیشېرنینگ اوکەسى درویش علی هم بلخ گه حاکم ایتیب یوباریلگن، سلطان بیلن دېبرلی اوچرەشمس اېدی. شو طفیلی نوایی اونگه اېندی هیچ ضرر یېتکره آلمەسلیگینی هم بیلردی.

منبەرلرە کۆرستیلیشیچە، سلطان مجدالدین علیشېرنی یاقیتیرمس لیگینی سېزدی. او بو ایککی انسان نینگ دۇستلشیشینى ایستردی^{۲۴۳}. علیشېر هم مجدالدین نینگ آلدینگی واقعەلر اوچون کېک سقلب یورگنینی یخشی انگلر، شونینگ اوچون او بیلن یرەشیش مدعاسیدە بۆلەدی. واصفی نینگ "بدايع الوقایع" اثریدە شونەدی کەلتیریلیشیچە، بیر کونی امیر علیشېر مجدالدیننی باغ جهان آرادە اوچرەتیب اونینگ کۆنگیل آچر بیغانلری آوازەسینی اېشیتگنی و اگر تکلیف اېتیلەسە او هم قتنشیش ایستگیدە اېکنینی ایتەدی. مجدالدین جودە خرسند بۆلیب کەتەدی^{۲۴۴}. مجدالدین سلطان نینگ نوایی گە بؤلگن یوکسک احترامینی حسابگە آلیب، او بیلن یرەشیش سلطانگە معقول کەلیشینى اؤیلەیدی و کتتە ضیافت ترتیب بېریشگە کیریشەدی. بو فاکت سلطان حسین باقرا بیلن علیشېر اؤرتەسیدە گى بی غبار دۇستلیک مجدالدین وزیرلیگی دوریدە همان مستحکم بؤلگنیدن درک بېرەدی، عکس حالده مجدالدین شاعرگە کتتە اعتبار بېرمەگن بۇلر اېدی.

ضیافت هجري ۸۹۷ ییلی جمادی الثانی آیی نینگ بیرینچی کونیدە (۱۴۹۲ ییل ۶ مارت) اؤتکزیلەدی.

^{۲۴۳} بدايع الوقایع، ۴۰۸.

^{۲۴۴} اؤشە اثر، ۴۰۳.

اعتبار قیلگن بۆلسنگیز، شو صحیفه گچه کۆریب اۆتیلگن تحلیللر نوایی و حسین بايقرا مناسبتلریده ۱۴۹۲ ییلگچه بیرار-بیر ساووقچیلیک بۆلمه گنینی کۆرستماقده. مجدالدین هم عینن شو وقتگچه امیر علیشېبرگه نسبتن قلتیس حرکت قیلمه گن. و. بارتولد نوایی نینگ اوکەسی درویش علی نینگ عصیانى طفیلی سلطان مجدالدین نی ۱۴۹۰ ییلده ایشدن آیشگه مجبور بۆلدى و اۆرنیگه نظام الملک نی تعیینله دی دېب کۆرستگن^{۲۴۵}. تۇغرى، اما سنه ۱۴۹۰ ییل اېمس. درویش علی نینگ عصیان کۆتریش رېجەسى سلطان نینگ شو مناسبت بیلن هجري ۸۹۸ ییلی رمضان آیى نینگ ییگىرمە تۆرتینچى کونى، یعنی ۱۴۹۳ میلادی ییل نینگ ۸ جولای کونى سنەسى بیلن چىقرگن فرمانى وقتىگه قرە گنده شو عرفه ده فاش بۆلگن. مجدالدین سل کېنراق ایستعفاگه چىقریلگن.

بو کرونولوژینی اېسده توتیش جوده مهم. بیز استە-سېکین انه شو - «امیر علیشېبر نینگ آبروسیزلنیش و مروتسيز ییللری» موضوعیگه یقینلشماقده میز. بو مسأله گه نوایی شناسلیکده کۆپ اورغو بېریلگن. عمومی خلاصه لر تۇغرى چىقریلگن. اما کۆپ اۆرینده نوایی نینگ وزیرلر بیلن رقابتى، سرای فتنه لری بیلن باغلیق اضطرابلى صحنه لر، واقعه لر کېتمە-کېتلیگی و تاریخی سنه لر نینگ ایزچیللیگی گه اعتبار قرە تیلمه گن.

مناسبتلرده گى اۆزگريشلر

امیر علیشېبر نینگ ضیافتگه کېلیشینی مجدالدین اونینگ تسلیم بۆلیشى صفتیده قبول قیلەدى. بو کیفیت اونینگ گمشته لریگه هم یوققن لیگینی قوییده کېلتیریلگن واقعه دن بیلسه بۆلەدى. ذین الدین واصفي مولانا بدخشی تیلیدن حکایه قیلەدى: ... میرزا حسین

بايقرانينگ ميرحاجی پير بكاوول دېگن ملازمی بؤلر اېدی. بير كونی تخت روانده حرمتلی حرمدين (سرايدن) چيقيب كېله ياتگنیده مير عليشېر حرم دروازه سی آستانه سیگه قدم قویه ياتگن اېدی و (ميرگه) يېتیشگج: "مخدوم، بوگون سيزنينگ ملازملرينگيز حضرت ميرزا حضوریده عجب گيلرنی ايتديلر"، -دېدی و اوتیب كېتدی. اؤشه وقتلرده پادشاه نينگ ميردن آزگينه اخلاصی قيتيیدی، دېگن ميش-ميشلر ترقلگن اېدی. شو سبیدن مير اضطرابگه توشيب، تخت روان كېتيدن يوگوردی و "مخدوم، پېچه تۆختنگ!" -دېدی. او اېسه: "معذور توتە سيز، ميرزا مېنی بازارليكه يوبارگنلر، جوده شاشيليه پمن" -دېدی. ايتيشلرېچه، مير قريب يېگيرمه قدمچه تخت روان نينگ آرقه سيدن يوگوريب بارگن ...

مير حضرتلری ميرزا حسين بيلن ملاقات پيتيده اؤزی گمان قيلگن خواتردن اثر هم سېزمه دی. شاه حضوريدن چيقيب، بعضی يقينلريدن سؤره سه، اولر: "ميرزا بوگون سيزنی شونده ی خاطرله ديلر کی، هيچ مريد پيرینی بونده ی حرمت بيلن خاطرله مه گن" -دېب جواب بېريشدی. (شونده) امير عليشېر توشوندى کی، ميرحاجی نينگ مقصدی خلققه اؤزی نينگ مير عليشېر بيلن قنده ی معامله قيليشینی کورستيب قويسش بؤلگن ...

مير بو كينه نی دليگه توگيب قؤیدی و بير ييل اؤتگج، بير كونی نماز پیتی ميرزا حضورېگه كېلدى. بو اوچره شوو حقيده كېليشيلمه گنی اوچون ميرزا سؤره ديلر: "چهره نگيزده تشويش غباری سېزيله دی، قه پيردن كېله يېسيز؟"

مير دېدی: "درويش عليشاه حضورېگه بارگن اېديم. او ياقدن كېله ياتيب، فېروزآباد دروازه سیگه يېتگن پيتيمده دروازه ايچيده غله-غاوور اېشيتيلدی. سيزنينگ ملازملرينگيزدن بؤلسه كېره ك دېب خيال قيلديم. بير توده خوش صورت يېگيتلر تازی نژاد آتلرگه مينيب كېليب قالدیلر کی، بو شهرده بونده ی گؤزل يېگيتلرنی هيچ كؤرمه گن اېديك. اولر آرتيدن "هَی-هوی" لشيپ يساووللر كېلر، "طريقووا" دېب خلقنی چېتگه سوريشيب، بؤل آچيشر

ابدی. مېن ھم اۋزىمنى بورچككە آلىب كۈزەتە باشلەدیم. قىمت بەھا گوھر و ياقوتلر بىلن بېزەتيلگن تخت رواندە مير حاجى پير پيدا بۇلدى... بەغايت خوشحال بۇلدىك: خداگە شكر كى، بىزىنىڭ پادشاه ملازملرى كىكاووس، افراسياب، خسرو و پرويز، بهرام و اولوغ سلطانلر ھەمدە احتراملى خاقانلرگە مىسر بۇلمەگن نشو و نمادە يورىيدىلر»^{۲۴۶}.

سلطان اولوغ شاعرگە حرمتسىزلىك كۆرسىتىلگن ليگىنى انگلەيدى و پسندسىزلىك اوچون درحال مير حاجى بكاوولنى جزاگە حكم اپتەدى.

بو واقعه تفصيلاتىدن قويىدە گيلرنى توشونىپ آلىش ممكن: بىرىنچىدن، مير حاجى پىرىنىڭ خلق ايچىدە اولوغ امىرگە كۆرسىتىلگن كلان دماغلىگى نوايىنىڭ سرائى خدمتلىرىنى يىغىشتىرىپ قۇيگنى و «تىنچ و آسودە حيات»گە اپرىشگىنىنى تصدىقلەيدى. عكس حالە، اونگە بوندەى مناسبتدە بۇلىشگە سرايدەگى عادى عملدارىنىڭ يۈرەگى داو بېرمىس ابدى. ايكيكىنچىدن، نوايىنىڭ درويش عليشاه حضورىدن كېلەياتگىنى اونىڭ بلخ دە حاكم اپكىنى و بو واقعه نىڭ مجدالدىن وزىرلىگى دورىدە يۈز بېرگىنىنى انگلتەدى. اوچىنچىدن، سرايدەگى ملازملرنىڭ اساسى كۆپچىلىگى خواجه مجدالدىن نىڭ آدملىرى بۇلىپ، عليشېرگە نسبتن دشمنانە كىفيتدە بۇلگن ليگىنىنى تصدىقلەيدى. تۆرتىنچىدن، اوندە سلطان نىڭ امير عليشېردن كۆنگلى ساوۈگنى حقىدەگى مىش-مىشلر خلق آرەسىدە ترقلگنى سېزىلەدى و بو دورە درويش على دە عصيان كۆترىش رېجەسى بۇلمەگنى عيان بۇلەدى.

نوايى مىش-مىشلردن جودە اضطراب چېككن. او مىش-مىشلر سببىنى بىلىشگە بىر نېچە بار حركت قىلگن بۇلسە دە، نتيجه بۇلمەگن. تىنقىلى نوايى شناس ا. ھىيىتمتوف تامانىدن "اۋزېك تىلى و ادبىياتى" ژورناليدە اعلان قىلىنگن نوايىنىڭ حسين بايقراگە يازگن بىر

مکتوبیده شو حقه سۆز یوریتيله دی: "بیر نېچه کوندير کی، کمینه نینگ گمان قیلیشیچه، حضرتلری نینگ (حسین باقرانینگ-ش.س) آلدیده دریا بیر قطره بولمیش خاطرلری صحیفه سیگه غبار قونیب، چېکسیر لطف منبعی بولگن فیض اېشیگینی مېنینگ یوزیمگه بېرکیتیپ قویدی... شو سببلی بو دردیمنی نه بیرار کیشیگه اظهار اېتیشگه جرئت قیله من و نه خبرسیرلیک بورچه گیده اؤلتوریب، بو احوالگه نسبتن صبر قیلیش قۇلیمدن کپله دی... مېندن رنجیگننیز یا رنجیمه گنینگیزی هیچ کیم اوزینگیزدن یخشیراق بیلیمهیدی. مېن اوز گناهلیریمگه اقرارمن، اما بیلیمه من، مېن قندهی ناجویه ایش قیلدیم کی، سیز اوزینگیزنی مېندن تارتیب آلدینگیز..."^{۲۴۷}.

شوندن خلاصه قیلسه بوله دی کی، علیشېر نوایی و حسین باقرا آره سیگه بیزگه نامعلوم بولگن سببلرگه کؤره ساووقچیلیک توشگنی تاریخی فاکت. تاریخی اثرلر، جمله دن، "روضه الصفا"، "خلاصه الاخبار" و "حبیب السیر" ده اولرینینگ آره سیده گی "ساووقچیلیک" سببلرگه انیقلیک کیریتیلیمه گن.

یوقاریده تأکیدلنگنی دېک، درویش علی نینگ عصیان کؤتریش رېجھه سی هجری ۸۹۸ ییل رمضان آییده (میلادی ۱۴۹۳ ییل نینگ جون آیی آخرلری) فاش بوله دی. خواندمیر درویش علی نینگ عصیانگه اکه سی نینگ سلطنتده گی آبرو-اعتباری پسه یگنی و نتیجه ده اؤز باشیگه توشیشی ممکن بولگن فلاکتدن خوف سیره ش سبب بولگنی گه اشاره اېته دی: «درویش علی ایشانچلی کیشیلردن خواجه مجدالدین نینگ اعتباری و اختیاری کؤتریلیب، اکه سی امیر علیشېرنینگ گپلرینی ناپسند قیله یانگنلیگی و علیشېرگه تعلقی برچه ایشلرنی اؤز تصرفیگه اؤتکزیب، اونگه مخالفلیک جهتیدن عصیان اېشیکلرینی آچگن لیگینی قیته-قیته اېشیته وېرگنیدن سؤنگ اگر بو احوال شو طرزده کپته دیگن بولسه، امیر علیشېر

قدری نینگ تنزلی اونگہ ہم تاثیر کورستیپ، حاکم لیکدن چہنتلیشی ممکن لیگی حقیقہ گی اوینی خیالیدن اؤتکردی»^{۲۴۸}.

بیز شو واقعہ لر جریانیدہ بیرینچی جؤن حسین بایقرا نینگ نوایی حقیقہ ناراضی آہنگدہ گیرگینی کورہمیز: "اؤشہ وقتلردہ، بیر کونی امیر درویش علی نینگ خلافلیک حرکتیدن (سلطان) خاطریدہ ملاللیک پیدا بؤلدی. سؤنگ، بعضی بیر خاص کیشیلرگہ ایتدی کی، "عجب حال دیر کیم، اگر درویش علی شونچہ تربیت و عنایتیمیزنی کؤریپ، نانکؤرلیک یؤلینی توتیب دور و خلافلیک دعواسینی قیلیب دور". شوندہ فساد اہلی نینگ بعضی بیرلری امیر درویش علی نینگ ایشلریدہ اکہسی امیر علیشہر نینگ قؤلی بار، دہیشگندہ خاقان منصور حضرت نینگ یقین کیشیسی (نوایی) اوستیدن ہم اؤشہ مجلسدہ اندک شکایت قیلدی. شو پیت اول جناب (علیشہر) عالی تخت پایہ سیگہ کلبیب قالیب، بؤلیب اؤتگن گپلردن خبر تاپگچ، بو اغوادن بہ غایت تاثیرلندی و خفہ بؤلدی^{۲۴۹}.

مجدالدین سلطان نینگ کیفیتیدن امیر علیشہرگہ بؤلگن ایلگریگی ایلیق لیک یؤقالہ یاتگن- لیگینی کورگن و سلطان نینگ خفہ لیگینی ترقتیش اوچون نوایی حرکت قیلیشی مقررلیگی ہمہدہ ینہ دولت ایشلریگہ قیتیش گہ حرکت قیلیشیدن خواطرلنگن بؤلشی ممکن. یوقاریدہ خواندمیردن کبلیتیریلگن لوحہ دن مجدالدین بیرینچی بار نوایی گہ قرشی آچیق ضربہ بہریشگہ اورینگینی سہزیش ممکن. خاص کیشیلر و فساد اہلی دہگندہ مجدالدین نظرده توتیلگن بؤلشی ممکن.

نوایی اوکہسی نینگ خلافلیک یؤلینی تنلہ گنیدن تشویشگہ توشیب، خواجہ دہداردن اونینگ آلدیگہ باریش و نصیحت قیلیشینی التماس قیلہدی. خواجہ دہدار سلطاندن رخصت

^{۲۴۸} روضۃ الصفا (۳)، ۴۰؛ حبیب السیر، ۲۴۹.

^{۲۴۹} اؤشہ یپردہ.

آليشگه اېريشه دی و درويش علی آليدگه جۈنهيدي. اما واقعه رواجيدن خواطرلنگن سلطان حسين بلخ گه آتلنه دی. اما امير درويش علی ده اۈزی کوتگن دشمنانه کيفيتنی کۈرمه يدي. درويش علی سلطاننی بلخ تشقريسيگه چيقيب چوقور حرمت بيلن کوتيب آله دی و کتته ضيافت اويوشتي ره دی. سلطان اونی کېچيره دی، اما حاکم ليکدن بۈشته دی. بو حقه ده خواندمير عليحده تۈختلگن^{۲۵۰}.

خواندميرنينگ "امير عليشېر نينگ بو اغوادن به غايت تائيرلندی"، دېييشيگه قره گنده، عليشېر مجدالدين گروهيدن بونده ی آشکارا هجومي کوتمه گن بۈلسه کېره ک. او جوده عصبي لشيپ، خاقان بيلن آچيقچه سيگه گپلشيشگه مجبور بۈلگن. بونگه دليل شو کی، سلطان خوددی شو عرفه ده فرمان اعلان قيله دی. اونده نوایي نينگ اوکەسی درويش علی بعضی گناهلری اوچون اعتراض ميدانیده توتيب توريلگنی (عصيانگه شمه قيلينماقده - ش.س) و بونی زنه ار نوایي گه تائيرلی دېب اۈيلش خطاليک و کلتەبينليک بۈليشی همده امير عليشېر نينگ نفيس خاطرینی آسوده توتيش بويوريله دی^{۲۵۱}.

مجدالدين سل اۈتيب لوازميدن چېتلتشتيريله دی. استعفا مراسمی طنطنه لی صورتده اۈتکزيليب، سلطان اونگه صادق خدمتلری اوچون يوز مينگ کپيکي مکافات بېريپ، چهارقب چاپان کيگيزه دی^{۲۵۲}.

^{۲۵۰} روضة الصفا (۳)، ۴۰.

^{۲۵۱} فرمان اۈزرفاشی قۇليازمه لر فونديده نم. ۲۲۷۸ رقمی آستیده «مجموعه رقعات و منشآت» تۈيلمیده سقلنه دی.

^{۲۵۲} بو حقه ده قره نگ: سوتېنلی (۱)، ۹۳.

نوايي و نظام الملک

مجدالدین ۱۴۹۴ ییلده ایشدن آلینگچ، سل اؤتمه‌ی حجگه آتلنه‌دی و مکه یؤلیده وفات اېته‌دی. نظام‌الملک باش وزیر لوازمیگه تعیین‌لنه‌دی. خواندمیرنینگ معلوماتلریده نظام‌الملک‌نینگ نامی مجدالدین، افضل محمد و میر علیشېر ناملری بیلن بیر قطارده اوچره‌شی اونینگ سلطان نظریده‌گی اېنگ اعتبارلی شخصلردن بیرى بؤلیب کېلگنینی انگلته‌دی.

تاریخی اثرلرده ۱۴۹۴ ییلدن ۱۴۹۷ ییلگچه خراسانده بیرار-بیر اوروش یاکه حسین باقیرانینگ یوریشلری بؤلگنی حقیده عموم گپ آچیلمه‌گن. دېمک، عین شو دورده خراسان تینچ بؤلگن. منبعلرده ۱۴۹۷ ییلگچه نظام‌الملک و نوايي مناسبتلریده اجره‌لیب تورگووچی بیرار سلبی جهتنی کؤرمه‌دیک. نوايي و نظام‌الملک مناسبتلرینی یاریتیش ممکن بؤلگن معلوماتلر هم یوق. بونینگ سببینی نوايي‌نینگ سرایدن چپته‌ده یورگنی بیلن ایضاحلش ممکن. بیراق ۱۴۹۷ ییلگه کېلیب سلطنتده یوز بېرگن بعضی واقعه‌لر نوايي‌نینگ سیاسی حیاتگه اره‌لشیگه مجبور بؤلگنی و نظام‌الملک بیلن آره‌لریده ضدیت پیدا بؤلگنینی کؤرسته‌دی.

منبعلرده کېلتیریلیشیچه، بلخ حکومتی استرآبادنی باشقرب تورگن بدیع‌الزمان‌گه تاپشیریلهدی. استرآباد اونینگ اوغلی مؤمن میرزاگه وعده قیلينه‌دی. بیراق آخرگی دقیقه‌لرده سلطان‌نینگ قراری اؤزگرب، استرآبادگه خدیجه‌بېگیم‌دن توغیلگن اوغلی مظفر حسین میرزا حاکم اېتیب تعیین‌لنه‌دی. بوندن ناراضی بؤلگن بدیع‌الزمان حسین باقرا بیلن کېلیشمه‌ی قالدی. بو کېلیشماوچیلیک کوندن-کونگه کېسکینلشه باشله‌یدی. بو حالت خلق باشیگه آفت، ناتینچلیک کېلتیریشی، سلطنت و قوشینده پراکنده‌لیک پیدا قیلیشینى توشونگن علیشېر نوايي جدی بېزاوته‌لنه‌دی. شو دوردن باشلب، اونینگ آته‌باله

اؤرتەسىدەگى ساووقچىلىكنى برطرف اېتىش اوچون حرکت قىلە باشلەگىنىنى كۆرەمىز. جملەدن، "روضة الصفا" دە شونەدى معلومات كېلتىرىلگن: "خاقان منصور اوزى نىنگ خستە مزاجىگە، اېگرده يوريش آغىرلىكلرىگە قرەمەى، اؤشە قىشده بدیع الزمان نىنگ ادبىنى بېرىب قۇبىش اوچون نصرت نشانلى لشكرىنى بلخ ولايتىگە قرەتىشگە قصد قىلدى. اما حضرت نىنگ يقين كىشىسى امیر نظام الدین علیشېر: «اگر همایون فرمان چىقىرىلسە و بندە بلخ گە بارىب، بدیع الزمانگە نصیحت قىلسم، اونى پادشاهانە مروتلر كمالىگە اميدوار اېتسم كى، دل آزارلىك بىابانیدن خدمتكارلىك يۇلىگە كېلسە، -دېدى. "بو اؤى همایون نىنگ مزاجىگە تۇغرى كېلدى و امیر علیشېر مقصد سىرى يوزلندى»^{۲۵۳}. نوایى آتە-بالە نىنگ كېلىشماوچى لیگیدە سلطنت برقرارلىگىگە كتتە خوف سېزگن. بونگە چېتدن تماشابىن بۇلىب توریشنى اۇزىگە اېپ كۆرمەگن و اؤز تشبى بىلن سلطانگە مراجعت اېتگن دېگن منطقي خلاصه گە كېلىش ممكن. اونىنگ بې غرض نىتى نظام المللكە ياقمه گنى قويیده گى لوحەدن معلوم بۇلەدى: «امیر علیشېر بلخده بۇلىب، حكمتلى گېلر بىلن صیقل بېرىب، بدیع الزمان میرزانىنگ خاطرى آینه سیدن خفه چىلىك زنگىنى كېتكزه ياتگن پیتلرده امیر علیشېرنىنگ حرکتى بىلن تىنچلىك اؤرنىلەشینی ایستەمەگن خواجه نظام الملک و بعضى يقینلری نىنگ اغواسى بىلن خاقان منصور بلخ کوتوالى امیر اسلام برلاسگە نشان (فرمان) يوباردى»^{۲۵۴}. نشانده اېسە بدیع الزمان آو قىلىش اوچون شهر تشقرىسىگە چىققن محلده شهر دروازه لرى بېركىتیلیب، شهزاده نى ایچكرىگە قۇیمسلىك بويوریلگن اېدى. سوال توغیله دی، علیشېر بدیع الزمان يانىگە كېتگن پیتده نیمه واقعه، قندهى اغوا يوز بېردى كى، سلطان نىنگ نوایىگە ایشانچى شېهه بىلن المشگن و او تكلیف اېتگن یره شوو يۇلیدن آينىگن؟ مؤرخ نظام الملکدن تشقرى بعضى يقینلر، دېگنده كىملرنى نظرده توتماقده؟

^{۲۵۳} روضة الصفا (۳)، ۴۹.^{۲۵۴} اؤشە يېرده.

نوابی دوری و بیزگه معلوم تاریخی اثرلرده اغوا مضمونی آچیب بهریمه‌گن، فقط او «علیشبر واسطه‌سی بیلن صلح توزیلیشینی ایستمه‌گن» گروهگه تېگیشلی اپکن لیگی ایتیب اوتیلگن. اغوا نیمه حقدە بؤلگن بؤلشی ممکن؟ صفوی لر سلاله‌سی تاریخیگه بغیشله‌گن «عالم‌آرای صفوی» اثریده کوزگه تشلنمه‌یدیگن شونده‌ی اپیزود بار کی، اوشبو مسأله‌نینگ یاریتیلیشیده و اپنگ اساسی‌سی، منطقی خلاصه چیقاریشده مهم اهمیتگه ایگه. اونده کهلتیریلیشیچه، «۱۴۹۶ ییلی سلطان حسین باقرا بدیع‌الزمان گه بلخ حکومتینی تاپشیره‌دی. استرآبادنی اېسه مظفر حسین میرزاگه بېریش اوچون فرمان چیقردی. ایککی کوندن کبیین بدیع‌الزمان علیشبر نوابی دن خط آله‌دی. خطده شونده‌ی یازیلگن اپکن: «اگر سیز استرآباددن بلخگه کتسنگیز، اوزینگیزنینگ اوزینگیزگه محمد مؤمن میرزانی قویب کبتینگ. نیمه بولسه هم شهر باشقه کیشیگه تېگمه‌سین». بدیع‌الزمان بو خطنی آلگچ، یاشلیکدن اونگه مربی بؤلگن شاعردن جوده خرسند و منتدار بۆلدى»^{۲۵۵}.

اوشبو معلومات تاریخی اساسگه ایگه‌می، یوقمی؟ نېگه نوابی حقیده بای معلومات قالدی‌رگن خواندمیر عمری‌نینگ آخرگی ییللریده یره‌تگن «حبیب‌السیر» اثریده بو حقدە لام-میم دېمه‌گن؟ آ.افندیف‌نینگ یازیشیچه، انگلیس شرقشناسی دېنيسان راسس خواندمیر «حبیب‌السیر» اثریده شاه اسمایل صفوی‌نینگ یاشلیک دوری واقعه‌لری بیانینی «عالم‌آرای صفوی» دن فایده‌لنیب یازگنلیگینی انیقله‌گن^{۲۵۶}. دېمک، خواندمیر یوقاریده کهلتیریلگن معلوماتدن خبردار بؤلگن و اونینگ ساخته همده بیرار اساسگه ایگه بؤلمه‌گن لیگینی انیق بیلگنی اوچون هم اونی اؤز اثریگه کیریتمه‌گن. مذکور تفصیلات عینن نظام‌الملک و اونینگ گروهی توفیقگن اغوا ماهیتینی افاده‌له‌گن بؤلشی ممکن. سببی، اغوا بدیع‌الزمان اؤز اؤرنیگه اؤغلی محمد مؤمن میرزانی قویب استرآباددن بلخگه کهلگن پیتی روی بېرگن.

^{۲۵۵} ایگه‌بیف، ۲۸.^{۲۵۶} اېفندی‌بیف، ۸-۹.

استرآباددن مؤمن میرزانی چیقیش و آتە-بالە اؤرتەسیدەگی نفاق نینگ کوچەیشیدن کیم منفعتدار ابدی؟ البتە، بو اؤریندە بیرینچی شېهە اؤز اؤغلیگە تخت ولیعهدلیگینی آلیب بېرىشنى رېجەلشتیرگن مەھدی اولیا خدیجەبېگیمگە توشەدی. نوایي نینگ مراضات سازلیک سیاستی و آتە-بالە اؤرتەسیدەگی اعتباری اونینگ سیاسی رېجەلریگە تۇغەناق بۇلیشی تورگن گپ ابدی^{۲۵۷}. شو طفیلی اونى وقتینچە بۇلسە-دە، سلطان "اعتباریدن اوزاقراق توتیش"دن منفعتدار بۇلگن دبیش ممکن. بو مسأله نظامالملک بیلن خفیە مصلحت قیلینگن کۆرینەدی و سلطنت مقیاسیدە کتتە ماجراگە سبب بۇلیشی عیان بۇلگن مدەش اغوا تیارلنېب، سلطانگە یېتکزیلگن بۇلیشی ممکن. اغواگە اوچگن سلطان بلخەدەگی لشکرباشی لرگە بدیع الزمانی شەرگە کیریتمسلیک حقیدە ینگى فرمان یوبارەدی. دېمک، اغوادن نظامالملک ایککی طرفلە فایدە کۆریشی دقتنى تارتەدی. بیرینچیدن، او سلطان و نوایي مناسبتلرینی اوزیل-کېسیل بوزیب تشرلر، ایککینچیدن، خدیجەبېگیم نینگ ایستگینی تۆلە قاندریر ابدی. اغوا عاقبتیدە نوایي نینگ باشیگە توشیشی ممکن بۇلگن سودا خدیجەبېگیمنى قیزىقتیرمەگن. ملکه و وزیر نینگ یکدلیگی شوندە کی، هر ایککلەسى سلطانگە یېتکزیلگن اغوانینگ فاش بۇلیشیگە یۇل قۇیمسلیک و سیاسی وضعیتنى کېسکینلشتیریش اوچون مظفر حسین میرزانی مؤمن میرزا اوستیگە جۇنتیشگە سلطاننى کؤندیرگنلر. چونکی، نوایي سلطان بیلن بدیع الزمانی یرەشتیرگندە ابدی، استرآباد مسألهسى تینچلیک یۇلى بیلن حل بۇلگن بۇلردی. نتیجەدە مؤمن میرزا اۆلدیریلەمەگن، "عالم آرای صفوی" دە تیلگە آلینگن واقعه اغوا اېکن لیگیگە حسین بايقرا ایشانگن بۇلردی. شو طریقە علیشېر نوایي نینگ یوزی یاروغ بۇلگن، چوقورراق قرەدیدگن بۇلسک، بايقرا اؤز

^{۲۵۷} خدیجەبېگیم نینگ کردگارلری بدیع الزماندە کوچلى ناراضیلیک اۇغانگن. خدیجەبېگیم حسین بايقرا حرمیگە کیریتیلگونچە سابق پادشاه ابو سعید میرزانینگ غنجه چىسى بۇلېب، اوندن بیر قیزی هم بۇلگن. بايقرا سلطان ستر نینگ قیزی (بدیع الزمان نینگ آنەسى) و ابو سعید میرزانینگ ایککی قیزیدن کپین اونگە اولینەدی. اونى نهايتدە سېوگیندن (بابر) برچە خاتینلریدن اوستون قۇیېب، مەھد علیا دېپ اولوغلەیدی.

سلطنتی ایلدیزیگہ بالته اورمہ گن و انقراضینی تېزلشتیرمہ گن بۆلر اېدی. افسوس کی، امیر علیشېر مغلوب بۆلەدی.

حياتی نینگ آخرگی يىللىرى

استرآبادگه قۇشین تارتگن مظفر حسين ميرزا مۇمن ميرزانی اسير آليې ھراتگه كېلتيرەدى. ھراتگه كيرەوپریشدە بوتون خلق تۇپلنېب، مۇمن ميرزانی يىغلب قرشى آلەدى. او اختيارالدين قلعه سېگه قىمب قۇيىلەدى. خلق اۋرتەسىدە بېزاوتەلنىش باشلنگىدن چۈچىگن نظام الملک باشلىق گروھ خدیجەبېگىم نېنگ اشتراكیدە شو پىندە مرغاب دریاسى بۇيىدە بدیع الزمانگه قرشى يوریش رېجەسىنى تۈزەياتگن سلطان حسين ميرزانىنگ مست لیگىدن فايده لنىب مۇمن ميرزانی قتل اېتىش حقیده گى فرمانگه امضا چېکتيرەدى. «حبیب السیر» دە شونده ی كېلتیریلەدی: «مظفر حسين ميرزانىنگ آنەسى خدیجەبېگىم شھزادە نىنگ تېرىك قالیشینی اۋز اۋغلى نىنگ اۋلىمى سېبچىسى دېب يىلىب، برچە ھمتینی اول تازە نھالنى عداوت يېلى بىلن قولەتیش.. گە قرەتگن كۈيى اۋشە وقتلردە دولت ملكى صاحب اختیاری بۇلگن خواجه نظام الملک و اونىنگ اۋغىللىرىنى اۋزیگه اتفاقچى قىلىب... مرغاب دریاسى بۇيىدە شرابدن ھوشسىز بۇلىب ياتگن كېچەدە مۇمن ميرزانىنگ قتلى بارەسىدە حکمنى چىقتيردى^{۲۵۸}. شھزادە قتل اېتىلگچ (ھجری ۹۰۳ يىل صفر آيى/میلادی ۱۴۹۷ يىل، اکتوبر)، سلطان قىلگن ایشیدن پشیمان بۆلەدى. اما فرصت باى بېرىلگن اېدی. اېندى فقط بدیع الزمان اېمس، بلكى دېیرلى برچە فرزندلر سلطان حسين بايقرا بىلن كېلىشمەى قالە دیلر. خواندمیر «حبیب السیر» دە یازەدى: «محمد مۇمن ميرزا شھید اېتىلگنى حقیده گى خبر چھار اطرافگه ترقلگندن سۇنگ آتش اندوه و پر الم قبیح-

لیک‌نینگ اوچقونى یقین و بیراق، تورک و تاجیک‌نینگ اوچاغیگه سچره‌گندن کبیین خراسان‌نینگ تېوره‌ک-اطرافیده حکومت قوروب اوتیرگن شهزاده‌لر‌نینگ هر بیرى خدیجه‌بېگیم‌نینگ مکر و حيله‌لریدن چۆچیب، بدیع‌الزمان میرزاگه تقلید قیلیب، آته‌گه قرشى مخالفت یۆلینى توتدیلر»^{۲۵۹}.

تاریخی اثرلرده سلطان حسین‌نینگ اؤغیللری بیلن بۆلگن جنگلری تفصیلاتی، قۆلگه کیریتگن غلبه‌لریگه اورغو بېریلیشیگه قره‌مه‌ی، واقعه‌لر بیانیدن سلطان‌نینگ جنگلری اونینگ اوچون آغیر و قلتیس کپچکن‌لیگینی سېزیش قیین اېمس. سلطان اوشبو فلاکتلر‌نینگ سببچیسى صفتیده نظام‌الملکنى قاره‌له‌یدی و روى بېرگن تنگلیک اونى تاباره علیشېر نوایى مددیگه سويه‌نیب ایش کۆریشگه مجبور قیله‌دی. بو دورده سلطان‌نینگ شاعرنى ینه اؤزىگه یقینلشتیریش مدعاسى بارلیگی اونینگ نوایىگه «خزاین‌المعانی» کلیاتینی توزیشنى بویوریشیدن معلوم بۆله‌دی.

نوایى اوشبو مکتوب-حکمنى «خزاین‌المعانی» دېپاچه‌سیگه کیرگیزگن. اوندە شونده‌ی دېیيله‌دی: "ای، قدیمی بنده‌ خاص و ای، بایر خادم ذوالاختصاص! بورونعى ایکیکی دېوان کیم، بیزنینگ حکم و خطابیمیز بیله مرتب قیلدینگ و کلیات و جزویاتین بیزنینگ مشورت و تعلیم و استصوابیمیز بیله توزه‌تتینگ کیم، بیرى‌نینگ عشق‌آمیز ابیاتیدین بو اېسکی دیرنینگ رفیع طاقیده عشاق‌نینگ شۆر و غوغاسی‌دیر. و ینه بیرى‌نینگ شوق‌انگیز غزلیاتیدین بو قدیمی منیع گنبد رواقیده محبت اهلى‌نینگ هوى و علا‌لاسى، آندین سؤنگره ییغیلغان اشعار‌نینگ و نظم رشته‌سیغه تارتیلغان دُر و شهوار‌نینگ عددی بورونعى دېوانلردین آرتقان چاغلیق دورور. و بو لطافت‌صفات خوبلر و ملاحظت‌سیما محبوبلر بیله ینه ایکیکی دېوان ترتیب بېرسه بۆلوردېک معلوم بۆله‌دور. نېتگونگ‌دور کیم، بو ایشدین دلپسندراق بۆلغه‌ی و

نې قىلغونگ دور كىم، بو شغلدىن سودمندراق بۇلغەي. اېمدى اول بو دور كىم، بو غريب ايشگە كۈنگول كېلتورغەيسېن، بلكە حكم بو اېرور كىم، بو عجيب امرغە خامە سورغەيسېن و تفكر خلوتگاھىدە خيال شوخ و رعناىرى بىلە بزم تۈزگەيسېن. و تا فلک گردش قىلور، بشر جنسى نىنگ خيالىغە كېلمەگن اعجوبەنى ابلغە كۈرگوزغەيسېن... چون سېنگە توفيق مدد قىلىب دور و بو مقصودنىنگ هيچ كىمغە يىغىلغان مادەسى يىغىلىبتور، تىلربىز كىم، فرصتنى غنىمت بىلغەيسېن و بو مدعا حصولىغە رغبت قىلغەيسېن! ۲۶۰.

دېچەدە نوایىنىنگ سلطانگە جوابن يازگن خطى هم كېلتىرىلگن. او كۇپراق كىنەخوانلىك بىلن يازىلگندېك. شو جەھتلىرى بىلن "غرايب الصغر" دېچەسى، اول، آلدىنگى دېوان و علمى اثرلىرىدەگى دېچەلر، قالەوېرسە، عمومى شرق علمى-ادبى اثرلىرى دېچەلرىدەگى اسلوب و بغيشلاو طرزىدن كېسكىن اجرەلىب تورەدى. مکتوب مضمونى قويىدەگىچە:

دېدىم كە بو ايشدە كىم بۇلىبمېن مأمور،
هر نېچە كە توتسم اۆزىمنى معذور.

لېك رشتە كە اژھاغە كېلتورغەي زۇر،
زۇر اېتكەي اۆزىغە ايستەسە قىلماق مور.

اول ھاميون ضميرنىنگ آيينە گيتى نمايىدە روشن و پىدادور و اول پاكيزە كۈنگول نىنگ جام جهان آرايىدە مېرھن و ھويدا كىم، بو بندە فقيرغە نې ناتوانلىقلر شكست بېردى و بو ذرە حقيرغە نې سرگردانلىق لر دست بېردى. اگرچە مرضىمغە صحت اميدى پيدا بۇلىب دور، اما ھنوز غذا بىلە شربت كىم ايچىلور، يېيىلور، مثقال ترازوسى بىلە تارتىلور و تانگدىن آقشامغچە

ساعت شیشه‌سیغه کوز تیکیلور، اگرچه ضعیفمه قوت امکانی ظاهر بولیبتور، اما هنوز بوزوق کاشانه‌مدین چیققرغه قوپماق تیلەسم، آسیلغان ادبار انکبوت تارلری دستگیریم بولیپ، مدد بیتکورمه‌گونچه تېبرەنمککه تاب و توان و حرکتغه مقدور، بلکه امکانی یوقتور، پشه یوز پیل دمان تارته آلمه‌غان یوکنی نېچوک تارتغهی، به‌تخصیص کیم، مجروح و رنجور داغی بؤلغهی، مورچه‌نینگ شیري ژبان قیلە آلمه‌غان ایشنی نېچوک قیلە آلمه‌غانی، خصوصن، بیمار و صحت طریقیدین مهجور دغی بؤلغهی.

رباعیه:

اول ایکیکی دېوانغه چو قیلدیم رغبت،
هم اېردی ییگیت لیک مددیم، هم صحت.

بۆلدیم چو قری و خسته، یوق اول قوت،
کۆرگوزغە لی انداق نیمه‌لرغه جرئت.

کلی‌رک بو کیم، اول دواوین ترتیبیده سلطان صاحبقران عالی طبعی‌نینگ اصلاح و احتمالی بې‌حد و هر جزوي نقطه‌ده تغییر و تعلیمی ماله کلامی بې‌عدد اېرکان جهتتین اول ایش سرانجام صورتین پیدا قیلدی. و افتتاحیدین اختامیغه دېگینچه ترتیب رقمی چېکیلدی. بو ضعیف و ناتوانلیغیم زمانیده بو اجز و زبونلیق و بې‌سامانلیغیم طغیانیده سلطان صاحبقران‌نینگ رأی عالم‌آرایي و ضمیر خورشید‌تأثیری گویا که بعضی اوقاتده عالم کشوری فتحیغه عزم‌ساز و بعضی حالاتده کشور اهلی آبادانلیقلری ساری سحرپرداز و بعضی زمانده عیش و نشاط بیلە ایلیگی زرباش و بعضی آوانده طاعت و عبادت بیلە کۆزی گوهر پاشلیققه متأمل و مشتعل اوچون بو خاشاک دریادېک کۆنگلیگه کیرمس و بو ذره قویاش‌دېک ضمیریغه پیدا اېرمس. و سلطان صاحبقران‌نینگ همت یوزیدین اهتامی و سعی غایتیدین تعلیم بردوامی بۆلمسه، مونداق دشوار ایش ایلگری بارماغی متأثر، بلکه خیالغه کېچورماغی

متعذر دیر. مونداق حکم بۇلغاندین سۇنقره گاه-گاهى حالىمدین آگاه بۇلمسه نېتكه يېمېن و لحظه-لحظه احوالىمدین خبر بۇلمسه نېته آغە يېمېن. قومورسقه سليمان نینگ خاطريغه كېلمسه نې محل تعجب و تحير، سها چرخ گردان سطحیده كۆرونمسه نې محل حيرت و تعذر»^{۲۶۱}.

مذکور حکم-مکتوب و نوایی جوابیدن قوییده گی ملاحظه لر توغیله دی:

۱. نوایی آغیر کسللیکنی باشیدن کپچیرگن.

۲. سلطان اونگه برچه شعرلرینی تۇپلب آلدینگى ايکكى دېوانگه قۇشیمچه ينه ايکكى دېوان تۇزیشینی بویوره دی.

۳. «کسللیک و بالارسبى سلطانگه معلوم» دېيیلیشیدن قنده ی دیر واقعه لرگه اشاره ایتیلماقده کی، بونی جامی، پهلوان محمد کبی دۇستلرنینگ وفاتی بیلن بیرگه مجدالدین نینگ درویش علی عصیانی عرفه سیده گی اغواسی، نظام الملک نینگ بدیع الزمانگه عصیانی بیلن باغلیق اغواسیگه شمه صفتیده توشونیش ممکن.

۴. "صحت امیدى پیدا" بۇلیشیگه قره گنده نوایی و سلطان یازیشمه لر ی کسللیکدن توزه لیش دوریده صادر بۇلگن. بو حقه ده «خزاین المعانی» نینگ دېباحه سیده ایتیلیشی نوایی نینگ خسته لیشی هجری ۱۴۹۷/۹۰۳-۱۴۹۸ ییلی یوز بېرگنلیگینی بیلدیره دی. دېمک، خدیجه بېگیم و نظام الملک نینگ اغواسی عاقبتیده سلطان نینگ نوایی گه ایشانمه ی قۇییشی شاعر روحیتیه گه قتیق تأثیر قیلیب، تۇشککه ییقیتگن بۇلیشی ممکن.

۵. سلطاندين ايجادده اونگه همكارليك قيليشتي سؤرهش، مروت كورستيشني التماس قيليشتي فانيده كينه خوانليك علامتلىرىنى سېزىش قىيىن اېمس. نوايى اوزىگه اعتبار كمه يگنلىگىگه اشاره اېتگن.

مكتوب حسين بايقراگه يېتگچ، درحال نوايى گه جواب يوللەگن. اوشبو مكتوب هم دېباچه گه كيريتىلگن اونىنگ مضمونى يوقارىده گى ملاحظه لريميز تۇغرىلىگىنى اثباتلەيدى. جمله دن، اوندە شونده يازىلگن: "كۇنگلونگگه سالمه و بو نوع سودا و وسواس خيالىغه قالمه كيم، بيز هيچ حالده سېنىنگ حالينگدين غافل اېمس اېركان دوربىز، اما بو حالدين سېن غافل. و كۇنگلومىزدىن هرگز يادىنگ زایل اېرمىس اېركان دور، بو معنى سېنىنگ كۇنگلنگدين زایل. انداق كه، بورونگى ايگى دېوانىنىنگ تكميليدە رعايتدين هيچ نوع تغافل واقع بولمەدى. و رهنما لىق و عنايتدين هيچ تورلوك تكاسل صورت باغلمەدى. اېمدى داغى همول دستور بيله، بلكه آندىن هم آرتوقراق، موندە هم همول قانون بيله، بلكه آندىن هم افزونراق احوالينگدين خبر توتولغوسيدىر. و بير آز وقتده سروقطينگگه يېتىلغوسيدىر. چون ضعف حالينگ بيزگه ظاهر و پيدادور، شفقت و بنده نوازلىقلر بيلن نې پېرده قالسانگ اؤتكىرلىگوسيدورور. و چون شكست احوالينگ بيزگه روشن و هويدادور، مرحمت و نواسازلىقلر بيله هر مشكلينگ بولسه حل قىلىلغوسيدور" ^{۲۶۲}.

مذكور جوابدن شونده ي خلاصه قىلىش ممكن:

۱. سلطانىنىنگ "هميشه بيز سېنى يادلب، حالينگى سؤره ب يوره ميز و سېن بوندن خبرسىزسن" دېيىشيدن شاعرنى يوپە تيش آهنگى سېزىلىب تورىيدى. بو اېسه بير تاماندن نوايىنىنگ آغير كسل بولگن ليگىنى تصديقلسه، ايكنىچى تاماندن سلطان اونىنگ كۇنگلىنى كؤتريشگه حركت قىلگنى گه اشاره بار.

۲. نوایی کسل پیتیده سلطان حسین هراتده اېمسلېگی انگلشېلماقده. یاکې، عکسېنچه، نوایی پایتختدن باشقه پېرده.

۳. سلطان نینگ نوایی دن اوزاقده بۆلسه هم اونینگ ايجادي ایشلريدن خبردار. اگر آخرگی جمله اشاره سیگه "منشآت" ده گی آدرسی نامعلوم بیر مکتوب مضمونینی باغله سک، شاه و نوایی اؤرته سیده کیمدیر واسطه چیلیک قیلگن لیگی روشن بۆله دی:

«فراق اراکی، یېتر کؤککه شعله آھیم،

بو اؤتقه، آه، اگر رحم قیللمسه ماهیم.

قولوق دعادین عرضه داشت شول کیم، عنایت انشاسی بیرله قولونگیزنی یاد قیلیب اېردینگیز، موجب سرافرازیق بۆلدى. تېنگری تعالی دولتینگیزنی آرتتورسین و یاشینگیز اوزون بۆلسین.

غمیم یېتکوردی مینگدین بیرگه رقعەنگ،

که بېرغەى تېنگرى بیر یاشینگیگه مینگ یاش.

بیتیب اېردینگیز کیم، میرزا تابوغیده کمینه قولنی یاد قیلیب ییغلمېن. یاد قیلرینگیزغه راضی مېن، ییغلشینگیزغه یوق.

دېمه هجرینگدین مېنگه عادت بۆلیبتور ییغله ماق،

شاد بؤل کیم، منگا قسمت بۆلیبتور ییغله ماق»^{۲۶۳}.

کۆرینیب توریبدی کی کیمدیر سلطان حسین میرزا کۆنگلیده نوایی گه نسبتن رحم او یغاتیشگه یوره کدن حرکت قیلگن. او کیم بۆلیشی ممکن؟ مکتوبدن قوییده گی خلاصه پیدا بۆله دی:

۱. "خزاین المعانی" دېباچه سیده گی آزرده لیک روحی و مکتوبده گی نوایی اظهار نینگ بیر-بیرینی تۆلدیریب کبلیشی اولر بیر دوره یازیلگن دېگن فکرگه آلیب کبله دی.

۲. "یاد قیلیب ییغلش" دن نوایی نینگ آغیر احوالده بی تاب اپکن لیگی انگلشیله دی.

۳. ادرېست حسین میرزانینگ یقینلریدن بۆلیب، یاشی اولوغ انسان.

بیز نینگچه، او اؤشه پیتده امیر کبیر بۆلگن افضل محمد یاکی شیخیم بېک سهیلی بۆلسه کبره ک. بلکی نوایی نینگ سهیلی گه یوبارگن قوییده گی ساقی نامه سی خوددی شو دوره یازیلگندیر:

... کیم سهیلی سری دور زار کۆنگول،

کۆپ تیلر صحبتین افگار کۆنگول.

سېن اېدینگ کیم، مېنگه دمساز اېردینگ،

هر نهان نقطه ده همراز اېردینگ.

ظلملر کیم مېنگه بو چرخ دني

قیلدى، قیدین تاپه ی ایتورغه سنى.

کیم بیرى بو اېدى کیم، سالدی بیراق

سېنى، بغيریمغه قویوب داغ فراق.

مہنگہ گر درد و ہم انبوه اؤلدى،
قسمتیم غصه و اندوه اؤلدى...

کیم که کپلسه بو طرف، یاد ایله،
طرب آیین سؤز ایله شاد ایله^{۲۶۴}.

اوشبو شعر مضمونیدن سهیلی نینگ اوزاقده اپکن لیگی و بو دورده نوایی آغیر کپچینه لرنی باشیدن اؤتکزه یاتگن لیگی انیق بۆله دی. فکری میزچه، نوایی آغیر درد بیلن ییقیلگچ، شیخیم سهیلی سلطان کۆنگلیده مروّت اوچقونلرینی النگه لنتیره آلگن و بیرینچی بۆلیب سلطان نینگ اؤزی بو ساووق چیلیککه برهم بېریشیگه، دؤستی علیشېرنینگ کۆنگلینی کؤتریشگه قرار قیلیشگه اېریشه آلگن کۆرینه دی. نوایی ایجادیدن یخشی خبردار سهیلی اونینگ "خزاین المعانی" نى توزیشگه هجری ۱۴۹۱/۸۹۷-۱۴۹۲ ییل کیریشگنی، اما بو ایشگه ساووق چیلیک سبب حوصله قیلمه ی، تشلب قۇیگنی حقیده سلطانگه گپیریب اونی شاعرنی بو وظیفه نی بجریشگه دعوت قیلیشگه و شو آرقه لی اونینگ یریمته کۆنگلینی کؤتریشگه چقیرگن لیگی احتمالگه یقین. نوایی نی سیاسی صحنه گه تارتیشدن منفعتدار سلطان اوچون بو تدبیر عین مدعا بۆلگن بۆلیشی ممکن.

سلطان حسین بايقرا هجری ۹۰۲ ییلی شعبان آیی نینگ ییگیرمه تۇققیزینچی کونی (۱۴۹۷، ۲ اپریل) پل چراغده بدیع الزمان اوستیدن قازانیلگن بیرینچی غلبه دن سۇنگ هراتگه قیتمه ی، بلخگه باره دی. او شو بۇیی ۹۰۳ ییل نینگ صفر آییگچه (۱۴۹۷، اکتوبر) مرغاب دریاسی بۇئیده قاله دی. یوقاریده گی مکتوبردن سلطان نینگ شاعردن اوزاقده لیگینی سېزه میز. بلکی هر اوچه له مکتوب انه شو دورده، یعنی سلطان حسین بدیع الزمان بیلن پل چراغده (۱۴۹۷، ۲ اپریل) تۇقنشگندن سۇنگ اؤتگن آیلر آره لیغیده

يازىلگندىر. چونكى، شو دوردە نوایي اۆرنيدىن قۇزغەلىب، يخشى كىفیت بىلن مشهدگە زيارتگە بارەدى. او بېردن صفر آيىدە قىتیب، مؤمن ميرزانىنگ عزاسى اوستيدىن چىققنى و شوندىن كېيىن يەنە بايقرانىنگ يقين سرداشىگە ايلنگىنى كۆرەمىز. بو آرهده نظام الملک و اونىنگ خاندانى نىنگ اياوسىز روشده يکسان اېتيليشى (هجري ۹۰۳ يىل رمضان آيى نىنگ يىگىرمە بىرىنچى كۈنى (ميلادي ۱۴۹۸، ۱۵ مى) سلطان نىنگ نوایي گە يەنە هم سويەنىب قاليشىگە آلىب كېلگىنى ايتيش كېرەك.

شو طريقە اولر اۆرتەسىدە يەنە ايليق مناسبتلر وجودگە كېلگىنى كۆرىش ممكن. مثلاً، هجري ۹۰۳ يىل (ميلادي ۱۴۹۸) شوال آيى نىنگ يىگىرمە تۆرتيدە بديع الزمان آتەسىگە قرشى قۇزغلگندە نشين يىلاغيدە تورگن پادشاه اۆز لشكرى نىنگ آزليگيدىن واهمەگە توشىب قالەدى. او درحال هراتگە چاپر يوبارىب، او بېردە حكومتنى باشقۇرەياتگن عليشېرگە اۆزى آنگە مينيپ، شېرنىنگ ايچي و تشيدىن قەيېردە لشكر و عسكر كۆرسە تۇپلېب اوردوگە يوبارىشنى بويۇرەدى.^{۲۶۵} مذکور فاکت مؤمن ميرزا قتلیدن كېيىن نوایي و سلطان علاقەلرى اۇنگلنگن ليگىنى تصديقلەيدى. يوقارىدەگى واقعه دواميدە شوندهى كېلتيريلەدى كى، امير عليشېر واقعه جدّي توس آلگنليگىنى سېزگچ، درحال سلطان يانيگە جۇنب "اول عالي حضرت نىنگ آزدە كۈنگلىنى بديع الزمان ميرزانىنگ خاطرى تىلگىگە ترغيب قىلدى. امير عليشېرنىنگ سۆزلىرى اخلاص و دولتخواهلىك كماليدىن بۇلگنى اوچون حضرت خاقان منصور مبارک قولاغى نىنگ قبول پردەسىگە يېتدى"^{۲۶۶}. گپ شونده اېدى كى، بديع الزمان آتەسىدن بلخنى قىتريب بېرىشنى طلب قىلر، سلطان اېسە راضى بۇلمىسدى. نوایي سلطان و بديع الزمان آرهلريگە كىريب، تۆفنه شوونىنگ آلدینی آليشگە، شونىنگدېك، شهزاده گە سيستان و فراه ولايتلرىنى آلىب بېرىشگە موفق بۇلەدى. سلطان حسين عمرى نىنگ

^{۲۶۵} روضة الصفا (۳)، ۵۵.^{۲۶۶} اۆشە اثر، ۵۷.

سۈنگى بىللرىدە، عىنن، بىز سۆز يۈرىتە ياتىنن ھىجرى ۱۴۹۷/۹۰۳-۱۴۹۸ يىلدىن كېيىنكى دورىدا نوايىگە نىھايىتە سۈيەنىپ قالگنلىكى ۋاقىتلىق كېچىشىدىن يەنە-دە يىقىل سېزىلىپ تۈرەدى.

امىر ئىلىشېر سىھى ئىچە ئۈگىلىش، ئۈزىنىڭ ئاخىرى خىرلى ئىشىنى ئىلگە ئىشېرىشكە كىرىشەدى. ۹۰۳ ھىجرى (مىلادى ۱۴۹۷-۱۴۹۸) يىلى ھىراتىدىكى جامى مىسجىدىنى قىتە تىمىرلىشكە كىرىشەدى. مىسجىدىنىڭ گىنىزى بوزىلىپ، يىگىدىن سالىنىن، مىھرابىنىڭ ئىككى تامانىدىن ئىككى قىسمى ئىوان قورلىن. ئىۋاندىمىرلىنىڭ يازىشچى، امىر ئىلىشېرلىنىڭ ئۈزى ھەم كېلىپ ئېتىقنى قىيىپ، ئىشچىلىرىگە ياردەم بېرىن. بۇ جۈدە كىتە ئىش بۇلىپ، ۳-۴ يىلى كېتەدىگن ئىش ۶ ئىدە تۈگىلىن. پاى دېۋار مىسجىملىنىپ، گىنىز ئىنگى-لىگن سۈنگى تىقى و ئىچكى بېزەكلىرى، كاشىنىكارلىق ئىشلىرىگە بىر يىلى كېتىن. ئىسكىرىپ يراقسىز ھالىگە كېلىن يانغاق درختىدىن قىلىنلگن مىر ئۈزىگە مىرمدىن مىرلىگن. ئۈزىنىڭ بىتىشىگە كۈپلىپ تارىخلىرى يازىلگن.

ئىلىشېر نوايى ھىمىشە ھىجگە بارىش ئۈزۈسىدە ئىشەگن. ھەر گىل سىلطانلىنىڭ مانىلىگى بىلەن ھىج سىفرى ئارقىگە سۈرىلەۋېرىن. امىر ئىلىشېر ھىجرى ۹۰۴ (مىلادى ۱۴۹۸-۱۴۹۹) يىلى يەنە ھىج سىفرى ھىقىدە ئۈيلە باشلىدى.

ھىج سىفرى ئۈزۈسى

ئىۋاندىمىر يازەدى: «... ئۇل ھىزىتە ئۈسىپ-ئۈنىش كۈنلىرى باشلىنىشىدىن تا ھىياتىلىنىڭ ئاخىرى دىملىرىگە باشىدە مىسلمانلىق ھىجىنى ئۈتۈش ھۈسى و ھىزىدە پىغىمىر قىرىنى زىيارىتى قىلىش فىكرى ئۈزىن ئالگن ئىدى. ھەر ۋقت ئىمكانى بۇلگىنىچە بۇ ھىۋىدە ھىركىت قىلدى و ئۈزۈكسىز ئۈز ھىالىچە قۈيىدەگى ئىككى بىتنى تىلگە ئلدى.

نظم:

کی بود، یارب، که رو در یثرب و بطحی کنم،
 گه به مکه منزل و، گه در مدینه جا کنم.

بر کنار زمزم از دل بر کشم یک زمزمه،
 وز دو چشم خون فشان آن چشمه را دریا کنم.

ترجمه‌سی:

یارب، یثرب بیلن بطحی گه قچان باررکنمن؟
 گاه مکه‌ده تورسم و، گاه مدینه‌ده جایلشسم ابدی.

زمزم بؤییده قلب ترانه‌سینی کوبله‌سم،
 قان آقووچی ایککی کوزیمدن او چشمه‌نی دریا قیلسم ابدی.

نېچه بار بو سفرگه رخصت آلیش اوچون مبارک آیاغینی اوزنگی گه قۇیب تۇغری سرايگه
 یوللنر، هر بار قدرتلی صاحبقرانینگ التماسی بیلن قیتر و بو ایستک‌نینگ یوزه‌گه
 چیقیشیدن چېکلنر ابدی»^{۲۶۷}.

آل‌دینگی صحیفه‌لرده نوایی «وقفیه» اثریده شاهدن ایککی التماسینی قان‌دیریشنی سؤره‌گن-
 لیگی حقیده گپیریلگن ابدی: بیرری دولت ایشلریدن بؤشتیب، ایجاد اوچون شرایط یره‌تیب
 به‌ریش بؤلسه، ایککینچیسى حج سفریگه رخصت به‌ریش حقیده‌گی التماس ابدی^{۲۶۸}.

^{۲۶۷} مکارم، ۷۵.

^{۲۶۸} بعضی تدقیقاتلرده «وقفیه» ۱۴۸۰-۱۴۸۱- ییلده یازیلگن دېب کورستیلگن. هجري ۸۸۶- ییل میلادي ۱۴۸۱-
 ییل نینگ ۲- مارتیدن باشله گنلیگینی حسابگه آلیب، اثر یازیلگن ییل ۱۴۸۱-۱۴۸۲ دېب کورستیلیشی مقصدگه
 موافق دیر.

نوابی نینگ "وقفیه" اثری ۱۴۸۱ ییلده یازیلیب، شوندى سۇنگ قطار اثرلر، خصوصى، «خمسە» نینگ یرەتیلیشى ایککی التماسدن فقط بیرى - ایجاد قیلیش اوچون امکانیت بېریش غایەسى معقوللنغنینی انگلتهدى. دېمک، اؤشندە حج سفریگە رخصت بېرلمەگن.

حج سفرى آرزوسیدن میر علیشېر هیچ قچان کېچمەگن. «خزاین المعانی» دېوانی دېباچەسیدە یازەدى: «... و بو اوقات مابینیدە هر مقدار کیم فرصت تاپتیم، خواه «خمسە» نظمیدین و «نظم الجواهر» و «مجالس النفائس» و «زبدۃ التواریخ» و سایر تصنیفلر اشتغالیدین هم اول حضرت (حسین باقر-ش.س.) دعای دولتیدە اوقاتیمنى طرح قیلدیم. و بحمدلله انداق مرادلر کسب ایتتیم کیم، مېنینگ ابنای جنسیم نینگ یوزیدن بیرگە میسر بولمەیدور. و انداق مقصودلرغە یتتیم کیم، الر کیم مېندېک، یوز، بلکه مینگ قوللری بار اېردی، بیرى نینگ ساغرى آرزوسى مېنگە نشاط یتکورگن مې بیلە تۆلمەیدیر. بحمدلله تعالی که، بو اوقاتدە کیم، عمر وادیسى نینگ کۆپرگین انینگ دولتیدین مرادلر بیلە قطع ایتیمېن و حیات نینگ نہایتلیغە کاملر. بلکه کامرانلیغلر بیلە یتیمېن. هیچ تورلوک ارمان خاطریمدە قالمەیدور و هیچ نوع آرزو کۆنگلومدە سیغینغانین خیالیم تاپە آلمەیدور. هر نې دنیا مرادی و ظاهر کامگارلیغى دور سوروبمېن و سۆزوم نینگ صیت و صداسین انینگ مدحیدە یتى فلککە یتکوروبمېن. آنچه آرزو حیثیتیدین و ارمان جنسیدین قالیتور، آخرت یۆلى نینگ سهولت و آسانلیغى و باطن ملکی نینگ ایالت و کامرانلیغى دور و اول وابسطە دور حق سبحانە و و تعالی نینگ توفیقى بیلە امرى اطاعتیغە و رسولی صلی الله علیہ و سلم نینگ شفاعتى و شریعتى نینگ متابعتیغە. امیدیم اولدور کیم، اول حضرت دولتیدین بو اقبالگە دغى سربلند و بو سعادتقە دغى بهره مند بولغەیمېن»^{۲۶۹}.

میر علیشېرنېنگ بیت الله زیارتی آرزوسی کون سه یین کوچه ییب باره دی و هجري ۹۰۴ (میلادي ۱۴۹۸-۱۴۹۹) ییلی عبدالحی طیبینی رخصت آلیش اوچون مروگه اؤغلی ابوالمحسن میرزانی قمل قلیب یا تگن سلطان حسین باقرا حضور یگه یوباره دی. اؤزی اېسه "...بوندن کېیین بو کوننی اېرته گه ایلنتیریشگه طاقتم قالمه دی، دېگن بیت مضمونینی تیلگه کېلتیریب، سعادتلی عالم، فاضلر طایفه سی همده کؤپچیلیک ملازملر بیلن بیرگه مشهد تامانگه یؤل آله دی" ^{۲۷۰}. عبدالحی طیب پادشاه حضوریدن نوایی گه مکتوب آلیب قیته دی. اوندی حسین باقرا حجگه رخصت بېرگن لیگی یازیلگن اېدی. مکتوب نینگ خواندمیر کېلتیرگن نسخه سیده، جمله دن، شونده ی یازیلده دی: "...سؤنگره، روشن کؤنگیللرگه معلوم بؤلسین کی جمعه کونی رجب آیی نینگ اؤن بیریده اولوغ مولانا عبدالحی کېلیب، شریف مزاجلری نینگ کیفیتی، ساغ-سلامتلیک، یخشی حالتلرینی بیتکردی. بوندن خبر تاپیش بی حد شادلیککه سبب بؤلدى. اونینگ بیتیشوویدن ایلگری کؤنگیللریده قرار تاپگن حجاز تامانگه جؤنش تۇغریسیده گی خبر آغیزمه-آغیز کېلیب تورردی، اما ایشانچلی کیشیلردن اېشیتیلمه گنی اوچون اعتباریمیز یوق اېدی. لېکن اؤشه کیشی صحبتیده خواجه افضل الدین محمدگه یازیلگن خط مضمونیدن معلوم بؤلدى کی، بو کونلرده او تیلک مستحکم لیب ینه ینگیلن، جؤنش خیالی جزمگه ایلنگن... بېریلگن رخصت و اجازه دن قیتمه یمیز، لېکن نیمه کی کؤنگیلگه کېلسه آگاهلنتیریشیمیز لازم. روشن دیر کی، بو خصوصده یؤل تینچلیگی شرط دیر. معلوم بؤلسین کی، بو کونلرده اوتیش یؤلی بؤلگن عراق و بغدادده احوال قنه قنگی پریشان و بی قرار دیر. مصر و شام چېگره لریده هم تورلی باش باشد اقلیک بارلیگی اېشیتیلماقده. روایت شونده یدیر کی، اگر یؤل خوفی شونده ی درجه گه یېتیب، کیمسه نینگ سببسیز کیمسه نینگ بېلیگه قؤل اوریشی ممکن بؤلسه، یؤلگه توشماق واجب اېمس. اگر بو کونلرده یؤل خوفیدن بیرار فکر خاطرگه کېلمسه، قنده ی

بۆلەدى؟ چونكى اۆزلىرى ايتردىلەر كى، يۇللىر ناتىنچلىگى جەھتيدىن بىر آز اوفلورىي تەرتىب بېرىپ، اگر ضرور بۇلسە، خوفلى جايگە يېتىشكەندە ملازملردىن ھەر بىرى نىنگ يانيدە اوشىدىن بىر آز بۇلىشى كېرەك. يەنە گپ شو كە، بو سەفرىنىنگ اوزاققە چۆزىلىشى معلوم، ەمرگە ايشانچ يۇق. اگر يەنە بىر بار اوچرەشىپ، خىرلىشىش قاعدەسى يوزەگە كېلسە بۇلدى. اما بو ايككى حال نىنگ بۇلىشى بىلەن بىرگە، بو مۇقەددەلەرنىنگ يازىلىشىدىن شۇندەي قۇرقۇو ھەم بار كە، مبادا مبارك خاطرگە اندك غبار يېتىشىپ، بو سۆزلەردىن غرض يورىشىنى مەنە اېتىش اېكەن، دېگەن خيالگە بارەدىلەرمى؟

ھەمىشە دولتخوۋەلىك يوزەسىدىن نىمە كى خاطرگە كېلسە، بى تەكلىف گپ-سۆز قىلەدىلەر. بىزگە ھەم بو بابدە ھەر نىمە خاطرگە كېلسە معلوم قىلىش لازم كۆرىلدى.

باقى: تۇغرى فەكرەدە اختیارلى دىرلەر و نىمە كە ايككى دۇنيا يىخىلىيىگىگە كېرەك بۇلسە، تەقدىم قىلىپ تورىلور. ايككى دۇنيا سەادتى يار بۇلسىن. والسلام»^{۲۷۱}.

مەكتۇب خەلەسىدىن كۆرىنىپ تورىيدى كى، سۇلتان ھەسەن ەمرگە ايشانچ يۇقلىگى سەببىلى ھەج آلدەدىن بىر كۆرىشىپ، خىر-مەذۇر قىلىش اىستىگىنى بىلدەرگەن. سۇلتان نىنگ يۇل ناتىنچلىگىگە اورغۇ بېرگەن گەلەگى بەھانە بۇلىپ، مەملەكتە يوز بېرگەن سىياسى تەنگلىكنى يۇمشەتەشەدە نوايى ياردەمىگە مەتھاج بۇلىپ تورگەن سەزىلەدى. بونى تۇغرى انگەلەگەن نوايى ھەج سەفرىدىن امىدەنى بۇتۇنلەي اوزەدى.

آخرگی التماس

خواندمير "روضة الصفا" و "حبيب السیر" اثرلريده كېلتيريشيچه، «مكتوب قۇلگه تېككندن كېيىن امير عليشېر يقينلرى بيلن كېنگش اۆتكزدى. برچه اوندن سلطان حضورىگه باريب، آتە-بالەنى يره شتيريب قوييىشنى سۆرهدى»^{۲۷۲}.

عليشېر نوايي يۇلگه توشەدى. مروگه يېتمسدىن توريب، سرخس دە تۇختە گن پيئەدە مرو تاماندن سلطان حسين كېلەياتگنى خبرى اېشيتيلهدى. معلوم بۇليشيچه، پادشاه و شهزاده اۆرتەسىدە امير عليشېرنىڭ اوگەسى درويش على واسطەسىدە صلح تۈزىلگن بۇليب، قۇشنىلر هراتگه قيتەياتگن اېكن. بو واقعه تفصيلاتى "حبيب السیر" دە شوندهى كېلتيريلهدى: "مكتوبگه بنان) حضرت سلطان نىڭ يقين كيشيسى (امير عليشېر) بهار فصلى نىڭ باشلريده مشهددن مرو تامانگه روانه بۇلدى. سرخس حدودىگه يېتگندىن سۇنگ سلطان مرودىن شو قصبه تامانگه كېلەياتگن ليگى معلوم بۇلدى. واقعه شوندهى بۇلگن اېدى: مرو قملى اوچ-تۇرت آيگه چۈزىلگندىن سۇنگ فتح و ظفر صورتى مراد آيينەسىدە جلوه كۆرستمەگندىن كېيىن حضرت خاقان صلح گە مايىل بۇلدى. ابوالمحسن ميرزا هم قلعهنى مدافعه اېتيدىن چرچەگىچ، آتەسى يانيگه اېلچى يوباريب، امير درويش علىنى سۆره تئيردى. جناب امير حكم گە بنان، شهرگه باريب شهزاده بيلن اوچرەشدى. شهزاده: "اگر خاقان منصور مېنى گناھيمدىن اۆتیب، هراتگه قيتسەلر، مېن پېشكشلر بيلن تخت پايەسىگه بارورمېن"، دېدى. امير درويش على عالمپناه درگاهىگه قيتيب كېليپ،

^{۲۷۲} دېمك، «روضة الصفا» يازىلگن پيئەدە مۇلف يوقاريده گى مكتوب نىڭ اصل نىسخەسى بيلن اېمس، بلكە مضمونى بيلن تنيش بۇلگن ياكە تنيش بۇلگن تقديرده هم اثر حجمىنى حسابگه آليپ، قيسقە حالده يازگن بۇليشى احتمالدىن خالى اېمس. «روضة الصفا» دە مكتوب نىڭ خلاصەسى و كېيىنگى تفصيلات يۇق. خواندمير «مكارم الاخلاق» نى يازەياتگندە اېسە خطنى اصل كۆرىنيشىدە بېرىش آرقەلى آلدىن يۇل قۇيگن خطاسىنى تۈزەتیب كېتگن. مكتوب نىڭ اصلى شوندهى بۇلگىنىنى «مكتوبات» و «منشآت» توركوميدە گى خط تۈپلەملىرىدە موجود بۇلگن نىسخەلرى بيلن چاغيشتيريش هم تصديقلەيدى. قرەنگ: مكتوبات تاريخى، ۱۶۱ ب-۱۶۳ الف؛ مجموعة رباعيات، ۱۶۹ ب.

ابوالمحسن میرزانی‌نگ سۆزلىنى سلطانگه يېتكزدى. اونىنگ التماسى قبول قىلىندى و سرخس گه قىرەب يۆلگە توشىلدى^{۲۷۳}.

عليشېر نوایي ابوالمحسن میرزا بیلن صلح توزیب قىتەياتگن سلطان حسین بايقرا بیلن سرخس یقینیدەگى بازارگان طویە ناملى قیشلاقده اوچرەشەدى. خواندمیر اوچرەشوو نتیجەسىنى شونەدى آچیب بېرەدى: "...عالي درجەلى امیر اولوغ قرارگادە اوچ کون توریب، اؤشە کونلری پادشاهگە، شەزادەلرگە و حرم اهللریگە عجایب چاپقیر آتلا، یوک تیشیر تویەلر، بی حساب مال و مبلغ تارتیق قىلدى. امیرلر، وزیرلر، صدرلر و ایچکی لرنی، پادشاه درگاهیدەگى ملازملرنىنگ کۆچىلیگىنى انعام و احسان مېوہلری بیلن ممنون ابتدیلر. سۆنگ اعلی حضرتگە عرض قىلدىلر: "سيز بير وقتلر پادشاهلیک ایشلری بیلن شغللنىشدن باش تارتەدیگن بۆلسم، شیخ نجم‌الدین کبرا مزاریدە تورەمن یاکی خواجه عبدالله انصاری آستانەسىنى سوپورووچى بۆلەمن، دېب ایتگن اېدىنگیز. اېندىلىکدە بو ایش سیزگە میسر بۆلمەیدى، مېنگە اېسە حجاز سفرىگە خواھش و رغبت بیلن اجازە بېرمەیسيز. شونەدى بۆلگچ، اېندى رخصت بېرسەلر کە، سیزنىنگ وکالتىنگیز بیلن قالگن عمرىمنى انصارىہ آستانەسىنى سوپوریشگە صرف قىلسم. ملازملىک ایشلرىدن تمامن آزاد بۆلسم، چونكى قرىلىک مدارسىزلىگى وجودىمگە تأثیر کۆرسىتىپ، قوّت كېتىگن، بدن ضعيفلشگن..." حضرت صاحبقران لطف و مهربانلىک کۆرسىتىپ و بو التماسنى یخشى قبول قىلیپ دەدى: "مادامى کی، سيز خراسانده تورر بۆلسنگیز، هر قندهى التماسىنگیز اۆرىنلەتیلەدى، چونکه انیق بیلەمن کی، اگر سیزنىنگ شريف وجودىنگىزدن بو ملک خالى قالسە، کتتە-کىچىک، برچە خلاقىنىنگ احوالىدە قۇزغالان يوز بېرەدى". شو آندە صاف کۆنگىل امیرنىنگ قابل

قامتینی توگمه‌لری آلتین، ابره‌سی زردار قاره قوندوزی پۋستین، مذکور منصبگه مناسب باشقه قیمت‌بها تۋنلر بیلن بېزه‌دی و پایتخت هراتگه قیتیشگه رخصت بېردی^{۲۷۴}.

«خزاین‌المعانی» دېباچه‌سیده نوایی خوددی شو مضمونده‌گی التماسنامه‌نی کېلتیرگن کی، بو نوایی سلطانگه سرخس اوچره‌شوویده یازمه مراجعت اېتگنینی بیلدیره‌دی. اونده نوایی آغیر کسللیکگه چلینگنی، اېندی قالگن عمرینی طاعت-عبادته اۋتکزیشگه قرار قیلگن-لیگی یاریتیلگنی اوچون اونینگ مضمونینی تۋلراق کېلتیریشنی مقصدگه موافق دېب بېله‌میز:

"قولوق عرضه‌داشت اول کیم، بو بنده‌گه یاش اولغه‌یگن چاغده ضعیفی یوزلندی. و اول ضعف رشته‌سی رشته‌دېک ضعف‌لیک پیکریمگه انداق چیرماندی که، اول قوباشدېک ضمیرگه روشن‌دیر. حالا مزاجیم استقامت‌دین منحرف و بدنیمده نېچه مرض مختلف‌دور. و اطبا علاجیدین عاجز و معذل و اطبا مزاجیم‌دین متعجب و ملول، دماغیم پریشانلیغیدن سۋوزوم نامربوط و خیالیم آشفته‌لیغیدن حالیم نامضبوط. بغیریم قیزیغانیدین جسمیمده هُمای لازم و کۋنگلوم آزان‌دین باشیم ایلنماغی و کۋزوم قارارماغی دایم. نې تانگدین آقشامغچه اۋزومغه بیر دم غذادین کام، نې آقشام‌دین تانگغچه طرفة‌العین کۋزومغه اویقودین آرام. خاطریم سودا‌آمیز خیال‌لردین مشوش، بې‌سر و دللیقدین هر نېچه دلکش سۋز بۋلسه کۋنگلومگه ناخوش. معدمه‌نینگ هضم قیلور غذاسی زمانه اهلی‌نینگ عزاسی، کۋنگلوم‌نینگ نشاط بزمیده مې نابی فلک تیغی آقیزغان بغیر خونابی، ناتوانی کیم، یوقاری مذکور بۋلغان دېک غذا قیلور آشی مثقال تاشی بیله بۋلغهی، اگر گاهی ضعیف خاطری شربت میلی قیلسه، اول داغی بو تاش ترازوسی بیله تارتیلغای، کیشی قۋلده‌مه‌یین بېردین قۋپریده کۋپ آزار بۋلغهی و عصا مددی بۋلمه‌گونچه بېردین قدم کۋترمه‌گی دشوار، سیر هواسین قیلسه، ایککی

انسانگه آتلندورور توشوروریده حمّال و شلیک، آتلانغانیدن سؤنگره پَیسری یوکیدین بیر حیوانگه مرده کشلیک، توشکاندین سؤنگره بو سَیر کوفتیدین اعضاسی ناکار، بو آزرده لیقیدین ینه بیر کبچه-کوندوز تېبره نه آلمه ی، انداق که، بیر ییللیک بېمار، ایسیتمه نفسلریدین حیاتی نینگ گلی پڑمرده و نفسی نینگ آغیر کیرار-چیقیریدن ضعیف تنی آزرده.

رباعیه:

هر شام و سحرگه تېگرو اینگره نماق ایشی،
بو یانیدین او یانیکه ایله نماق ایشی.

گه-گه ایسیتمه اؤتیدین یانماق ایشی،
گه تۆنگدوروریدین ینه چیرمنماق ایشی.

رباعیه:

نې جسمیده تاب و نې تنیده قوّت،
نې کۆنگیلده خوشلوق، نې اؤزیده صحت.

مونداق کیشی نینگ مناسیبی دور قربت،
ویرانه سیدین چیقماق انکه نې نسبت.

سلطان صاحبقران نینگ انعامی بی غایتیدین و احسانی بی نهایتیدین عمرین بو دولتلیغ درگاهده و حیاتین بو سعادتلیغ بارگاهده یوقاری اؤتگن شرح بیله صرف اېتگن بنده نینگ التماسی بودور کیم، مذکور بؤلغان تردد و مشقتلردن آزاد بؤلغه ی. و غمگین کۆنگلی بو نوع ضعف ایامیده نسبت سیز قیغولردین شاد، مونداق عمرده کیم، بو کون تانگله لبق معلوم اېرمس... امید اول کیم، اول حضرت دولتیدین انداغ کیم، دنیا اقبال و کامیدین مستفید

بۆلۈدیم، آخرت کام و اقبالیدین هم نامید بۆلماغایمېن. اول آستان نینگ قوللری نینگ بو قول بیلە یارلیق نشانی اولدور کیم، سلطان صاحبقران عنایتیدین بیر یارلیق نشانی بیتیلغە ی و بو بندەنی سلطانی عمارت نینگ بیت المغفرەسی نینگ سایر جاروبە کشلریدین بیرى نینگ اۆرنیگە منسوب و سرافراز ایتیلغە ی کیم، بو افتادە لیغ ایامیدە بارى اول آستانەدە ییقلیغە یمېن. قۆتیم بۇلغاندە سوپورگی آلیب ایلگیم بیلە و قۆتیم بۇلماغاندە سوپورگی اۆرنیگە کیرپیگیم بیلە اول آستانەنى سوپورور بهانهسى بیلە اریغ و بو اوینی اول سورمه بیلە یاروغ توتگە یمېن. و بو خدمتیمنى دین و آخرتیم شرفی بیلغە یمېن»^{۲۷۵}.

نوابی نینگ انصاری مقبرەسى جاروبکشی (سوپورووچی) وظیفە سینی بېریشنى سۆرەب سلطانگە یازگن عریضە سینی (عرضه داشت) هم دېباچەدە کیرپتەدى و اونى مدعاسیگە اپریشگن لیک بېلگىسى صفتیدە سقلب قالیشنى کاتبلرگە وصیت قیلەدى: "...و اول عرضه داشتیم سوادین بو دېباچە ذیلیدە ثبت اېتگە یمېن و بیتغوچیلرگە هم بو فھرستدین بو عرضه داشتنى آییرمسقە وصیت اېتگە یمېن. تا کون سۆنگى بو دېباچەنى اوقوغان اېلغە بو عرضه داشتیم بیلە بو مدعا یمگە یېتغانیم نشانە یی بۇلغە ی واضح و دلایلی بۇلغە ی لایح. بو جھتدین تا عالم انقراضی بۇلغوسى دیر سلطان صاحبقران دولتیغە دعا قیلغە یلر و شفقت و بندە پرورلیغیگە ثنا دېگە یلر!"^{۲۷۶}

خواندمیر سرخس اوچرە شووی تفصیلاتی دوامیدە کھلتیریشیچە، نوابی انصاری مزارى نینگ جاروبکش-سوپورووچىسى بۇلیش رخصتىنى آلگچ، سلطاندن شو حقدە فرمان چیقیریلیشىنى

^{۲۷۵} خزاین المعانی: دېباچە، ۱۹-۲۰.^{۲۷۶} اۆشە اثر، ۱۸.

سۋرہ گن. فرمان سرخس دە اعلان قیلینگن. خواندمیر یارلیق-فرمان متینی کبلیتمہ گن. اوشبو فرمان متنی نوایی زماندashi عبداللہ مرواریدنینگ خطر تۋپلمیگہ کیریتیلگن^{۲۷۷}.

اونینگ مضمونی قوییدہ گیچہ: "تۋغری حدیثگہ اعتماد واجب بۋلگن لیگیدن بیر-بیرلری بیلن کبلیشگن روحلر (یپردہ ہم) دۋستلشہ دی"، روشن مضمونی اتفاق و اتحاد واسطہ سی دیر و ازل صبحی آشنالیک سلسلہ سی کیم، باقی دنیا مستحکم لیگی دیر. بیرلشتیریش و کبنگہ یتیریش آیینہ سی معنی اربابلری آرسیندہ اوشبو دلیل بیلن مقرر و مسلم دیر. اوندن آلدینراق کیم، جان غیب ایچرہ نہان و دلدار روح عکسی کیم، جان آیینہ سی اپردی، ہر صفت کیم، غیب وادیسی فزاسیدہ کشف بۋلسہ، ہمایون صورتلی شہود مملکتی قسمتیدہ جلوہ لندی و جلوہ قیلور. بو بیان صدقی و وجہ کبلیتمہ کدین مدعا شول کیم، روحانی لیک شرطلریگہ صادقلیک و مناسب لیککہ کۋرہ، مقدس صفاتلیک ذات، جناب دولت اوستونی، مملکت عمدہ سی، دین و دولت اربابلری داہی سی، ملک و ملت اصحابلری زبدہ سی، خیرلی ایشلر موافقی، خاقانی دولت تہہ نچی، حضرت سلطان نینگ یقین کیشیسی، دین و دولت نظامی امیر علیشہر نینگ توفیقی طالعی معلوم دیر. توفیق شوندہ ی بخنگہ میسر ابدی کیم، گۋدہ کلیک ہبشیگی مطلعیدین آفتاب نورلی دولت یولدوزی نینگ یوکسک لیککہ کۋتریلیشیگچہ موافقت یۋلیدہ ہمایون درجہ لی، سلیمان صفاتلی اول ذات بیلہ بیرگہ بۋلدیم. ارجمند خاطرگہ شاہانہ دنیاوی مقصدلر یۋلیدہ ظاہری و باطنی کۋمک بہریش شرفی تاپشیریلگن ابدی. الحمدللہ، بو اوزاق مدت و بوتون دوران کبچمیشی اول سعادتلی نام و جناب نینگ مبارک وجودی بیلہ زب و زینت تاپگن، بی غبار دولتگہ ہر تامانلہ دلالت دیر. حقیقتاً، بو ایضاحگہ گواہلیک نینگ حاجتی یۋق. اوشبو یارقین تصورگہ بنان، ہمیشہ خاطرلی رضالیکی سۋرہ لدی. اگر اول جناب نینگ ایزگو ضمیری خواہش-ارادہ سی یوز بہرسہ، رد اہتمہ گنمیز، او کیشی نینگ التماسلرینی سۋرسیز قبول قیلگنمیز.

همیشه منور طالعی ضمیرده "جهانگیرلیک و جهانبانلیک، آسمان قدر یوکسک لیککه کوتریلگن ملکچی لیکدن سۆنگ عظیم قطبلر قطبی، عالم مشایخلری سلطانی... ابو اسماعیل خواجه عبدالله انصاري نینگ... مزاری ملازمتی و مشایخلر ملکي، حقیقت نورلری بیغیندیسی... شیخ نجم الدین کبرا... آستانه سی ملازمتی میسر بولسه و سعادتلی سلطنت ایامی بو قوتلوغ موفقیت خبرینی کبلتیرسه دېگن عقیده بولگن لیگیدن، بو خصوصه اول جناب (نوايي) بیلن دایم تارتیش ر اېدیک و بو حال شونگچه دوام اېتتی کیم، اول جناب عرض قیلدی کیم، "همایون خاطر نینگ نیتی شونده ی اېدی و منور کونگیل اوشبونی تصدیقله یدی کیم، بو اېزگو نیت اول سلطنت اوستونی نینگ شعاری دیر، حضرت.. خواجه عبدالله انصاري آستانه سیگه فرزندلیک حسی و حضرت شیخ نجم الدین... اولوغ مزاریگه یقین لیک جھتیدن جوده مناسب دیر. اگر سوپورووچیلیک و اول سپهر آشیانلیک آستانه نینگ خدمتی همایون وکالتی بیله بو جنابگه تاپشیریلسه، امید اول کیم، همایون نینگ (حسین باقرانینگ) نیتلری عملگه آشور. و دریا بیر قطره بولمیش خاطری نینگ مذکور مدعاسی بجریلور!"

شو پېرده حکم قیلدیک کیم، بشریت اولوغی انصاري آستانه سی اول جناب نینگ (امیر علیشېرنینگ) حامی لیگیگه تاپشیریلسین! اول جناب نینگ یخشی کون کپچیریشی و ایچکی ایشلریگه قۇلدن کبلگونچه التفات کورستیلسین! اربابلر اول جنت مانند منزل نینگ رواج-رونقی، ترتیب-انتظامی یولیده اول جناب (علیشېرنینگ) شریف فکری قنده ی و طلبی قی درجه ده بولمسين، علاجی باریچه بجا کبلتیریشگه حرکت قیلسینلر!

سعادت مند فرزندلر! نامدار امیرلر و عالی مقدار صدرلر! اعتبارلی وزیرلر و برچه حاکملر، حضرت اعیانلری، خاص گروهلر و قوی طبقه لر نینگ برچه سی! اینیقسه، اول مقدس درگاه وقف ایشلریده گی متولی لر، متصدیلر و مباشرلر! خصوصن، اول جناب فرمایشلرینی بجرماقنی واجب دېب بیلووچیلر! اول کیشی نینگ یخشی نیتلی فکری بیلن موافقه

قیلمسندن، یاردمچیلریگه معقولتسمسندن بیرار ایشگه قۇل اورمه سینلر و وقفلر ییغیندیی نینگ جمعی اول جناب قندهی لازم تاپسه لر، شول طریقه خواجه خرچتگه صرفلنسن! و اؤزلری نینگ تعین لنیش و بؤشه تیشلری اول جنابگه باغلیق دهب بیلسینلر! و هیچ کیم اول کیشی نینگ راضی لیگیسیز معتبر آستانه نینگ مهماتیگه اصلا قۇل اورمه سین!»^{۲۷۸}

وفاتی

علیشبر نوابی عبدالله انصاری مزاراتیگه متصدی قیلیب تعین لنگندن سۇنگ چله قالگن ایشلرینی نه پاهه سیگه یبتکزیشگه شاشیله دی. «خزاین المعانی» دہوانینی کؤچیرتیریب، سلطانگه تقدیم اہتہ دی، «محبوب القلوب» اثرینی یازہ دی. ہرات جامع مسجدی اطرافینی آبادانلشتیریشگه کیریشہ دی. مسجد تہورہ گیدہ گی قریب ۳ ہکتار میداننی اہگللہ گن ایوان نینگ تامینی یاپتیریب، ایککی قتلہ سمان سوواق قیلدیرہ دی. شونہ دی قیلیب، ہرات جامع مسجدی امیر علیشبرنینگ سعی-حرکتی و مبلغی بیلن تۇلیق تعمیردن چیقہ دی. قوریلش رسمن ۹۰۵ ییل شعبان آیی نینگ اؤن تۇرتینچیسیدہ (میلادی ۱۵۰۰ ییل ۱۵ مارت) تۆگہ دیدی. ۹۰۶ ییل جمادی الاؤل آیی نینگ بیرینچیسیدہ (میلادی ۱۵۰۰ ییل ۲۳ نوامبر) کونی امیر علیشبر کنتہ ضیافت بہرہ دی. اوشبو فاکت امیر علیشبرنینگ بو دورہ روحی تہتیک، کیفیتی یخشی بؤلگنینی کؤرستہ دی. عینی شو وقتلر مملکتدہ شہزادہ لرنینگ خروجی طفیلی سلطان انچہ وقت ہراتدن تشقریدہ یوریشیگہ تۇغری کہلدی. شو پیتدہ امیر علیشبر حکومت ایشلریگہ باش-قاش بۇلیب توردی.

هجري ۹۰۶- يىل جمادى الاول (ميلادي ۱۵۰۱ دسمبر) آيى نىنگ آخرليده سلطان حسين استرآباد يوريشيدن هراتگه قره ب يولگه توشه دى. امير عليشېر اوز آدملىرى بىلن اونى كوتىب آليش اوچون جمادى الآخر آيى نىنگ يېتتىنچى كونىده هراتدن چىقىپ، پريان رباطيده تۇختەيدى. بىر كېچە شو يېرده تونب، اپرتهسى پاياب رباطيگه قره ب يول آلهدى. شو يېرده سلطان نىنگ اميرشاه رباطيگه كېلگنى خبرى كېلهدى و امير عليشېر اپرتهسى تانگده اميرشاه رباطيگه قره ب يورهدى. يولده احوالده اوزگريش پيدا بۇلهدى. ياننده كېته ياتگن خواجه شهاب الدين عبدالله گه اونگه كۆز-قولاق بۇليب توريشنى تعيينلهيدى. قرشى تاماندن سلطان تخت روانى كېله ياتگنى كۆرينهدى. برچه آتدن توشىپ، سلطاننى كوتىب آليش حركتيگه توشه دى. امير عليشېر نىنگ احوالى يامانلشيب باره ياتگىنىنى كۆرگن خواجه شهاب الدين عبدالله و مولانا جلال الدين قاسم اونى آتدن توشىرىپ، قۇلتىقلىق آله دىلر. سلطان تخت رواندن توشىپ، امير عليشېرگه قره ب يورهدى. امير عليشېر دۇستى كۆكره گيگه باش قۇيگن همانا حركتدن و تىلدن قاله دى. امير عليشېر پادشاه تخت روانيگه ياتقىزىله دى. يولده كېته ياتگن چاغلىرىده مولانا نظام الدين عبدالحى و مولانا شمس الدين محمد گيلانى نىنگ مصلحتلىرى بىلن اونىنگ تامىرىدن قان آلىنه دى. بىراق بوندن شاعر نىنگ احوالى اۋىگنلنمەيدى. هراتگه كېلىنگندىن سۇنگ هرات نىنگ برچه مشهور طبىبلرى اونىنگ باشيگه تۇپلنە دىلر و قنچە ليك حركت قىلمە سىنلر، كسللىك بارگن سىرى زۇرەيب باره دى. خواندمير سلطان نىنگ بو واقعه دن قتتىق غمگه باتگنى و امير عليشېر نىنگ ياننده انچه اۋتىرگىنىنى به تفصيل بيان اېتگن. امير عليشېر اوچ كون دواميده اۋليم بىلن كوره شه دى. طبىبلر نىنگ بار معالجه لرى ياردم بېرمەيدى. حضرت عليشېر جمادى الآخر آيى نىنگ اۋن ايككىنچى كونى، يكشنبه تانگ محلى دنيادن اۋته دى.

هرات عیدگاهیده جنازه اوقیلیب، سۆنگره اۆزی قوردیرگن جامع مسجدی یانیده شو مقصوده قوریلگن گنبد آستیگه دفن قیلینه دی.^{۲۷۹}

فخري هراتي هم قيسقه بۆلسه-ده، نوایي وفاتی تفصیلاتینی کبلیتیرگن^{۲۸۰}. شولردن باشقه منبعلرده شاعر وفاتی تفصیلاتلری اوچرهمهیدی. نوایي وفاتی سنه سی حقیده گی معلوماتلر، یوقاریده کؤرستیلگن لردن تشقری تاریخ ژانریده گی بیتیکلرده اوچرهمیدی. بعضی تاریخ توپلملریده تاریخ بیلن بیرگه خواندمیر قالدیرگن شاعر وفاتی تفصیلاتلری، مرثیه لر هم کبلیتیریلگن. کبیینگی دور منبعلریده نوایي وفاتی بیلن باغلیق تاریخ و مرثیه لرنینگ آره سیده ایتزلیک اؤزگیشلر یوق. اما نوایي وفاتی سنه سی اطرافیده کۆپدن-کۆپ چلکش-لیکلر بارلیگینی کۆرهمیز. چنانچه، «تذکره توارخ» (عبدالله کابلی) توپلمیده «۸۹ یاشگه کیریپ، ذوالقعهه آیی نینگ اؤن تۆرتینچی کونی، چهارشنبه کونی»^{۲۸۱}، «لب التوارخ» ده «جمادی الاول آیی نینگ اؤن بېشینچیسى، یکشنبه کونی کېچه سی»^{۲۸۲}، «مرآت العالم» ده «جومادی الاول نینگ یکشنبه کونی»، «دبیلسه»^{۲۸۳}، «منتخب التوارخ» اثریده (خاکي) «جومادی الآخر آیی نینگ اؤن بېشینچیسى، یکشنبه کونی اېرتەلب» طریزیده بېریلگن^{۲۸۴}. «تذکره مقیم خانی» مؤلفی اېسه شاعر وفاتی سنه سینى ۹۲۴ هجری ییلى برات آیی نینگ باشیده طریزیده قید اېته دی^{۲۸۵}.

^{۲۷۹} مکارم الاخلاق، ۱۲۲-۱۲۸.

^{۲۸۰} لطایف نامه، ۱۳۴.

^{۲۸۱} عبدالله کابلی، ۱۶۱ الف.

^{۲۸۲} لب التوارخ، ۱۴۳ ب.

^{۲۸۳} مرآت العالم، ۵۴۰ الف.

^{۲۸۴} منتخب التوارخ، ۲۲۵ ب.

^{۲۸۵} تذکره الشعراى مقیم خانی، ۱۶۵ الف.

طبیعی کی، اېنگ انیق سنه خواندمیرگه تېگیشلی بۆلیب، نوایی هجري ۹۰۶ ییلی، جمادی الآخر آبی نینگ اؤن اېککینچیسى، یکشنبه کونی وفات اېتگن.

خلاصه

اولوغ شاعر حیاتی و فعالیتى بیلن باغلیق برچه معلوماتلر، عینن سیز تنیشیب چیققن منبعلرگه تقله دی. اولر نوایی نی یقیندن یخشی بیلووجى زمانداشلىرى نینگ اؤز کوزه تیشلىرى، کؤرگن-بیلگنلىرى و اېشیتگنلىرى اساسیده تذکره لر و تورلى مقصدلرده یازیلگن قۇلیازمه لرده ذکر اېتیلگن معلوماتلردیر. اولر کرونولوژیک کېتمه-کېتلیکده بېریلمه گن. میر علیشېرنینگ ايجادى، سلطنتده گى مقامى، انسان صفتیده گى فضیلتلری حقیده موضوع تقاضاسى بیلن سؤزلب اؤتیلگن. تاریخی اثرلرده اونینگ نامى تېز-تېز تیلگه آلینگن بۆلسه-ده، اولر سلطان حسین سلطنتیده روی بېرگن واقعه لر بیانیده یؤل-یؤلکه ی ذکر اېتیلگن معلوماتلر بۆلیب، نوایی حیاتی نی ایزچیل یارېتمه یدی. شو جهتن اولر امیر علیشېرنینگ حیاتی و فعالیتى قیرره لرینی تؤلوق تیکلشگه امکان بېرمه یدی. شونی حسابگه آلیش کېره ک کی، تاریخچیلر کتته مدتنی بیر سطرگه جایلشگن. کؤپ حالرده نوایی نینگ اشتراکی قید اېتیلگن اؤرینلرده واقعه نینگ سنه سى و اؤرنی آچیق کؤرستیلمه گن. بیر اؤرینده قیسقه چه بېریلگن ایکی معلومات آره سیده گى فرق بیر نېچه آی و ییلنی تشکیل اېتگن حالتلر کؤپ. چونکی تاریخی اثرلر نینگ ژانری خصوصیتلری و موضوع یؤنه لیشى علیشېر نوایی نینگ اشتراکیگه کېنگ تۆخته لیشگه امکان بېرمه گن. تذکره لرده گى معلوماتلر هم ژانر طلبى نقطه نظریدن قیسقه کېلتیریلگن بۆلیب، اوزوق-یولوق، اخبارات طریقه سیده گى قیدلردن عبارت.

قووانرلیسى شو کی، علیشېر نوایی حیاتی و فعالیتى حقیده مخصوص یازیلگن ایکی مهم منبع بیزگه یېتیب کېلگن. بو غیاث الدین خواندمیر و ذین الدین واصفی قلمیگه منسوب

خاطره‌لر تۆپلمی دیر. اولوغ متفکر نینگ یقین یاردمچیسى و شاگردى بۆلگن غیاث‌الدین ابن هماد الدین خواندمیر «مکارم‌الاخلاق» اثریده نوایی نینگ گۆزەل صفتلر صاحبی صفتیده‌گی یارقین سیماسینی آچیب بېرىشگە حرکت قیلگن و شاعر نینگ دوره‌سى، دولت اربابى صفتیده‌گی فعالیتى، خلق-اطوارى حقیقه کېنگ معلومات بېره‌دى. بیراق، مذکور اثر نینگ اپنگ کتته نقصانى شونده کی، مؤلفده انیق معلوماتلر بېرىش امکاناتى بۆله توریب، بېرىنچیدن، کۆپ حاللرده، واقعه-حادثة‌لر نینگ سنه‌سینی ذکر اېتمه‌گن و ایکیکینچیدن، نوایی حیاتینى سنه‌وي ایزچیلیکده آچیب بېرمه‌گن.

ذین‌الدین واصفی نینگ «بدایع‌الوقایع» اثریده امیر علیشېر حقیقه خلق آرەسیده مشهور بۆلگن بیر قنچه نقللر کېلتیریلگن. مؤلف نینگ تاغه‌سى مولانا صاحب‌دارا امیر علیشېر نینگ یقین ملازمى و دۆستلریدن بیرى بۆلیب، ذین‌الدین واصفی اونینگ کۆمگیده علیشېر نوایی صحبتلریده قتنشیشگە موفق بۆلگن. شو جهتدن هم اونینگ اثریده کېلتیریلگن خاطره‌لر اولوغ شاعر دوره‌سیده‌گی انسانلردن اېشیتیلگن بۆلیب، نوایی نینگ کونده‌لیک حیاتیده‌گی لطیفه‌نما واقعه‌لر بیانیدن عبارت.

نوایی بیلن اوچره‌شمه‌گن بۆلسه‌ده، تېمورى لر سلطنتى تنزلى عرفه‌سیده توغیلگن کېيىنگى دور مؤلفلرى کتته‌لردن اېشیتگن معلوماتلرینی اؤز اثرلریده کېلتیرگنلر. جمله‌دن، ۱۶- عصر نینگ بیرینچى یرمیده ایجاد اېتگن میرزا حیدر داغلات، حکیم‌شاه قزوینی، فخرى هراتی، سام میرزا صفوی اؤز اثرلریده، منبعى انیق بۆلمسه‌ده آیریم قیزىقرلى معلوماتلرنى قید اېتگنلر. اوشبو کتابده اولر نینگ معلوماتلریده‌گی ناانقلىکلر تحلیل اېتیب اؤتیلدى.

کېيىنگى عصرلرده یره‌تیلگن تذکره‌لرده نوایی حقیقه جوده کۆپ معلوماتلر اوچره‌یدی. ایریم تذکره مؤلفلرى اؤز اثرلریده امیر علیشېر حقیقه زمانداشلىرى قالدیرگن معلوماتلرگه اؤزلریگه معلوم بۆلگن خلق آرەسیده ترقلگن لطیفه‌لرنى قۇشيب، «ينگی» معلوماتلرنى قید اېتگنلر. شو

بېرته تائکیدلش اؤزینلی کی، عینن منه شو «گیرید(چه تیشمه)» معلوماتر کېیینگی دورلرده
علیشېر نوایی نینگ مشهورلیگی و اونینگ شخصیتیگه قیزیقیش یوقالمله گنلیگی عاقبتیده
تورلی تلقینلر واسطه سیده «تؤلدیریلگن» و نتیجه ده ایلک منبعلرده گی معلوماتلردن، کۆپ
حالتلرده، انچه فرق قیلووچی امیر علیشېر سیماسی شکللنگن. اوشبو مونوگرافده ۱۶-۱۹
عصرلرده یره تیلگن تذکره لرده گی معلوماتر تحلیلگی تۆختلمه دی. مؤلف نینگ ۲۰۱۱ ییل
نشر اېتیلگن «علیشېر نوایی: منبعلر نینگ قیاسی-تیپولوژیک، تېکستولوژیک تحلیلگی»
مونوگرافیده کېیینگی عصرلرگه منسوب تذکره لرده گی معلوماتر اطرافلیچه تحلیل اېتیلگن.
اعتبارینگیزگه تقدیم اېتیله یاتگن اوشبو کتابده امیر نظام الدین علیشېرنینگ شخصیتینی و
دولت اربابی صفتیده گی فعالیتگی کرونولوژیسینی یاریتیشگه حرکت قیلیندی.

علاوه

نوايي قوردیرگن مدرسه و انشآتالر

سان	انشآت نامی	قوردیریلگن ییلی	منزلی
۱	«خسرویه» مدرسه‌سی	هجري ۱۴۷۶/۸۸۱ ییل	مرو
۲	«خسرویه» مدرسه‌سی	هجري ۸۸۱-۸۸۶ ۱۴۷۶/ - ۱۴۸۱	هرات
۳	«خسرویه» مدرسه‌سی	هجري ۸۸۱-۸۸۶ ۱۴۷۶/ - ۱۴۸۱	هرات
۴	مصلی باغیده مسجد جامع	هجري ۸۸۱-۸۸۶ ۱۴۷۶/ - ۱۴۸۱	هرات
۵	هرات جامع مسجدی تعمیری	هجري ۱۴۹۷/۹۰۳ - ۱۴۹۸	هرات
۶	انصاري مزاریده خانقاه، چهارباغ، و حوض	هجري ۱۴۹۸/۹۰۴-۱۴۹۹ ییل	گذرگاه‌ده انصاري مزاریده

هرات	هجري ۱۵۰۰/۹۰۶ ييل	«شفائيه» [مدرسه‌سی]	۷
هرات	هجري ۱۵۰۰/۹۰۶ ييل	«نظاميه» مدرسه‌سی	۸
مرغنی باغیده	-	مسجد	۹
تل قطبان	-	مسجد	۱۰
سر کوچۀ اولوغ آته	-	مسجد	۱۱
سر کوچۀ اولوغ آته	-	مسجد	۱۲
کوشک جهان‌نمایی‌ده	-	چهار سو میرزا علاءالدوله مسجدی	۱۳
باغ زاغان ایچیده	-	قلندر خان مسجدی	۱۴
ترخانیان محلہ‌سی	-	مسجد	۱۵
میر عادل محلہ‌سی	-	مسجد	۱۶
پل کارت محلہ‌سی	-	پل کار جامع مسجدی	۱۷
هرات		پل درقرا جامع مسجدی	۱۸
پهره قیشلاغی		مسجد	۱۹

عیدگاہ موضعی	-	جامع مسجدی	۲۰
اصفہان		جامع مسجدی	۲۱
غور		جامع مسجدی	۲۲
فوشنج		مسجد	۲۳
جام		مسجد	۲۴
سرخس	-	جامع مسجدی	۲۵
کرات ترشیز	-	جامع مسجدی	۲۶
اسرآباد	-	جامع مسجدی	۲۷
مشہدہ امام اضا روضہ سیدہ	-	دارالحفاظ	۲۸
شیخ فریدالدین عطار مزاریدہ، نیشاپور	۱۴۹۲ ییل	شیخ فریدالدین عطار مقبرہ سی	۲۹
خیابان (ہرات)	ہجری ۸۹۸ رجب آبی / ۱۴۹۳ اپریل	عبدالرحمان جامی مقبرہ سی و فنائیہ باغچہ سی	۳۰
		چہارباغ	۳۱

خیابان، شمس الدین محمد تبادگانی مزاراتیده	-	جماعت خانه	۳۲
جامی حویلیسی و مقبره سیده	-	فنائیہ باغچہ سی	۳۳
پیر مجرد خواجہ عبدالولید احد مزاراتیده، هرات	-	مقبرہ	۳۴
هرات	-	لنجر سرمزار شیخ محوی مقبرہ سی	۳۵
مرو	-	لنجر مولانا سَری	۳۶
خمچہ باد	-	امیر عبدالواحد ب. مسلم سر مزاری عمارتی	۳۷
	-	خانقاہ زیارتگاہ	۳۸
	-	خواجہ یوسف ہمدانی سرمزاری عمارتی	۳۹
نیشاپور	-	قاسم انوار مقبرہ سی	۴۰
هرات	-	حوض ماہیان	۴۱

سر خیابانده	-	رباط	۴۲
منزلی نامعلوم	-	طفور رباط	۴۳
منزلی نامعلوم	-	حوضک رباطی	۴۴
منزلی نامعلوم	-	دره زنگی رباطی	۴۵
بادغیس ولایتی	-	چهل دختران رباطی	۴۶
منزلی نامعلوم	-	ترناب رباطی	۴۷
منزلی نامعلوم	-	پنج ده رباطی	۴۸
منزلی نامعلوم	-	قوتولیش-مرغاب رباطی	۴۹
منزلی نامعلوم	-	مروجاق رباطی	۵۰
منزلی نامعلوم	-	پل احمد مشتاق	۵۱
منزلی نامعلوم	-	بیفور رباطی	۵۲
منزلی نامعلوم	-	زاهد رباطی	۵۳
منزلی نامعلوم	-	خواجه دوکه رباطی	۵۴
منزلی نامعلوم	-	چهارشنبه رباطی	۵۵

منزلی نامعلوم	-	بابا بۆری رباطی	۵۶
منزلی نامعلوم	-	درین کۆر قوش رباطی	۵۷
منزلی نامعلوم	-	کندگی رباطی	۵۸
منزلی نامعلوم	-	آق رباط رباطی	۵۹
منزلی نامعلوم	-	یانبولاق رباطی	۶۰
منزلی نامعلوم	-	دشت شارخت رباطی	۶۱
منزلی نامعلوم	-	ادرسکن رباطی	۶۲
منزلی نامعلوم	-	فرمان شیخ رباطی	۶۳
منزلی نامعلوم	-	عبدالولید رباطی	۶۴
منزلی نامعلوم	-	مزدوران رباطی	۶۵
منزلی نامعلوم	-	پوریان رباطی	۶۶
منزلی نامعلوم	-	پل غوریان رباطی	۶۷
منزلی نامعلوم	-	پایابک رباطی	۶۸
منزلی نامعلوم	-	نزپل رباطی	۶۹

منزلی نامعلوم	-	شترخانهٔ ترپل رباطی	۷۰
منزلی نامعلوم	-	صحرای باغنده رباطی	۷۱
منزلی نامعلوم	-	جام رباطی	۷۲
منزلی نامعلوم	-	خرگرد رباطی	۷۳
منزلی نامعلوم	-	مرمت رباطی	۷۴
منزلی نامعلوم	-	بکرآباد رباطی	۷۵
منزلی نامعلوم	-	سعدآباد رباطی	۷۶
منزلی نامعلوم	-	خزیره رباطی	۷۷
منزلی نامعلوم	-	سنگ‌بست رباطی	۷۸
منزلی نامعلوم	-	مشهد مقدس رباطی	۷۹
منزلی نامعلوم	-	تیگی چوک رباطی	۸۰
منزلی نامعلوم	-	دزباد رباطی	۸۱
منزلی نامعلوم	-	گلدر رباطی	۸۲
منزلی نامعلوم	-	سنگلدر رباطی	۸۳

منزلی نامعلوم	-	رونیز رباطی	۸۴
منزلی نامعلوم	-	اسفراین رباطی	۸۵
منزلی نامعلوم	-	چپاران رباطی	۸۶
منزلی نامعلوم	-	عشق رباطی	۸۷
منزلی نامعلوم	-	دهن تخت سلیمان	۸۸
منزلی نامعلوم	-	جرمجوی رباطی	۸۹
منزلی نامعلوم	-	آهوان رباطی	۹۰
منزلی نامعلوم	-	سر کوچه علامت رباطی	۹۱
منزلی نامعلوم	-	پل نگار رباطی	۹۲
منزلی نامعلوم	-	بهره رباطی	۹۳
منزلی نامعلوم	-	دیه گرد رباطی	۹۴
نیشاپور	-	دیرآباد	۹۵
هرات	-	پای حصار حوضی	۹۶
گذرگاه ده انصاری مزاریده	هجري ۱۴۹۹-۱۴۹۸/۹۰۴	حوض	۹۷

پای درخت میراثی	-	حوض	۹۸
شال بافان محلہ سی	-	حوض	۹۹
سور پشته	-	حوض	۱۰۰
چہلگری محلہ سی	-	حوض	۱۰۱
خواجہ کله	-	حوض	۱۰۲
پیر قوام	-	حوض	۱۰۳
قلندران محلہ سی	-	حوض	۱۰۴
شفائیہ یانیدہ	-	حوض	۱۰۵
جامی مقبرہ سی یانیدہ	-	حوض	۱۰۶
پوریان	-	حوض	۱۰۷
قوشنچ مسجدی یانیدہ	-	حوض	۱۰۸
جرحہ	-	حوض	۱۰۹

۱۱۰	حوض	-	صحرای باغن
۱۱۱	حوض	-	شاهان گرماب
۱۱۲	حوض	-	زرباد
۱۱۳	حوض	-	زیارتگاه
۱۱۴	حوض	-	انخود
۱۱۵	حوض	-	خوارزم
۱۱۶	ملک بازاری ایچیده ایککی آلدی ایوانلی تاقیه فروشلر تیمی		هرات
۱۱۷	بیش دکان		ملک بازاری ایچیده
۱۱۸	دکان		خم آب
۱۱۹	نمدفروشلیک دکانی		ملک بازاری ایچیده
۱۲۰	پوستین فروشلیک دکانی		ملک بازاری ایچیده
۱۲۱	تؤرت دکان		عراق دروازه سی تشقریسیده
۱۲۲	تیم		ملک بازاری ایچیده

ملک بازاری ایچیده		ایککی عمارت و سککیز دکان	۱۲۳
مصرح نینگ کهن دوز موضعیده		تیم و ایککی دکان	۱۲۴
باغ زاغان کوچه سیده		ایککی دکان	۱۲۵
بادغیس ولایتی		تودگی کاریزی	۱۲۶
گمبوراق بلوکیده		پره گچ کاریزی	۱۲۷
سیپولک	-	کوپریک	۱۲۸
تولکی	-	کوپریک	۱۲۹
ساقسلمان	-	کوپریک	۱۳۰
چهل دختران	-	کوپریک	۱۳۱
ترناب	-	کوپریک	۱۳۲
قلندران	-	کوپریک	۱۳۳
قازبانان	-	کوپریک	۱۳۴
بای خواجه	-	کوپریک	۱۳۵

خیرآباد	-	کۆپریک و توغان	۱۳۶
جرجانان	-	کۆپریک	۱۳۷
نگار	-	مرمر کۆپریک	۱۳۸
تیر	-	مرمر کۆپریک	۱۳۹
قوشنچ	-	کۆپریک	۱۴۰
نهر عرب	-	کۆپریک	۱۴۱
چهچران	-	کۆپریک	۱۴۲
تروک	-	کۆپریک و توغان	۱۴۳
شفائیہ یانیده	-	حمام	۱۴۴
زیارتگاه	-	حمام	۱۴۵
دره زنگی	-	حمام	۱۴۶
تووچی	-	حمام	۱۴۷
چهل دختران	-	حمام	۱۴۸
ترناب	-	حمام	۱۴۹

۱۵۰	حمام	-	پنج ده
۱۵۱	حمام	-	فیض آباد
۱۵۲	حمام	-	سعدآباد
۱۵۳	کانال چشمه گل	-	توس-مشهد

نوابی حامی لیگیگه و تکلیفی بیلن یازیلگن اثرلر

سان	کتاب نامی	مؤلفی
۱	«شرح فرائض» («فرض عمللر شرحی»)	احمد التفتازانی
۲	«روضة الاحباب فی سیره النبی والآل اصحاب» («پیغمبر، اونینگ عایله سی و صحابه لر توغریسیده «دوستلر باغی»)	عطاء الله الاویلی
۳	«تفسیر فارسی» («فارسجه تفسیر»)	کمال الدین حسین الواعظ کاشفی
۴	«شرح اربعین» («قیرق حدیث شرحی»)	امام نووی
۵	«حاشیه مختصر» («مختصر» اثریگه ایضاحلر)	محمد النظامی
۶	«حاشیه چغمینی» («چغمینی ایضاحلری»)	محمد النظامی

محمد النظامی	«حاشیه شرح هدایه حکمت» («حکمت هدایتی» اثری شرحیگه یازیلگن ایضاحلر)	۷
محمد النظامی	حاشیه شرح اشکال» («شکلر» اثری شرحیگه یازیلگن ایضاحلر)	۸
محمد النظامی	«تأسیس شرح بیست باب استرلاب» («استرلاب» شرحی نینگ ییگیرمه بابیگه یازیلگن ایضاحلر)	۹
محمد النظامی	«حاشیه موافق» («تؤختلیشلر» اثریگه یازیلگن ایضاحلر)	۱۰
محمد النظامی	«شرح مائة عامل» («یوز عامل» اثریگه یازیلگن شرح)	۱۱
خواجه عمادالدین عبدالعزیز ابهری	«شرح مشکات» («مشکات» اثریگه شرح)	۱۲
مولانا کمال الدین مسعود شبروانی	«حاشیه شرح حکمة العین» («دانشمندلیک بولاغی» اثری شرحیگه یازیلگن ایضاحلر)	۱۳
مولانا عبدالرزاق کرمانی	«رساله در علم فراصت» («فراصت علمی تؤغریسیده بیر رساله)	۱۴
مولانا غیاث الدین محمد	«شرح حاشیه مؤجز مولانا نفیس» («مولانا نفیس نینگ «ایخچم بیانی» اثریگه یازیلگن ایضاحلرگه بیریگن شرح)	۱۵
نظام الدین احمد پیر شمس	«ترجمه عربیات نفحات» («نفحات» اثری عربچه قسمی نینگ ترجمه سی)	۱۶
مولانا درویش علی طبیب	«تذکره النفوس» («کیشیلر یادی» کتابی	۱۷
خواجه عبدالقاسم ابواللیثی	«حاشیه مطول» («به تفصیل» اثریگه یازیلگن ایضاحلر)	۱۸

۱۹	«حاشیہٴ مفتاح» («کشف» اثریگہ یازیلگن ایضاحلر)	خواجہ خاوند ابواللیثی
۲۰	«حاشیہٴ تلویح» («اشارہ توشینتیریش» اثریگہ یازیلگن ایضاحلر)	خواجہ خاوند ابواللیثی

ادبیاتلر

قۇلیازمه منبعلر:

۱. عبدالله مروارید (۱): عبدالله مروارید. منشآت. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۲۸۸.
۲. عبدالله مروارید (۲): عبدالله مروارید. منشآت. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۱/۲۸۶.
۳. عبدي: عبدالله خاجه مختارخواجه عبدي. تذکره. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۶۴.
۴. عنوان التواریخ: عبدالعظیم شرعی. عنوان التواریخ. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۴۲۱۷.
۵. علی بن الحسین الواعظ کاشفی (۱). رشحات عین الحیات. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۱۷۸۸.
۶. اهلي شېرازي: اهلي شېرازي. کلیات. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۲۲۰۶.
۷. بدايع البدايه: عليشېر نوايي. بدايع البدايه. قۇلیازمه. عليشېر نوايي نامیدهگی تیل و دهبیات موزیمی، سان ۲۱۶.
۸. بدايع الوقایع: ذین الدین محمود واصفي. بدايع الوقایع. متن انتقادی. چاپی دوم. تصحیح الکساندر بالدروف. -انتشارات بنیاد فرهنگي ایران، ۱۳۴۹.
۹. بهارستان: عبدالرحمن جامي. بهارستان. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۴۳۶۰.
۱۰. بحر الاسرار: محمود بن ولی. بحر الاسرار. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۱۳۷۵.

۱۱. بنايي: کمال الدين بنايي. باغ ارم. قۇليازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۵۵۸۶.
۱۲. گلزار ابرار: محمد غوثي بن حسن بين موسى شطاري. گلزار ابرار. قۇليازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۷۳۳.
۱۳. دولتشاه: دولتشاه بن بخت شاه سمرقندي. تذكرة الشعرا. به همت محمد رمضاني. - تهران، ۱۳۳۸ هـ.
۱۴. درويش علی چنگ: درويش علی چنگ. رساله موسيقي. قۇليازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۴۴۹.
۱۵. جامي (ا): عبدالرحمان جامي. تحفة الاهرار، سبحة الابرار، خردنامه اسکندري. با تصحيح و مقدمه حسين احمد تربيت. - مسکو، ۱۹۸۴.
۱۶. جامي (ب): عبدالرحمان جامي. هفت اورنگ. لیلی و مجنون. تاشباسمه. - تاشکېنت، ۱۹۱۳.
۱۷. جامع التواريخ: نیاز بن سيد علی بن سيد محمد البخاري. جامع التواريخ. قۇليازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۸۹۳.
۱۸. ظفرنامه: شرف الدين علی يزدي. ظفرنامه. قۇليازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۴۴۷۲.
۱۹. زينت المجالس: مجدالدين محمد الحسيني. زينت المجالس. قۇليازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۴۲۲۹.
۲۰. ايلک دېوان: عليشېر نوايي. ايلک دېوان. نشرگه تيارلاوچى حميد سليمان. - تاشکېنت، ۱۹۶۸.
۲۱. کليات. حالات سيد حسن اردشير: عليشېر نوايي. کليات. قۇليازمه فکسيميلېسى. تسمک، رېون، سان ۸۰۸ / نشرگه تيارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۲. کليات. وقفیه: عليشېر نوايي. کليات. قۇليازمه فکسيميلېسى. تسمک، رېون، سان ۸۰۸ / نشرگه تيارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.

۲۳. کلیات. مجالس النفایس: علیشیر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلپسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۴. کلیات. حالات پهلوان محمد: علیشیر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلپسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۵. کلیات. خمسة المتحیرین: علیشیر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلپسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۶. کلیات. غرایب الصغر: علیشیر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلپسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۷. کلیات. فواید الکبر: علیشیر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلپسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۸. کلیات. منشآت: علیشیر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلپسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۹. کاشفی: حسین کاشفی. جواهر اوت-تهفسیر. قۇلیازمه. سه مدو، عنو. سان ۴۰۳۴۷.
۳۰. کاهی: قاسم کاهی. رساله معما. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۴۵۸۷ - ۳.
۳۱. لطایف نامه: فخری هراتی. لطایف نامه. ترجمه «مجالس النفایس» علیشیر نوایی. به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت. - تهران، ۱۳۲۳ هـ.
۳۲. لاری: عبدالغفور لاری. تکمیلہ نفحات الانس. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۱۸۴۷.
۳۳. لب التواریخ: میر یحیی قزوینی. لب التواریخ. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۳۸۶۳.
۳۴. مطلع سعدین (۱): عبدالرزاق سمرقندی. مطلع سعدین و مجمع بحرین. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۱۸۲۵.
۳۵. مطلع سعدین (۲): عبدالرزاق سمرقندی. مطلع سعدین و مجمع بحرین. فارس تیلیدن ترجمه و ایضاح لر مؤلفی ا. اؤزینبايوف. - تاشکېنت: اؤزبېکستان، ۲۰۰۸.

۳۶. مجالس المؤمنین: نوراللہ شوشتری. مجالس المؤمنین. قۇلیازمە. اۆزر فە شی، عنو. سان ۵۱۰۷.
۳۷. مجمع الغرائب: سلطان محمد بن درویش محمد بلخی. مجمع الغرائب. قۇلیازمە. اۆزر فە شی، عنو. سان ۱۲۶۲.
۳۸. مجموعۂ رقعات: قۇلیازمە. اۆزر فە شی، عنو. سان ۲۹۶.
۳۹. مجالس العشاق (۲): حسین بايقرا. مجالس اولعشاق. قۇلیازمە. اۆزر فە شی، عنو. سان ۶.
۴۰. مذكر احباب: خواجه حسن نثاري. مذكر احباب. قۇلیازمە. اۆزر فە شی، عنو. سان ۴۲۸۲.
۴۱. مرآت العالم: بختاور خان. مرآت العالم. قۇلیازمە. اۆزر فە شی، عنو. سان ۵.
۴۲. مرآت الخيال: شیرخان علی احمد لودي. مرآت الخيال. قۇلیازمە. اۆزر فە شی، عنو. سان ۶۲.
۴۳. مليحا سمرقندي: مليحا سمرقندي. تذكرة الشعرا. قۇلیازمە. اۆزر فە شی، عنو. سان ۵۸-۱.
۴۴. مکتوبات تاريخي: قۇلیازمە. اۆزر فە شی، عنو. سان ۳۷۴۳.
۴۵. منشآت-مکتوبات-یرلیغان: قۇلیازمە. اۆزر فە شی، عنو. سان ۳۰۱.
۴۶. منتخب التواريخ: حاجی محمد حکیم خان. منتخب التواريخ. قۇلیازمە. اۆزر فە شی، عنو. سان ۱۵۶۰.
۴۷. مطربي: مطربي. تذكرة الشعرا. قۇلیازمە. اۆزر فە شی، عنو. سان ۲۲۵۳.
۴۸. محيط التواريخ: محمد امين بن محمد زمان بخاري. محيط التواريخ. قۇلیازمە. اۆزر فە شی، عنو. سان ۳۳۵.

۴۹. مقامات مولوي جامي: عبدالواسع نظامي. مقامات مولوي جامي. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۷۵۶.
۵۰. نوادرالنهايه: نوايي دست خطى. (نوادرالنهايه). نشرگه تيارلاوچى و سۆزباشى مؤلفى س.غنى.يوه. مسوول محرر ا.اۋرينبايوف. - تاشكېنت: فن، ۱۹۹۱. - ۳۱۰ ب.
۵۱. نشتر عشق: حسين قلى خان عظيم آبادي. نشتر عشق. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۴۳۱.
۵۲. نفحات الانس: عبدالرحمان جامي. نفحات الانس. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۵۱۴۹.
۵۳. نگارستان: احمد بن محمد الغفاري القزويني. نگارستان. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۴۲۹۷.
۵۴. نگارستان سخن: محمد عبدالمجيد خان. نگارستان سخن. باسمه، هند، ۱۹- عصر.
۵۵. آثار عجم: فرصت شېرازي. آثار عجم. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۵۰۴۱.
۵۶. آتشكده: لطف على بېك آذر. آتشكده. تاشباسمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۳۴۲۱.
۵۷. روضة الجنات: معين الدين اسفزاری. روضة النات فى اوصاف مدينه هرات. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۷۸۸.
۵۸. روضة الصفا (۱): محمد خاوندشاه (ميرخواند). روضة الصفا... قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۴۲۲۳. اى جلد.
۵۹. روضة الصفا (۲): محمد خاوندشاه (ميرخواند). روضة الصفا... قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۱۹۵۰. وى جلد.
۶۰. روضة الصفا (۴): محمد خاوندشاه (ميرخواند). روضة الصفا... قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۱۹۵۰. وىي جلد.
۶۱. روضة الصفا (۳): خواندمير. روضة الصفا. باسمه. لكهنو، ۱۹- عصر. ۷- جلد.

۶۲. روضة الاحباب: عطاء لله اصيلي. روضة الاحباب فى سيرة النبی والال اصحابه. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۶۳۶.
۶۳. رشحات: على بن الحسين الواعظ كاشفي (ب). رشحات عين الحيات. باسمه. لكهنو، ۱۹-عصر.
۶۴. رساله معمای حسيني: محمد حسيني. رساله معما. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۴۵۸۷-۱.
۶۵. رساله معمای بدخشي: شمس الدين محمد بدخشي. رساله معما. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۴۵۶۵.
۶۶. روز روشن: محمد مظهر حسين صبا. روز روشن. تاشباسمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۳۷۰۰.
۶۷. صدر ضيا (۱): شريف جان مخدوم صدر ضيا. مجموعه شعرا. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۲۱۹۳-۱۰.
۶۸. صدر ضيا (ب): شريف جان مخدوم صدر ضيا. بياض. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۲۳۱۵.
۶۹. تذكرة محترم: نعمت الله محترم. تذكرة. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۲۲۵۲-۲.
۷۰. تذكرة التواريخ: عبدالله كابي. تذكرة التواريخ. قۇليازمه. اۆزر فه شى، سان ۲۰۹۳.
۷۱. تذكرة فضلي: فضلي نمگاني. تذكرة الشعرا. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۲۳۷۱.
۷۲. تذكرة الشعراى مقيم خاني: محمد يوسف منشي بن خواجه بقا. تذكرة الشعراى مقيم خاني. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۲۰.
۷۳. تاريخ رشیدی: ميرزا حيدر داغلات. تاريخ رشیدی. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۱۴۳۰.

۷۴. تاریخ تام: سعید راقم سمرقندی. تاریخ تام (تاریخ کثیره). قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۷۷۱۱.
۷۵. تحفة الاحباب: رحمت‌الله واضح. تحفة الاحباب فی تذکرة الاصحاب. متن انتقادى با مقّدمه و تصحيح اصغر جان فدا. -دوشنبه: دانش، ۱۹۷۷.
۷۶. تحفة سامي: سام میرزا صفوي. تحفة سامي. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۵۷.
۷۷. فهمي: عبدالمطلب فهمي. تذکرة الشعرا. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۳۳۱.
۷۸. خزائن عامره: آزاد حسيني واسطي بلگرامي. خزائن عامره. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۳۵۵۴.
۷۹. خلاصة الاخبار: خواندمير. خلاصة الاخبار... قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۲۰۹.
۸۰. خواندمير (ج): خواندمير. نامه نامي. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۸۴.
۸۱. خاكي شبرازي: حسين بن محمد خاكي شبرازي. منتخب‌التواريخ. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۰۱۰.
۸۲. هفت اقليم: امين احمد راضي. هفت اقليم. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۶۱۷.
۸۳. حبيب‌السير (۱): خواندمير. حبيب‌السير فی افراد بشر. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۱۵۳. -۴- جلد.
۸۴. حبيب‌السير (۲): خواندمير. حبيب‌السير فی افراد بشر. اۆزر فه شی، باسمه. عنو. سان ل-۱۱۹۱۰. -۴- جلد.
۸۵. حشمت: حشمت مير صديق. تذکرة الشعرا. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۲۵۲-۱.
۸۶. هاتفي: عبدالله هاتفي. لیلی و مجنون. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۱۳۶۰.
۸۷. قزويني: حکیم‌شاه قزويني. ترجمه «مجالس‌النفایس» علی‌شیر نوایی. به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت. -تهران، ۱۳۲۳ هـ.

کیریل الفباسیده نشر ابتیلگن منبعلر:

۱. بدايع الوسط: نوایي علیشیر. بدايع الوسط. تۆله اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: نامیده گی نوایي یونیورسیتېتی، ۲۰۱۱. ۳-جلد.
۲. بدايع البدايه: نوایي علیشیر. بدايع البدايه. مکمل اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: فن، ۱۹۸۷. ای جلد.
۳. بدايع الصنايع: حسيني عطاء الله. بدايع الصنايع. با سرسخن، توضيحات و تحرير ر. مسلمانقول اوف. - دوشنبه: عرفان، ۱۹۷۴.
۴. بدايع الوقايع (۲): واصفي ذين الدين. بدايع الوقايع. فارسچه دن ن. نارقول اوف ترجمه سی. - تاشکېنت: ادبيات و صنعت، ۱۹۷۹.
۵. بهارستان (۲): چامي عبدالرحمان. بهارستان. تهيه گر چاپ ۱. افصح اوف. - دوشنبه: عرفان، ۱۹۶۶.
۶. بابرنامه: بابر ظهيرالدين محمد. بابرنامه. - تاشکېنت: شرق نام ک، ۲۰۰۲.
۷. بايقرا (۱): بايقرا حسين. دېوان. رساله. نشرگه تيارلاوچيلر س. غنی یوه و ش. عبدالله یوه. - تاشکېنت: ادبيات و صنعت، ۱۹۶۸.
۸. بايقرا (۲): بايقرا حسين. رساله. نشرگه تيارلاوچيلر علی بېک رستم، کریم بېک حسن. - تاشکېنت: شرق، ۱۹۹۱.
۹. وقفیه: نوایي علیشیر. وقفیه. تۆله اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: نامیده گی یونیورسیتېت، ۲۰۱۱. ۹-جلد.
۱۰. لطايف الطوايف: صفی فخرالدين علی. لطايف التوايف. ترتيب دهنده ه. سعیدوف. - دوشنبه: عرفان، ۱۹۶۸.

۱۱. معجم البلدان: ياقوت الخموى. معجم البلدان. پېرس. عربس. آفرالاواى ب.وخه‌باواى. و كن: ماتريال پا ايست. سر. سېنتر. ازى ۱۰-۱۹ وو. - تاشكېنت: فن، ۱۹۸۸. - ص. ۷۶-۹۰.
۱۲. مكارم: خواندمير غياث‌الدين ب. همام‌الدين. مكارم‌الاخلاق. م.فخرالدين اوف و پ.شمسى بوف ترجمه‌لرى. - تاشكېنت: ادبيات و صنعت، ۱۹۶۷.
۱۳. مذكر احباب: حسن خواجه نثاري. مذكر احباب. فارس تيليدن اى.بېك‌جان ترجمه‌سى. - تاشكېنت: خلق ميراثى، ۱۹۹۳.
۱۴. مجالس: نوابي عليشېر. مجالس‌النفائس. توله اثرلر تۈپلىمى. - تاشكېنت: ناميده‌گى يونيورسيتېت، ۲۰۱۱. ۱۱- جلد.
۱۵. محاكمة اللغتين: نوابي عليشېر. محاكمة اللغتين. توله اثرلر تۈپلىمى. - تاشكېنت: ناميده‌گى يونيورسيتېت، ۲۰۱۱. ۱۰- جلد.
۱۶. نوادرالنهايه (۲): نوابي عليشېر. نوادرالنهايه. مكمل اثرلر تۈپلىمى. - تاشكېنت: فن، ۱۹۸۷. ۲- جلد.
۱۷. ننتزي: معين‌الدين ننتزي. منتخب‌التواريخ معينى. فارس تيليدن ترجمه. غ. كرىمى. - تاشكېنت: اۋزبېكستان، ۲۰۱۱.
۱۸. نوادرالشباب: نوابي عليشېر. نوادرالشباب. توله اثرلر تۈپلىمى. - تاشكېنت: ناميده‌گى ن‌م‌اى‌او، ۲۰۱۱. ۲- جلد.
۱۹. فوايدالكبر: نوابي عليشېر. فوايدالكبر: توله اثرلر تۈپلىمى. - تاشكېنت: غفور غلام ناميده‌گى نيمو، ۲۰۱۱. ايو جلد.
۲۰. تاريخ تام: سعيد راقم سمرقندى. تاريخ تام (تاريخ كثيره). ن.نارقول‌وف ترجمه. تاشكېنت، ۱۹۹۸.

۲۱. تېمور توزوکلی: تېمور توزوکلی. فارسیدن علی خان ساغونی و ه. کرامت‌آوف ترجمه‌سی. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت، ۱۹۹۱.
۲۲. خزاین المعانی: دېپاچه: نوایی علیشېر. غرایب الصغر. تۆله اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: غفور غلام نامیده‌گی ن‌مای‌او، ۲۰۱۱. ۲-جلد.
۲۳. خمسة المتحیرین: نوایی علیشېر. خمسة المتحیرین. تۆله اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: غفور غلام نامیده‌گی ن‌مای‌او، ۲۰۱۱. ۵-جلد.
۲۴. حالات پهلوان محمد: نوایی علیشېر. حالات پهلوان محمد. تۆله اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: غفور غلام نامیده‌گی ن‌مای‌او، ۲۰۱۱. ۱۰-جلد.
۲۵. حالات سید حسن اردشیر: نوایی علیشېر. حالات سید حسن اردشیر. تۆله اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: غفور غلام نامیده‌گی ن‌مای‌او، ۲۰۱۱. ۱۰-جلد.

تۆپلملر:

۱. ایستاریه آذربایجان: ایستاریه آذربایجان. و ۳خ ت. یاد رېد. ای.ا. گوسپین‌اووه ای در. - باکو: ایزد. ان ازس‌سر، ۱۹۵۸. ت. ۱.
۲. ماتریال پا ایستاری: ماتریال پا ایستاری سرېدنی ای سینترالنای ازى ۱۰-۱۹ وو: سب. آتورېد. دوکتور ایست. ن. ب. ا. احمدوف. - تاشکېنت: فن، ۱۹۸۸.
۳. سب. میر علیشېر: میر علیشېر. سب. ستتي. - ل. ایزد. ان‌س‌س‌سر، ۱۹۲۸.
۴. نوایی زمانداشلىرى خاطره‌سیده: نوایی زمانداشلىرى خاطره‌سیده. توزوچی ب. احمدوف. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت، ۱۹۸۵.
۵. پیسمه-اوتوگرافی: پیسمه-اوتوگرافی عبدالرحمان جامی ایز "البامه نوایی". ووېد، پېرېواد ای اوکز. ا. اورین‌بایوه. - تاشکېنت: فن، ۱۹۸۲.

۶. Ch. Rieu: Ch. Rieu. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, ۱۸۸۸.

تدقیقاتلر:

۱. عبدالله یوف ۱۹۶۸: عبدالله یوف و. نوایی سمرقنده. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت.
۲. عبدو غفور ۱۹۹۵: عبدو غفور ا. بویوک بېشلیک سباقلری. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت.
۳. آی بېک ۱۹۶۸: آی بېک. ال. دېیچ. علیشېر نوایی. - تاشکېنت.
۴. عینی کلیاتی: عینی س. نوایی: کلیات. در ۱۵ جلد. - دوشنبه: نشدو تاج، ۱۹۶۳. جلد ۲. کتاب ۱.
۵. عینی ۱۹۸۵ (۱): عینی س. واصفی و خلاصه «بدایع الوقایع» ای او. - دوشنبه: عرفان.
۶. عینی ۱۹۷۸ (۲): عینی س. علیشېر نوایی. تنلنگن علمی اثرلر. نشرگه تیارلاوچی یا. اسحاق اوف. - تاشکېنت: فن.
۷. علی اصغر حکمت ۱۹۴۵: علی اصغر حکمت. میر علیشېر نوایی. - تهران.
۸. افصح زاد ۱۹۸۶: افصح زاد ا. در صف بزرگان. - دوشنبه: عرفان.
۹. افصح زاد ۱۹۸۸: افصح زاد ا. لیریکه عبدالرحمان جامی. - ماسکو: نهوکه، گرول.
۱۰. احمدوف ۱۹۸۵: احمدوف ب. ایستاریکا-جیوگرافیچېسکه یه لیتېره توره سرېدنې ازی ۱۶-۱۸ وو. - تاشکېنت: فن.
۱۱. احمدوف ۱۹۶۷: احمدوف ب. دولت شاه سمرقندی. - تاشکېنت: فن.
۱۲. احمدوف ۱۹۶۵: احمدوف ب. خواندمیر. - تاشکېنت: فن.
۱۳. بارتولد: بارتولد و.و. میر علیشېر ای پولیتیچېسکه یه جیزن. ساچین. و ۴ تامخ. - م.: نهوکه، گرول، ۱۹۶۴. ۲-تام. چست ۲.

۱۴. بېلېن: بېلېن م. میر علیشیر نوایی. تورکچه ترجمه. ناشر احمد جودت. - استانبول: اقدام مطبعه‌سی، ۱۸۹۷.
۱۵. بېرتېلس ۱۹۶۵: بېرتېلس پی.ای. نوایی ای جامی: ایزیر. ترد. - م.: نه‌وکه، گ‌رول.
۱۶. بالدربو ۱۹۸۹ (۱): بالدربو ا.ن. ذین‌الدین واصفی. - دوشنبه: ادیب.
۱۷. واحداوف ۱۹۷۶: واحداوف ر. سهیلی. - تاشکېنت: فن.
۱۸. واحداوف ۱۹۸۳: واحداوف ر. ۱۵- عصرنېنگ ایگینچی یرمی، ۱۶- عصرنېنگ باشلریده اوزبېک و تاجیک شعریتی. - تاشکېنت: فن.
۱۹. واحداوف ۱۹۸۴: واحداوف ر. «مجالس النفايس» نېنگ ترجمه‌لری. - تاشکېنت: فن.
۲۰. واحداوف ۱۹۶۶: واحداوف س. «خمسة المتحیرین» نوایی ای یېگا رؤل و ایزوچېنی لیته‌ره‌تورنخ سویزی تاجیکسکاگا ای اوزبېکسکاگا نراداوف و ۱۵ وېکې. اکد، دوشنبه.
۲۱. ظریف ۱۹۶۹: ظریف خ. فاضلر فضیلتی. - تاشکېنت: فن.
۲۲. زاهداف ۱۹۷۰: زاهداف و. اولوغ شاعر ایجادی نېنگ قلبی. - تاشکېنت: اوزبېکستان.
۲۳. زاهداف ۱۹۸۶: زاهداف ل. نوایی ایجادیده معما. - تاشکېنت: فن.
۲۴. ایبراگیموف ۱۹۶۲: ایبراگیم‌اوف دج. فیودالنې گاسودرسته نه تېرریتاریی آذربایجان ۱۵ وېکه. - باکو: ایزد. اپی.
۲۵. عزت سلطان ۱۹۶۹: سلطان عزت. نوایی نېنگ قلب دفتری. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت.
۲۶. ایلمینسکی: ایلمینسکی ن.ای. ماتریال ک ایزوچېنیو کیرگیزسکاگا نرېچیه. - کازان، ۱۸۶۱.
۲۷. اسحاقوف ۱۹۶۵: اسحاق‌اوف یا. نوایی نېنگ ایلک لیریکه‌سی. - تاشکېنت: فن.

۲۸. مله‌یوف ۱۹۷۴: مله‌یوف ن. علیشپر نوایی و خلق ایجادیات. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت.
۲۹. مله‌یوف ۱۹۶۸: مله‌یوف ن. گېنل شاعر و متفکر. - تاشکېنت: فن.
۳۰. مله‌یوف ۱۹۸۰. نوایی ایجادیات نینگ خلق چیل نېگیزی. - تاشکېنت: اوقیتووجی.
۳۱. میرزایوف ۱۹۵۷: میرزایوف ا. بنایی. - ستلین‌آباد: عرفان.
۳۲. میرزایوف ۱۹۷۷: میرزایوف ا. سیزده مقاله. - دوشنبه: عرفان.
۳۳. مرادوف ۱۹۷۱: مرادوف ا. اورتە آسیا خطاطلیک صنعتی تاریخیدن. - تاشکېنت: فن.
۳۴. مرادوف ۱۹۷۲: مرادوف م. نوایی شناسلر جسارتی. - تاشکېنت: فن.
۳۵. نه‌گیبوه ۱۹۸۶: نه‌گیبوه ج. بکینسکی روکاپیسی علیشپره نوایی. - باکو: علم.
۳۶. نیکیتسکی: نیکیتسکی م. اېمیر نظام‌الدین علیشپر و گاسودرستوبنام ای لیتېره‌تورنام یېگا زنه‌چېنی. - س‌پب، ۱۸۵۶.
۳۷. آی‌بېک ۱۹۷۹: آی‌بېک م. ت. علیشپر نوایی. مکمل اثرلر توپلمی. ۱۹ تاملیک. - تاشکېنت: فن. خییی جلد.
۳۸. آی‌بېک ۱۹۶۷: آی‌بېک. نوایی گلشنی. - تاشکېنت.
۳۹. پمیه‌تنیکی: سلطان‌وف ت. پمیه‌تنیکی ایستاریچېسکای لیتېره‌تور سرېدنبی ازی ای واستاچناگا تورکېستانه ۱۵-۱۹ وو. دیسس. نه‌سایسک. اوچ. ست. داکت. ایست. ن.، لېنینگراد، ۱۹۸۸.
۴۰. پیسمه-اوتوگرافی. ع. جامی: پیسمه-اوتوگرافی. ع. جامی ایز البامه نوایی/ووېد.، پېرېواد، پریم.، ای اوکزه‌تېلی ا. اورین‌بایوه. تاشکېنت، فن، ۱۹۸۲.
۴۱. رستموف ۱۹۶۳: رستم‌وف ای. اوزبېکسکویه پازویه و پېروای پولاوینی ۱۵ وېکه. - م.، ای‌ول.

۴۳. سراج‌الدینوف ۲۰۱۱: سراج‌الدین اوف ش. علیشېر نوایي: منبع‌لرینګ قیاسي- تیپولوګیک، تېکست‌الایګیک تحلیلی. - تاشکېنت: اکادېم‌نشر.
۴۴. سراج‌الدینوف ۱۹۹۶ (۱): سراج‌الدینوف ش. نوایي زمانداش‌لری اعترافیده. - سمرقند: زرافشان.
۴۵. سراج‌الدینوف ۱۹۹۷ (۲): سراج‌الدین اوف ش. ۱۵-۱۶ عصرلر تاریخي و تذکره- اېسده‌لیک اثرلریده علیشېر نوایي حیاتی و فعالیتي تلقینی. - سمرقند: زرافشان.
۴۶. سلیمان اوف ۱۹۶۸: سلیمانوف خ. علیشېر نوایي. - مسکو.
۴۷. خواجه‌یوف ۱۹۷۸: خواجه‌یوف ک. تره‌دیتسی علیشېره نوایي و تورکمېنسکای لیته‌ره‌تورې. اوتاریف. دیس... کند. فیل. نه‌وک. - عشق‌آباد.
۴۸. شرف‌الدینوف ۱۹۴۸: شرف‌الدین اوف آ. علیشېر نوایي. حیاتی و ایجادي. - تاشکېنت: اوزدو نشر.
۴۹. شرف‌الدینوف ۱۹۷۱: شرف‌الدین اوف آ. علیشېر نوایي. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت.
۵۰. شادی‌یوف ۱۹۹۰: شادی‌یوف ای. علیشېر نوایي نینگ فارس-تاجیک تیلیده‌گی اثرلری. - تاشکېنت: فن.
۵۱. اېکه‌یوف ۱۹۸۱: اېکه‌یوف آ. تورکمېنستان ای تورکمېن و کانتسی ۱۵-۱۶ پولاوین ۱۶ وو. - عشق‌آباد: علم.
۵۲. اېفېندی‌یوف ۱۹۶۱: اېفېندی‌یوف آ. آبرزوه‌نیې گاسودرستوه سېفېودوف و نچه‌لې ۱۶ و. - باکو: ایزد. ان ازس‌سر.
۵۳. اۆرین‌بايوف ۱۹۹۰: اۆرین‌بايوف ا. حسن اوف م. نوایي زمانداش‌لری مکتوب‌لریده. - تاشکېنت: فن.
۵۴. قیوم‌اوف ۱۹۹۱: قیوم‌اوف ا. علیشېر نوایي. - تاشکېنت: کمه‌لک.
۵۵. غنی‌یوه ۱۹۶۸: غنی‌یوه س. علیشېر نوایي. - تاشکېنت: فن.
۵۶. غنی‌یوه ۱۹۵۶: غنی‌یوه س. مجالس‌النفایس علیشېره نوایي. لیته‌ره‌تورنا- کریتیچېسکي انالیز ای کریتیچېسکي تېکست ۳ ای ۴ مجلس اوف، اکد. - لېنینگرده، ۱۹۵۶.

۵۷. حکیموف ۱۹۸۳: حکیموف م. نوایی اثرلری قۇلیازمه‌لری نینگ توصیفی. - تاشکېنت: فن.
۵۸. حکیموف ۱۹۷۹: حکیموف م. نوایی لیریکه‌سی و خلق آغزه‌کی ایجادی. - تاشکېنت: فن.
۵۹. حکیموف ۱۹۹۱: حکیموف م. علیشېر نوایی اثرلرینی کؤچیرگن خطاطلر. - تاشکېنت: فن.
۶۰. حسنی ۱۹۹۱: حسنی م. تاریخ‌لرده نوایی وصفی. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت.

مقاله‌لر:

۱. عبدو غفور ۱۹۸۹: عبدو غفور ا. بدايع‌البدایه نینگ توزیلیش سنه‌سی // اؤزبېک تیلی و ادبیاتی. سان ۴. - ب. ۹-۳.
۲. عبدو غفور ۱۹۷۳: عبدو غفور ع. نوایی‌گه حسین باقرانینگ مکتوب-یارلیغی // شرق یولدوزی. سان ۱. - ب. ۲۲۵-۲۳۲.
۳. ارسلی ۱۹۴۸: ارسلی ا. علیشېر نوایی // آذربایجان، باکو. سان ۵. - ب. ۶۰-۶۱.
۴. ارسلی ۱۹۶۰: ارسلی ع. نوایی ایجادینی اؤرگنیش تاریخیدن // اؤزبېک تیلی و ادبیاتی. سان ۳. - ب. ۱۰-۳.
۵. بالدربو ۱۹۳۹: بالدربو ا.ن. میموآر واصفی کک ایستاجنیک دلیه ایزوچېنیه جیزنی سرېدېنې ازی ای خراسانه نه روبېجې ۱۶-۱۵ وو // تاوې. - ل. ت ۲. - س. ۲۹۱-۳۰۰.
۶. بالدربو ۱۹۴۷: بالدربو ا.ن. اؤچېرکی ایز جیزنی گېره‌تسکاگا آبېستوه نه روبېجې ۱۶-۱۵ وو // تاوې. ت. ایو. - س. ۳۱۳-۴۲۲.
۷. بالدربو ۱۹۶۶: (۲): بالدربو ا.ن. علیشېر نوایی و رسسکخ ساورېمېنیکوف. سب. علیشېر نوایی. م-ل. ۱۹۴۶. - س. ۱۲۱-۱۵۲.

۸. بارجنووه ۱۹۷۱: بارجنووه ک. نوایي حقیده تورکمن داستانی // اؤزبېک تیلی و ادبیاتی. سان ۲. - ب. ۶۶-۶۸.
۹. باراوکوف ۱۹۳۹: باراوکوف ا. ک. ایزوچېنېي جیزنی ای توارچېستوه علیشېره نوایی // سب. ست. رادانه چلنیک اوزب. لیتېره تور. - ت.: ایزد. اوزب. فیل. ان س س س ر. - س. ۱۱-۲۹.
۱۰. باراوکوف ۱۹۴۷: باراوکوف ا. ک. نوایی ای جامی و نرادنام پرېدنی // ایزو. ان س س س ر، آند لیت. ای یزکه. تام وی. وپوسک، ۶. - س. ۴۸۱-۴۹۲.
۱۱. ولی خواجه یوف ۱۹۸۸: ولی خواجه یوف ب. «ریاض الشعرا» تذکره سیده اؤزبېک ادبیاتی نماینده لری // ادبی میراث. سان ۴ (۸۶). - ب. ۲۵-۲۹.
۱۲. گاربتکینه ۱۹۷۳: گاربتکینه گ. ا. توربتسکي دستن آب علیشېره نوایی / سب. لیتېره توره ای ورېمیه. - س. ۱۰۸-۱۲۱.
۱۳. جیرمونسکي ۱۹۶۰: جیرمونسکي و. م. لېگېنده آ پرېزوه نیی پېوتسه // سب. ست. «ایسسلېداونیه پا ایستاری کولتور نهراداو واستاکه». م. ل.
۱۴. عصمت الله یوف ۱۹۶۸: عصمت الله یوف خ. نوایي ایجادینی خارجي مملکتلرده اؤرگنیشگه دایر // اؤزبېک تیلی و ادبیاتی. سان ۵. - ب. ۱۳-۱۷.
۱۵. کریموف ۱۹۸۶: کریموف او. نوایي نینگ سؤنگی کونلری. // سرلی عالم. موه. ه. شیخاوف. - تاشکېنت. - ب. ۱۱-۱۸.
۱۶. کریموف ۱۹۶۷: کریموف ه. روس شرقشناسلیگیده نوایي ایجادی مسأله لری // شرق یولدوزی. سان ۸. - ب. ۱۵۵-۱۶۷.
۱۷. کاملوف ۱۹۹۰: کاملوف ن. درویش سید حسن تعریفیده // اؤزبېک تیلی و ادبیاتی. سان ۶. - ب. ۳-۸.

۱۸. ملّہ یوف ۱۹۵۹: ملّہ یوف ن. ۱۵- عصر تذکرہ لری نینگ تاریخی و ادبی اہمیتی // اوزبیک ادبیاتی مسألہ لری. - تاشکنت. - ب. ۷۵-۸۱.
۱۹. سوہلوف: سوہلوف پ. علیشبر نوایی / اہنتسیکلایپدیچپسکی لہکسیکان. - سپب., ۱۸۳۵. ت. ۱. - س. ۵۲۷-۵۲۸.
۲۰. سلّی ۱۹۴۴: سلّی م. بېنہی ای ییگا پاکراویتپلی // المنخ سایوزہ پیستپلی تاشکنت.
۲۱. سېمېنوف ۱۹۶۰: سېمېنوف ا.ا. وزہیماتناشېنہ علیشبرہ نوایی ای سلطانہ حسین میرزا // سب. ایسسلېداوہنیہ پا ایستاری نراداو واستاکہ. - م. - ل. - س. ۲۷۹-۲۸۵.
۲۲. سېمېنوف ۱۹۲۶: سېمېنوف ا.ا. پېرسیدسکیہ ناول آ میر علیشبرہ نوایی. بیوللېتېن سگو. وپوسک ۱۳. - س. ۱۷۷-۱۸۵.
۲۳. Subtenly (۲): Subtenly M. E. Ali Shir Nava'i: Bakshi and Beg. Harvard Ukranin Studies, Vol. ۴/۳, Part ۲. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (۱۹۷۹-۱۹۸۰), pp. ۷۹۷-۸۰۷.
۲۴. سراج‌الدینوف ۱۹۹۰: سراج‌الدینوف ش. دین و دنیا نظامی // یاشلیک. سان ۷. - ب. ۷۹.
۲۵. سراج‌الدینوف ۱۹۹۱ (۱): سراج‌الدینوف ش. نوایی کیمنی سېوگن؟ // یاشلیک. سان ۵. - ب. ۳۳-۳۶.
۲۶. سراج‌الدینوف ۱۹۹۱ (۲): سراج‌الدینوف ش. قولوق عرضه‌داشت اولکیم... // اوزبیک تیلی و ادبیاتی. سان ۴. - ب. ۶۸-۷۳.
۲۷. سراج‌الدینوف ۱۹۹۱ (۳): سراج‌الدینوف ش. علیشبر نوایی گہ بغیشلنگن قصیدہ لر // بدیع ادبیات و ادبی تیل مسألہ لری. - سمرقند، - ب. ۱۰-۳.

۲۸. سراج‌الدینوف ۱۹۹۷ (۴): سراج‌الدینوف ش. نوایي نینگ مغلوبیتى // تفکر. سان ۳. - ب. ۸۲-۸۵.
۲۹. سراج‌الدینوف ۱۹۹۷ (۵): سراج‌الدینوف ش. نوایي و مجدالدین: حقیقت و اویدیرمه // فن و تورموش. سان ۲. - ب. ۸-۹.
۳۰. سراج‌الدینوف ۱۹۹۷ (۶): سراج‌الدینوف ش. نوایي استرآبادگه نېگه جؤنتیلگن؟ // ملاقات. سان ۱. - ب. ۳۹-۴۰.
۳۱. سراج‌الدینوف ۱۹۹۷ (۷): سراج‌الدینوف ش. نوایي مشهده نېچه بار یشه‌گن؟ / اؤزبکستان ادبیاتی و صنعتی. ۲۵ اپرېل.
۳۲. سراج‌الدینوف ۱۹۹۷ (۸): سراج‌الدینوف ش. نوایي نامى ذکر اېتیلگن ایلک اثر // فن و تورموش. سان ۳. - ب. ۲۰.
۳۳. صالحووه ۱۹۶۸: صالحووه م. علیشېر نوایي دېوانلریگه یازیلگن دېچاچلرده شاعر بیوگرافیه‌سیگه دایر معلوماتلر // ادبی میراث. سان ۱. - ب. ۹۴-۹۷.
۳۴. تورسونوف ۱۹۸۴: تورسونوف یو. نوایي نینگ استرآبادده‌گی فعالیتیگه دایر // ادبی میراث. سان ۱. - ب. ۳۷.
۳۵. یکوبوسکی ۱۹۴۶: یکوبوسکی ا. یو. چېرت آبېستونېنای ای کولتورنای جیزنی اېپاخى علیشېره نوایى // سب. علیشېر نوایى. - م. - ل. - س. ۳۷-۴۱.
۳۶. اؤزین‌بايوف ۱۹۸۲: اؤزین‌بايوف ع. نوایي بیوگرافیه‌سیگه عاید ایگى حجت. // ادبی میراث. سان ۲. - ب. ۵۷-۶۲.
۳۷. غنى یوه ۱۹۸۱: غنى یوه س. نوایي بیوگرافیه‌سیگه عاید بیر حجت. // اؤزبک تیلی و ادبیاتی. سان ۱. - ب. ۳۲-۳۸.
۳۸. هییتمېتوف ۱۹۷۲: هییتمېتوف ع. نوایي حقیده ینگى معلوماتلر // شرق یولدوزى. سان ۹. - ب. ۱۸۳-۱۸۸.

۳۹. هییت‌مبتوف ۱۹۷۴ (۱): هییت‌مبتوف ا. علیشېر نوایي نینگ فارسي مکتوبلری حقیده // اۆزبېک تیلی و ادبیاتی. سان ۱. - ب. ۹-۱۳.
۴۰. هییت‌مبتوف ۱۹۷۴ (۲): هییت‌مبتوف ا. علیشېر نوایي حقیده ینگى معلوماتلر / حیات بخش چشمه. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت. - ب. ۱۹۶۵.

شهرت ثمرالدينويچ سراجالدينوف

شهرت سراجالدينوف فيلولوژى فنلرى دوكتورى، اكادميسين،
تنيقلى نوایي شناس و متن شناس عالم، ۳۰۰دن آرتيىق علمي و
اوقوو-اسلوبى ايشلرى اعلان قىلىنگن، جمله دن، ۱۵ ته درسلىك و
اوقوو قۇللنمه، ۱۳ ته مونوگراف، ۲۳۰ ته علمي و علمي-عامه باپ
مقاله لر مؤلفى.

شهرت سراجالدينوف نىنگ اساسى علمي ايشلرى عليشبر نوایي حياتى و ايجادىنى
اؤرگنيشكه بغيشلنگن. ۲۰۱۳ يىل «عليشبر نوایي: منبعلر نىنگ قىاسى-تىپالوگىك،
تېكستالوگىك تحلىلى» مونوگرافى اوچون اؤزبېكستان جمهوريتى نىنگ ادبيات ساحه سىده
II درجه لى دولت مكافاتىگه سزاوار بۇلگن.

شهرت سراجالدينوف جهان علمي جماعتچىلىگى آره سىده اؤزبېك ادبياتىنى جهان ايلغار
علمي اسلوبلرى اساسىده اؤرگنيش، ملي غايه نېگىزىده ينگىدن تحليل قىلىش همده ملي-
دىنىي قدرىتلر يىمىزنى تىكلش بۇيىچە دولتىمىز آلىب باره يانگن سياست نىنگ مملكتىمىز و
خارجده گى فعال ترغىباتچىسى صفتىده تنىلگن. او آذربايجان فنلر اكادميسى فخرى
دوكتورى، اكسفورد اسلام تدقيقاتلرى مركزى فخرى اعضاسى (بويوك برىتانيا)، مركزى آسيا
تدقيقاتلرى خلق ارا اساتىسيه سى نىنگ هم رئيسى (كورىا)، اورا آسيا توركى تدقيقاتلر
انستيتوتى علمي مصلحتچىسى (كورىا) دير. شونىنگدېك، «توركالوژى» ژورنالى (آذربايجان)،

«قیاسی ادبیاتشناسلیک» ژورنالی (آذربایجان)، «The Journal of Euro Asia Turkish Studies» ژورنالی (کوريا)، «International Journal of The World of Central Asia» (اوزبکستان) خلق ارا ژورنالی، «جهان ادبیاتی» ژورنالی (اوزبکستان)، «Звезда Востока» ژورنالی (اوزبکستان)، «امام بخاری سباقلری» ژورنالی (اوزبکستان)، «فیلالوژی مسأله لری» ژورنالی تحریریت اعضاسی (اوزبکستان)، «بیر یوزی» ژورنالی تحریریت اعضاسی (اوزبکستان)، «یاشلیک» ژورنالی (اوزبکستان)، اوزفا تیل و ادبیات انستیتوتی «اوزبک تیلی و ادبیاتی» ژورنالی (اوزبکستان) تحریریت اعضاسی دیر.

شهرت سراج الدینوف تنیقلی جماعت و فن اربابی صفتیده جمهوریتیمیز اجتماعی-معنوی حیاتیده ملی-معنوی قدریتلریمیزی ترغیب ایشلریده ثمره لی فعالیت آلیب بارماقده. اوزبکستان جمهوریتی اتمه شناسلیک کمیسونی رئیس اؤرین باسری، اوزبکستان مرکزی سیلاو کمیسونی اعضاسی (سیلاولر بؤیچه بوتون جهان اساتیسیتسیه سی نینگ ۲۰۱۵- ییل آگوست آییده کورپاده اؤتکوزگن سمیناریده اوزبکستان هیئتیه گه باشچیلیک قیلگن. بویوک بریتانیاده ۲۰۱۵- ییل می آییده بؤلیب اؤتگن پارلمان سیلاولریده اوزبکستان نامیدن کوزه تووچیلیک قیلگن)، اوزبکستان-امهریکه دؤستلیک جمعیتی رئیس، «اجتماعی فکر» رېسپوبلیکه جماعتچیلیک فکرینی اؤرگنیش مرکزی نینگ اېکسپېرتی، فیلولوژی فنلری بؤیچه دوکتورلیک علمی درجه سینی بېریش بؤیچه علمی کېنگش رئیس (تاشکېنت، اوزبکستان)، تاشکېنت دولت شرقشناسلیک انستیتوتی، اوزبکستان دولت جهان تیللری یونیورسیتېتی، اوزبکستان ملی یونیورسیتېتی حضوریده گی دوکتورلیک علمی درجه سینی بېریش بؤیچه کېنگش لر اعضاسی دیر. شونینگدېک، «آلتین بیتیکلر» و «اوزبکستان: تیل و مدنیت» خلق ارا علمی ژورناللری باش محرری، عالی و اؤرته مخصوص تعلیم وزیرلیگی اؤقوو ادبیاتلرینی موافقلاشتیرووچی کېنگشی نینگ «اوزبک تیلی و ادبیاتی» اؤقوو-اسلوبی بېرلشمه سی رئیس دیر.

شهرت سراج الدینوف ۲۰۱۲ - ۲۰۱۴ یی‌لر سمرقند دولت چیت تیلر انستیتوتی رېکتوری، ۲۰۱۴ - ۲۰۱۶ یی‌لر میرزا اولوغ‌بېک نامیده‌گی اۆزبېکستان ملی یونیورسیتېتی رېکتوری، ۲۰۱۶ ییلدن حاضرگی وقتگچه علیشېر نوایی نامیده‌گی تاشکېنت دولت اۆزبېک تیلی و ادبیاتی یونیورسیتېتی رېکتوری لوازم‌لریده ایشله‌گن دورده رېسپوبلیکه‌ده کادرلر تیارلش تیزیمیده ینگى تشبثلری بیلن علیحه اعترافگه سزاوار بؤلگن. اونینگ رهبرلیگیده تاشکېنت دولت اۆزبېک تیلی و ادبیاتی یونیورسیتېتی قیسقه ۳ ییل مدت ایچیده اۆزبېکستان یونیورسیتیلری ملی رېنکینگیده ۹- اۆرینگه کۆتریلدى.

شهرت سراج الدینوف جماعت ایشلری بیلن بیرگه ساحه‌گه عاید دالضرب معمارگه بغیشلنگن علمی لایحه‌لرگه هم رهبرلیک قیلیب کېلماقده. ۲۰۱۷ ییلدن علیشېر نوایی نامیده‌گی تاشکېنت دولت اۆزبېک تیلی و ادبیاتی یونیورسیتېتیده «اۆزبېک ادبیاتی تاریخی» ۷ جلدلیک مونوگرافیک تدقیقات علمی بنیادی علمی لایحه‌گه، ۲۰۱۸ ییلدن «نوایی‌شناسلیک تاریخی» بنیادی علمی لایحه‌گه باشچیلیک قیلیب کېلماقده. آلدینگى یی‌لرده اۆزبېکستان جهان تیللری یونیورسیتېتیده دولت علمی-تخنیک دستورلری دایره‌سیده ات‌د-۱۱۹- سانلی «اۆزبېک ادبیاتی انتالوژی‌سینی انگلیس تیلیگه ترجمه قیلیش و ادبیاتلر ارا کمونیکسیون معمارلی» موضوعیده‌گی علمی لایحه (۲۰۱۲-۲۰۱۴ یی.)، سمرقند چیت تیلر انستیتوتیده «اروپا اتفاقی‌نینگ -TEMPUS-۱۶۹۹۶-ҚАРДСТУРИ дастури GB TEMPUS-SMGR: ۱-۲۰۱۱-1-Усовершенствование системы обеспечения качества через профессиональное развитие старшего преподавательского состава» (۲۰۱۳-۲۰۱۴) لایحه‌سی رهبری بؤلگن.

اۆزبېکستان جمهور باشلیغى‌نینگ ۲۰۲۱ ییل ۲۴ آگوستده‌گی فرمانیگه موافق، اۆزبېکستان جمهوریتیده خدمت کۆرستگن یاشلر مربی‌سی فخری عنوانی بیلن تقدیرلنگن.

ماده پارلمانلار ارا اسمبلیه سی نینگ ۲۰۲۲ ییل ۱۰ اکتوبرده گی ۵۴ یلپی مجلسی قرار یگه بناء، چینگیز آییتموف نامیده گی خلق ارا مکافات ییلن تقدیرلنگن.

۲۰۲۳- ییل اۆزبېکستان جمهور باشلیغی نینگ فرمانیگه موافق، فنلر اکادمیسی نینگ حقیقی اعضاسی - اکادمیسین اېتیب سېلنگن.

اقتصادی همکارلیک تشکیلاتی نینگ تاریخ، مدنیت، ادبیات و تصویری صنعت نومینتسیه سی بۇییچه ۲۰۲۳- ییلگی مکافات ی صاحبی بۇلگن. قید اېتیش جایز کی، اقتصادي همکارلیک تشکیلاتی مکافات ی تشکیلاتگه اعضا ۱۰ ته دولت وکیللری آره سیدن ۹ نفر عالمگه نصیب اېتدی. تشکیلات نینگ ییللیک مکافات ی اۆزی نینگ علمی و اجتماعی سعی-حرکتلری بیلن منطقه رواجیگه علیحده حصه قۇشه یاتگن عالملر، دولت و جماعت اربابلریگه تاپشیریلهدی.

KITOB BELGILARI:

Kitob nomi: Amir Alisher

Muallif: Shuhrat Sirojiddinov

Nashrga tayyorlavchi: Ehsonulloh Quvonch

Muharrir: Azizullah Aral

Sahifalarni tartibga soluvchi: Mahbubulloh Turon

Muqova chizuvchi: Musaviy

Noshir: Kitob madaniyat markazi

Chop yeri va yili: Qadimgi Xuroson nashriyoti, Kobul-2024

Teraj: 1000 jild

Amir Alisher

Hayoti va Faoliyati

Muallif:

Shuhrat Sirojiddinov

Nashrga tayyorlovchi:

Ehsonulloh Quvonch

Amir Alisher

Shuhrat Sirojiddinov

“مستقللىك يىللرىدە عليشېر نوايى نىڭ تۇلىق تىرجمە ھالىنى تىكلشگە بۇلگن احتىياج اۆلەراق بويوك شاعر و متفكر، دولت اربابى ھياتى و فعالىتى بىلن باغلىق اىلك قۇليازمە منبعلر قىتە كۆرىپ چىقىلدى. اولرنى قىياسى-تىپالوگىك، تېكستالوگىك تھلىلدىن اۆتكزىش آرقەلى ۲۰-عصرگچە بۇلگن دورده يره تىلگن منبعلرده گى معلوماتلرنىڭ اىلك معلوماتلردن تفاوت قىلىش درجه سى انىقلندى. عليشېر نوايى ھياتى و فعالىتى نىڭ بعضى نامعلوم تامانلرى آيدىنلشتىرىلدى. شو جريانده بير قنچه ينگى معلوماتلر قۇلگە كىرىتىلىپ، شاعر ھياتى تفصىلاتلرىنى تۇلىق تصور قىلىش امكانىتى يره تىلدى. اوشبو كىتابده مۇلف نىڭ شو يۇنەلىشده آلىب بارگن اوزاق يىللىك ايزلىنىشلىرى و تىققاتلرى نىڭ نىتجهلرى قىسقه و تارىخى واقعهلرنىڭ دورى تدرىجى لىگى كېتمە-كېتلىكدە كېلتىرىلگن.”

(يازوچى دن)

